

5779

1307

VILÁGTÖRTÉNET

1088 MAR 25

1987/4.

Egyetemes történeti negyedéves folyóirat
 Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete
 Főszerkesztő: Incze Miklós
 A szerkesztőség munkatársa: Csurdi Sándor

TARTALOMJEGYZÉK

Vadász Sándor: A francia forradalom a vádlottak padján?	3
Hahner Péter: A nagy francia forradalom, a polgárság és a kapitalizmus (Egy historiográfiai vita története)	47
Majoros István: Franciaország és a bolsevikok (1917 október – 1918 március)	75
Tagányi Zoltán: A társadalmi formáció módszertani és elméleti kuta- tása az NDK-ban	94
Hannelore Lehmann: Jan Amos Komensky és Gottfried Wilhelm Leibniz béketerveinek érintkezési pontjai a török, a pogány és a béke kérdéseinek tekintetében	102
Tomka Béla: Vita a weimari köztársaság bukásának gazdasági okairól . .	110
Szabó Miklós: Nyugatnémet vita az újabkori német történelemről . . .	131

Könyvszemle

A. Sz. Mül'nikov: <i>Legenda o ruszskom prince (Ism.: Niederhauser Emil)</i> ; P. R. Magocsi: <i>Our People. Carpatho-Rusyns and Their Descendants in North-America, Ism.: Niederhauser Emil)</i>	143
Jean Maitron (1910–1987) (<i>Jemnitz János</i>)	146
Ránki György (1930–1988) (<i>Niederhauser Emil</i>)	149

A címlapon Honterus világtérképe Amerika ábrázolásával.
 (J. Honterus, Rudimenta Cosmographiae. Brassó, 1542. – OSzK. RMK.
 II.28.)

Terjeszti a Magyar Posta.
Előfizethető a Posta Központi Hírlap Irodánál (Budapest, V., József nádor tér 1. 1900.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra.

Éves előfizetési díj: 120,— Ft, példányonkénti eladási ára: 30,— Ft

Index-száma: 25886

ISSN 0083—6265

Főszerkesztő: Incze Miklós
Felelős kiadó: MTA Történettudományi Intézete
Kiadásért felelős: Glatz Ferenc

8817813 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

VADÁSZ SÁNDOR

A FRANCIA FORRADALOM A VÁDLOTTAK PADJÁN?

Bár Franciaország története köztudomásúlag bővelkedik forradalmokban, a vitában résztvevő francia történészek és publicisták – a 19. századi historiográfiában kialakult gyakorlatot követve –, „francia forradalom” alatt a 18. századit értik, ezért az egyszerűség kedvéért mi is ezt a megjelölést használjuk.

Amint ez Edgar Faure-nak a dokumentumok közt szereplő nyilatkozatából kitűnik, a vezetése alatt álló, a bicentenárium megünneplésére létrehozott állami bizottság a köztársaság elnökével egyetértésben arra törekszik, hogy az 1989-es megemlékezések a nemzeti konszenzus jegyében menjenek végbe. Evégből Faure a „haszontalan viták” elkerülésére, illetve beszüntetésére szólított fel. Csakhogy a forradalom történetének művelői között sohasem volt teljes konszenzus. A mai polémiákban gyakran történik hivatkozás Georges Clémenceau híres kijelentésére: „La Révolution est un bloc.” A forradalmat egységes, megbonthatatlan egésznek értelmezni, vagyis tömbszerűen kezelni, vagy ezt tagadva, a törésvonalakat keresve részekre szabdalni: pontosan ez a kérdés, a válaszadás mikéntje bizonyul vizválasztónak akár a múltat, akár pedig a jelent tekintjük.

A legelső történész, aki a forradalom globalitásának elvét védelmezte, A. Thiers volt, természetesen még eszmei fejlődésének legelső, liberális korszakában, tehát az 1820-as években. Azt a felfogást képviselte, hogy a forradalom túlkapasai az események „ellenállhatatlan hatalmának” elkerülhetetlen következményei voltak. Akire napjainkban a baloldali történészek sokszor hivatkoznak, a romantikus szemléletéről ismert, egyben a forradalmi historiográfia demokratikus irányzatát megalapozó J. Michelet felfedezte a népet. Ez utóbbit tartotta a főszereplőnek a forradalomban és ennek a megállapításának horderejét nem csökkenti, csupán motiválja az a vitathatatlan tény, hogy ő a népet nem valóságos helyzete és szükségletei alapján vizsgálta. Őt követte A. Aulard a Párizsi Kommün leverését követő évtizedekben. Aulard volt az első tudós szaktörténész a forradalomnak, őt nevezték ki 1886-ban a Sorbonne-on létesített, a szóban forgó korszak történetével foglalkozó tanszék első vezetőjének. Mint minden igazán nagy egyéniség, iskolát teremtett maga körül, nemcsak önálló műveivel, hanem a legalapvetőbb források kiadásával is a politikátörténet első számú képviselőjének a rangjára

emelkedett. Politikailag elkötelezett történész volt, J. Gambetta híve, ily módon a mérsékelt polgári republikanizmust képviseli az elődök közt.

Külön hely illeti meg ezen a palettán J. Jaurès-t. A polgári világból jött és a munkásmozgalomhoz csatlakozott Jaurès már művének címével ellenérzéseket váltott ki a kortársak egy részéből: A francia forradalom szocialista történetét írta és szerkesztette, a sorozat első négy kötete az ő keze munkája. (Párizs, 1901–1904.) A *szocialista* jelzővel azt kívánta kifejezni, hogy szocialista nézőpontról akarta elmesélni a népnek: munkásoknak és parasztnak mindazokat az eseményeket, amelyek 1789 és a 19. század vége között játszódtak le Franciaországban. A forradalom történetét tehát összekötötte saját korával, mert azt akarta bebizonyítani, hogy a szocializmus minden lényeges eleme felfedezhető a nagy forradalomban. Nagy újítása az volt, hogy az Aulard által piederasztálra emelt politikatörténetről a hangsúlyt a gazdaság- és társadalomtörténetre helyezte át, nagy figyelmet szentelve a népi mozgalmaknak. Az ő ösztönzésére mások is ebbe az irányba fordultak, elegendő itt G. Lefebvre és A. Soboul nevét megemlíteni. A jelenlegi heves polémiák szemszögéből nézve nagy súllyal esik latba Jaurès kiállása Robespierre mellett. „Én Robespierre-rel vagyok és az ő oldalán fogok ülni a Jakobinus Klubban.” Elfogadta, magyarázta a jakobinus diktatúrát, érzelmileg is azonosulni tudott azokkal a jakobinus vezérekkel, akik 1793 nyarán és őszén élet-halál harcot vívtak a belső ellenforradalommal és az intervenció erőikkel. A Francia Kommunista Párt itt közölt állásfoglalásából is az derül ki, hogy a francia szocialisták a mai belpolitikai helyzetben aligha vállalhatják-vállalják Jaures eszmei-politikai örökségét. Egy sokatmondó tény: a Szocialista Történet új-bóli megjelentetésére nem a szocialisták, hanem a kommunisták vállalkoztak (Messidor kiadó).

A 20. századi történetírást három markáns név fémjelzi: az Aulard-tanítvány A. Mathiez-é, G. Lefebvre-é és A. Soboul-é. Mathiez-t mesterétől eltérően, erősen megérintette a marxizmus szele, sőt egy ideig a FKP-nak is tagja volt, de később kilépett onnan. A Robespierre-ista Társaság megalapításával és folyóirata, az Annales révolutionnaires (később Annales historiques de la Révolution française) megjelentetésével (1908) óriási szolgálatokat tett elsősorban a kutatásnak, de a francia nemzettudat alakításának is.

G. Lefebvre tovább tágította a francia forradalomra vonatkozó ismereteink körét. „Az agrárkérdés a terror időszakában” (Strasbourg, 1932) című műve úttörő a maga nemében, ő emelte fel a parasztságot a vizsgálható témák szintjére, egyszóval új diszciplínát teremtett.

A három felsorolt történész közül Soboul neve a legismertebb a szélesebb magyar olvasóközönség számára. A magyarázat kézenfekvő: könyvkiadásunk – Mathiez méltánytalanul elfeledett szintézisén kívül – legfőképpen az ő néhány művének lefordításával akart törleszteni egy régi adósságból, így elsősorban az egymást követő tanárnemzedékek Soboul összefoglaló munkáját forgatták. Nagyok az érdemei. Ha a francia történettudomány által óriásnak tartott Michelet magát a (differenciálatlan) népet, Lefebvre pedig a parasztságot fedezte fel a tudomány számára, Soboul a főváros sans-culotte-tömegeinek szociális összetételét, az őket mozgató érdekeket, ideológiákat és politikai cselekvéseket feltárva újabb, nagy fehér foltot törölt le a forradalom térképéről. Igaza van M. Vovelle-nek, tanítványának és utódának abban, hogy neve úgy fog fennmaradni, mint a párizsi sans-culotte-ok történészé. Mindvégig hű maradt Robespierre-hez és a jakobinizmushoz, igényt tartott a „jakobinus történész” elnevezésre. Következtesen szembeszállt minden olyan kísérlettel, amelyik kikezdte a nagy forradalom totalitását, tagadta sajátosan francia jellegét, ugyanakkor nagy figyelmet fordított annak nemzetközi hatására, a forradalmi eszmék kisugárzására. Az 1982-ben elhunyt történész helyét már a nekrológok kijelölték Michelet, Aulard, Jaurès, Mathiez és Lefebvre, tehát a legnagyobbak oldalán.

A francia forradalom historiográfiájának azonban másik vonulata is van. Érdekes, hogy a liberális-demokratikus-marxista irányvételű feldolgozásokat magában foglaló progresszív irányzattal szemben annak a kezdőpontja Angliában keresendő, s ami a legutóbbi évtizedeket illeti, az angolszász történetírók jócskán kivették a részüket a forradalom elleni támadásokból. Az angol E. Burke 1790 novemberében tette közzé *Észrevételek a francia forradalomról* című könyvét, amely a francia történészek egybehangzó véleménye szerint a különböző színezetű royalisták, sommásan az ellenforradalmárok politikai bibliája lett. Hogy wigh barátainak lelkesedését mérsékelje, Burke azzal vádolta meg a „sötét vidéki ügyvédek” (hányszor fog még elhangzani ez a cseppet sem hízelgő minősítés!), a „falusi káplánokat”, hogy el akarták törölni a múltat, Franciaországot „fehér lappá” átalakítva, amelyre tetszésük szerint „firkálhattak” bármit. Olyan alkotmányos rendszert kíséreltek meg létrehozni, amelynek semmi köze nem volt a „természethez”, kizárólag az ő „metafizikus absztrakcióikhoz.” Egy másik lényeges érve szintén közkinccse lett részint a korabeli francia ellenforradalmi gondolkodásnak, részint a 19. század második felében elburjánzó jobboldali koncepcióknak. E szerint az érv szerint a forradalmárokból álló törvényhozó testületek a valóságos ember helyébe az elvont gyént állították.

A második császárság idején, 1856-ban jelent meg A. Tocqueville „A Régi Rend és a Forradalom” című műve. A könyv címe némileg sejteti Tocqueville felfogását, hogy ti. a monarchikus államrendben már megkezdődött a fejlődést gátló akadályok leépítése, ilyenformán 1789 után nem történt más, mint a korábbi lassú (reform) munkálatok folytatása, következésképpen a forradalomra egyáltalán nem volt szükség ahhoz, hogy a polgárság hatalomra kerüljön. Könnyű belátni, hogy egy ilyen megközelítés napjainkban erősen felértékelődik konzervatív körökben.

Sorban a következő E. Quinet, aki 1865-ben jelentette meg *A Forradalom* című művét két kötetben. Az ő esete eléggé ellentmondásos. Michelet barátja, kispolgári demokrata, III. Napóleon ellenfele, ezért az 1852. december 2-i államcsíny után emigrált. Fellépett a katolikus reakció ellen. Könyve nagy vitákat váltott ki a második császárság utolsó éveiben. Ezeknek a dokumentumait gyűjtötte össze és publikálta – egy több mint 100 oldalas magyarázó résszel ellátva – F. Furet. (*A baloldal és a forradalom a XIX. század közepén. Edgar Quinet és a Jakobinizmus kérdése 1865–1870.* Párizs, 1986.) Az olvasóban önkéntelenül felmerül a kérdés: miért kapcsolta be Furet a napjainkban folyó vitába a tulajdonképpen már elfeledett Quinet-t? Miután sorra veszi a század derekán működő három legjelentősebb historikust, Michelet-t, Tocqueville-t és Quinet-t, Furet maga szolgál magyarázattal: „Michelet és Tocqueville szerint a forradalom mint egységes egész fogható fel, sőt így kell felfogni. Quinet esetében a forradalom szakaszokra bontott és ellentmondásos értelmezést kap, az események lefolyása ellentétes jelentéseket hordoz, 1793 következik 1789-re ... Ő a restauráció liberális történészeihez hasonlítható, mivel a nemzeti történelem kedvelt megközelítése megegyezik az övékével. Ez 1789, s mint ők, megveti az 1793-as diktatúrát. Ő azonban mérhetetlenül radikálisabban fejezte ki a két szakasz közötti ellentétet.” (112. old.) A legutolsó mondat tartalmazza Furet mondanivalójának leglényegét, azt, hogy Quinet volt az első, aki antagonisztikus ellentétet állított fel 1789 (demokrácia) és 1793 (diktatúra) között, szakítva a forradalomnak, mint egységes történeti jelenségnek az értelmezésével. Ez teszi a több mint egy évszázaddal korábban megjelent művet időszerűvé – és felhasználhatóvá.

Az 1871-es Párizsi Kommün heteiben elszenvedett sokkhatás érződik H. Taine szemléletén. *A jelenkori Franciaország születése* című sorozatának első kötete 1875-ben, a monarchista és a köztársasági erők kiélezett harca idején látott napvilágot. Taine azt állította magáról, hogy a természetudós exaktségával vizsgálja tárgyát, a valóságban azonban a pszichológiai

módszert alkalmazta. Nem fejtette ki az események menetét, ehelyett az egyes személyek és irányzatok jellemzésére összpontosított. Tipizált, de ez a törekvése nem eredményezett élethű portrékat, hanem erős torzításokhoz vezetett. Gyűlöletének célpontjáról, a népről csak mint „csőcsélékről”, „vad csordáról” nyilatkozott. A jakobinust külön pszichológiai típusnak tekintette, aki doktrinér módon gondolkodott, nem ismerte fel a nép tényleges szükségleteit, benne kizárólag eszközt látott saját céljai elérésére, és ennek érdekében nem riadt vissza a legszélsőségesebb demagógia alkalmazásától sem. A „jakobinus” tehát gyűjtőfogalomként szolgált nála, politikai értelemben az „örjögő” kisebbség szinonimája, akivel az „okos” emberek óriási többségét állította szembe. A jakobinus kisebbség terrorizálta a többséget. Nem csodálható, hogy a hajdani liberális eszményeit megtagadó nagypolgárság és nemesség a korszak vezető ideológusaként ünnepelte Taine-t, akinek a hatása különben (milió-elmélet) messze túlterjedt Franciaország határain. Taine módszerének tudománytalanságát Aulard mutatta ki tanulmányában.

Quinet-hez hasonlóan az 1876-ban született és 1916-ban a fronton elesett A. Cochin személyét is Furet állította előtérbe, főként egyik újabb művében. (*Gondolkodni a francia Forradalmon*. Párizs, 1978.) A kétségkívül tehetséges, szorgalmasan kutató, Cochin, a jakobinizmus, az ideológiai totalitásra való törekvés jelenségeit tanulmányozta. Már csak halála után, 1920-ban adták ki forrásgyűjteményét. (*A forradalmi kormány iratai*.) Megjelent továbbá két tanulmánykötet a neve alatt, az első 1921-ben *Eszmei társaságok (les Sociétés de pensée) és a modern demokrácia*, a második 1924-ben *A forradalom és a szabadgondolkodás* címmel. Cochin nézeteinek időszerűségét bizonyítja az a tény, hogy 1978-ban és 1979-ben mindkét tanulmánygyűjteményét újból megjelentették. Forradalom-értelemezésének alapját az 1750-es években alapított eszmei társaságok képezik. Állítása szerint ezek olyan egyének csoportjai voltak, akik a társadalmi valóságot elvont módon, mintegy „desztillálva” képezték le maguknak és 1788–89-ben energikus cselekvésükkel az egész társadalomra rákényszerítették e társaságok modelljét, amelynek legfejlettebb formáját a Jakobinus Klubban vélte felfedezni. Nem kevésbé fontos az a nézete, hogy nem lehet igazolni minden forradalmi tettet külső okkal, jelesül az intervencióval, sem pedig az összeesküvésekkel, a forradalom valójában ezek nélkül folyt le. Az 1793 nyarán kialakult élelmiszerválságot a szóban forgó társaságok royalista összeesküvőknek tulajdonították, ezért súlyos intézkedéseket foganatosítottak ellenük, de ez utóbbiak a parasztságot is érintették, aminek következtében a helyzet csak

súlyosbodott. Vagyis Cochin radikálisan szembefordult a historiográfia progresszív irányzatának képviselőivel, akik tudvalevőleg a jakobinus uralom kezdetén kialakult válságból vezették le az 1793/94-es időszak erőszakos intézkedéseit, a gazdasági életbe való beavatkozást, egyszerűen Cochin tagadta, hogy történelmi szükségszerűséggel állunk szemben.

P. Gaxotte az akadémia tagja volt. *A francia Forradalom* című összefoglaló műve 1927-ben nagy sikert aratott. J. Tulard 1970-ben, valamint 1988-ban kritikai jegyzetekkel ellátva újra kiadta. (Az olvasónak feltűnhetett, hogy többé-kevésbé rendszeresen történik hivatkozás rég publikált könyvek újbóli közreadására. Ez természetes, hiszen nem a véletlenül múlik, hogy ki mit ad ki, a választás mögött koncepció húzódik meg, ennek igazolására van szüksége az illetőnek az előd érvrendszerére.) Gaxotte könyve annak idején nagy sikert aratott bizonyos körökben. J. Godechot professzor – róla még lesz szó – egy 1986-os interjúban a forradalom legszenvedélyesebb ellenségének nevezte őt. Egy másik történész, A. Gérard az antibolsevista reakció legjellegzetesebb megnyilatkozásának minősítette Gaxotte művét. (*A francia forradalom, mítoszok és értelmezések 1789–1970*. Párizs, 1970. 82. old.) Gaxotte célja az volt, hogy kimutassa a társadalom felforgatására irányuló, hiperorganizált forradalom mozgató rugóit. Szerinte az eszmei társaságokból és ezek intellektuális terrorjából megszületett forradalomnak szükségszerűen bele kellett torkollnia a Hegypárt „kommunista diktatúrájába.” E rövid ismertetésből is kitetszhet, hogy nem merőben új koncepcióval van dolgunk, lényegében Burke és Taine téziseit modernizálta nem lebecsülhető tehetséggel. A maga nemében klasszikus munkát írt, a szélső jobboldal prominens történetírójának tekinthetjük, mert nyíltan az abszolút monarchia mellé állt és minden ármálás nélkül, globálisan tagadta a forradalmat mint olyat. Gérard figyelemre méltó megállapítása szerint Gaxotte művének újabb és újabb kiadásai hozzájárultak a francia társadalomban kimutatható ellenséges reflexek életben tartásához (i.m. 108.).

A francia történészek vitája 1945 után megváltozott nemzetközi helyzetben folytatódott. Az első markáns koncepció az 1950-es években született meg, az „atlanti forradalom” szellemi atyja francia részről Godechot, amerikai részről pedig R. Palmer volt. Ők először az 1955-ös római történész világkongresszuson, majd műveikben népszerűsítették ezt az általuk konstruált politikatörténeti fogalmat. Mit takar ez? Godechot kifejtette, hogy 1770 és 1848 között egész sor forradalom tört ki, nevezetesen az USA-ban 1770-ben, Írorszában 1780-ban, Genfben 1782-ben, Hollandiában 1783-ban, Belgiumban 1787-ben, Franciaországban 1789-ben. A századfordulón és a napóleoni

birodalom korszakában a forradalmi eszme expanziója következett be Nyugat- és Közép-Európa országaiban. 1814 után pedig a latin-amerikai forradalmak és a népek tavasza 1848–1849-ben. Godechot szerint mindezeket a forradalmakat egyetlenegy kapocs kötötte össze: az Atlanti-óceán, amely akkoriban gyorsabb összeköttetést biztosított, mint a szárazföldi utak. Palmer kétségbe vonta a francia forradalom nemzeti jellegét. Ez az elmélet, helyesebben hipotézis óriási sikert aratott a tengerentúlon, de annál hevesebb vitákat váltott ki Európában és legfőképpen magában Franciaországban. Soboul élesen szembeszállt ezekkel a nézetekkel és teljes joggal hozta összefüggésbe őket az atlanti szövetség országainak szolidaritásával, azzal a törekvésükkel, hogy egészen a 18. század végéig nyúljanak vissza politikai előzményeik keresésében. Bár Godechot ma is fenntartja álláspontját, azt nem vitatja, hogy akkori vitájuk a hidegháború egyik epizódjaként is felfogható.

Érdekes, jöllehet érthető, hogy Soboul veszélyesebbnek ítélte a londoni egyetemen francia történetet oktató A. Cobban támadását. Ez utóbbi szintén az 1950-es évek közepén vette kezdetét. Cobban tagadta az osztályok összefüggését, a forradalmak társadalmi meghatározottságát, végső elemzésben a forradalom antifeudális és tökéletes jellegét.

Cobban személye átvezet minket az 1960-as évtizedbe, amely meghozta a döntő fordulatot: frontális támadás kezdődött a marxizmus pozícióinak megrendítése érdekében. Cobban 1964-ben angol nyelven megjelentette *A Francia Forradalom társadalmi értelmezése* című monográfiáját, ezt 1984-ben franciára fordították. Ez a mű – a társadalmi csoportok újfajta meghatározásával – a marxista felfogás éles bírálata kívánt lenni.

A mai viták gyökereit azonban elsősorban nem Cobban, hanem Furet felépésében kell keresnünk. Ő állította azt, hogy a francia egyetemeken a katedrákat a neo-jakobinus marxisták uralják, ezért meghirdette tehát a harcot ellenük, hogy kiküszöbölhető legyen a „lenino-populista” eszmerendszer. D. Richet-vel társszerzőségben 1965-ben egy szintézist adott ki. (*A francia Forradalom.*) A következő évtized elején, 1971-ben Furet megjelentette *Forradalmi katekizmus*-át. Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy mennyiben jelent minőségileg újat az 1965-ös kiadvány, a következőket válaszolhatjuk: a szerzők azt akarták bebizonyítani, hogy a forradalmat egy a felvilágosodás eszméin nevelkedett értelmiségi elit készítette elő és kezdte el. Ebben a műben van kifejtve Furet híressé (hírhedt?) vált *dérpage* tézise. Ez azt jelenti, hogy a kezdeti, alkotmányos szakasz után a mértéktelen paraszti, majd a városi plebejus tömegek által támasztott követelések miatt a forradalom „félresiklott” 1792-ben, hogy aztán 1793-ban diktatúrába és véres terror-

ba menjen át. Furet nem fogadja el azt az álláspontot, hogy a terrort a nemzeti védelem szükségletei hívták életre; a forradalmi mozgalom természetéből vezeti le és azt vallja, hogy minden forradalomban csírájában benne rejlik a terror, amely a mozgalom öntörvényű fejlődése során végül felülkerekedik. E helyütt kell rámutatni a francia–orosz történelmi párhuzam jelentőségére a bicentenárium körül kibontakozott vitában. A francia és az 1917-es orosz forradalmak összehasonlítása nem új keletű, de a múlttal összevetve a jelenlegi egyértelműen negatív előjelű. Furet és a jobboldaliak véleménye szerint az orosz forradalom is demokratikusnak indult, de aztán a sztálinista terrorban csúcsosodott ki. A Jakobinus Klub ebben az összefüggésben az egypárti rendszer történeti előképe, Robespierre Sztálin, egyes esetekben Hitler előfutára. Furet-ről egyesek azt állítják, hogy kategorikusan szakított az általuk „ünnepi történeti megemlékezésnek” nevezett szemlélettel és gyakorlattal. Ami ismeretett fejtetésekink forrását illeti, nem nehéz felismerni bennük Cochin és mások hatását.

Éppen csak utalunk arra, hogy a két szélső irányzat között, vagyis a centrumban elhelyezhető, tudományos tekintélyükre különben sokat adó neves történészek, amilyen például M. Agulhon, a Collège de France professzora, vagy a már több ízben említett Godechot, nem teszik magukévá a szélsőséges nézeteket, kitaranak az 1789-es forradalom elkerülhetetlenségének tézise mellett, persze ők sem fogadják el a jakobinusok diktatúráját. Mind a centrum, mind pedig a baloldal exponensei egybehangzóan P. Chauun-t teszik felelőssé a vita elfajulásáért, aki korábban megszerzett tekintélyét latba vetve nagyon sok újságcikkben terjesztette-terjeszti jobboldali nézeteit. Széltében-hosszában idézik – szóban és írásban egyaránt – országszerte hirhedtté vált kijelentését: „Valahányszor elmegyek a Carnot-ról elnevezett gimnázium előtt, mindig köpök egyet a földre.”

Ezzel el is érkeztünk a Franciaországban dúló viták legfontosabb kérdéséhez, a jakobinusok megítéléséhez. Úgy tűnik, hogy a marxisták nem túl nagy csoportját (Vovelle, C. Mazauric, F. Brunel, M. Gallo és mások) leszámítva, a francia történészek túlnyomó többsége elítéli a jakobinusok uralmát, a terrort, természetesen nem elhanyagolható hangsúlybeli eltérésekkel. A fő tüzet a jakobinusok legelszántabb ellenfelei Robespierre-re irányítják. Rá kell mutatni továbbá arra, hogy a jobboldal két témát állít reflektorfénybe: a vendée-i ellenforradalmi parasztfelkelést és a terrort. Az előbbivel kapcsolatban népi-irtásról beszélnek, a forradalmi kormány hadoszlopainak rémtetteit az SS vérengzéseivel hasonlítják. Nagy divat ma Franciaországban könyvet írni Vendée-ről. Ami a terror kérdését illeti, adatok olvashatók a statisztikailag

kimutatható áldozatokról. (Állítólag 17 000 embert fejeztek le és 500 000-et börtönöztek be.) Elvi állásfoglalásuk lényege: a tények nem igazolják, hogy a forradalom önvédelme követelte meg ezeket a súlyos áldozatokat.

Felmerül mármost a kérdés, hogy mi várható 1989-re, pontosabban: milyen alapon lehet megteremteni a franciák sokat emlegetett nemzeti egyetértését. A fentiek alapján nem kérdéses, hogy 1793 nem lehet lobogó. Ugyanez mondható el azonban 1792-ről is, így például a köztársaság kikiáltásáról, mert ezt a szeptemberi mézárálás előzte meg, amelyet a terror első tömegméretű, sőt intézményesített alkalmazásának tartanak. Az 1791-es polgári alkotmányról sem esik sok szó a vitacikkekben, az 1790-es esztendőről nemkülönben. Marad tehát a forradalom legelső éve, azonban itt sem a nagy napok: a Bastille bevétele, augusztus 4. éjszakája, vagy az október 5–6-i események, mert a rájuk való emlékezés megosztaná a nemzetet. Ne szaporítsuk a szót, a francia történészekkel folytatott beszélgetéseim és olvasmányélményeim alapján e pillanatban úgy látom, hogy valószínűleg egyetlen egy kérdésben tudnak közös nevezőre jutni: a francia és az európai demokrácia alapokmányának tekinthető Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának elfogadásában. Hogy ez sok vagy kevés – döntse el az olvasó. Mindazonáltal utalni kell arra, hogy az elkövetkező másfél esztendőben még jelentős módosulások következhetnek be e széles ecsetvonásokkal felvázolt tablón, a belpolitika alakulásával szoros összefüggésben. (Elnökválasztás!)

*

Még néhány megjegyzés kívánkozik bevezetésünk végére. Az olvasó nyilván felfigyel arra, hogy a konzervatív, illetve jobboldali koncepciók bemutatása jóval terjedelmesebb, mint a progresszív vonulaté. Ennek az a magyarázata, hogy az utóbbi részben Soboul, részben pedig a szovjet monográfusok műveinek köszönhetően viszonylag széles körben ismertek, ezzel szemben az ellentétes pólus képviselői – egyetemi oktatásunk és ismeretterjesztésünk egyoldalúságai miatt – aligha tekinthetők annak, márpedig a polémiákban jó részt az ő érveik forognak, akár hivatkoznak rájuk, akár nem.

Az alább következő szemelvénygyűjtemény, mint minden szemelvénygyűjtemény, szükségképpen szubjektív. Mégis arra törekedtünk, hogy lehetőleg a teljes spektrumot bemutassuk, a szélsőjobboldaltól kezdve egészen az anarchista irányzatig. A dokumentumok kiválogatásának másik lényeges szempontja a műfaji változatos volt, jelesül az, hogy interjúk, hivatalos ál-

láfoglalások, vitacikkek, könyvismertetések egyformán helyet kapjanak. Lényegében ugyanez vonatkozik a tematikai sokféleségre is.

Terjedelmi okokból a sajtóvitát kellett előnyben részesíteni, holott az ideális megoldás nyilvánvalóan az lenne, ha hosszabb, összefüggő részeket lehetne közölni a leginkább érintett szerzők monográfiáiból, tanulmányaiból. Így is remélhető, hogy a kellő történeti műveltséggel és kritikai érzékkel bíró olvasó eligazodik ennek az érdekes vitának az útvesztőiben, az érvekből és ellenérvekből, valamint a hangnemből megfelelő következtetéseket von majd le a „franciaországi változásokat” illetően.

1789 bicentenáriumnán

(Levonni a Forradalom tanulságait és elkerülni a haszontalan vitákat – nyilatkozza Edgar Faure, az emlékbizottság elnöke.)

(Le bicentenaire de 1789. Tirer les leçons de la Révolution et éviter les polémiques inutiles – nous déclare M. Edgar Faure président de la commission de commémoration. Le Monde.)

- *Milyen jelentőséget tulajdonít Ön az 1789-es Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának, s fontosnak tartja-e, hogy az alapító szöveg feltárára kerüljön?*

Az 1789-es Nyilatkozat nagy jelentőségű. S mellesleg egybevág az amerikai alkotmányt kiegészítő Bill of Rights-val (1791). Fontos munka fejeződött be azzal, hogy René Cassin professzor összeállította az egyetemes nyilatkozatot.

Hadd mondjak egy kevésbé ismert részletet: magam is sokat dolgoztam ezzel az anyaggal, mint a Nemzetgyűlés egyik bizottságának elnöke. Úgy gondolom, a szabadság végső soron az emberi jogok összessége; s fölöttébb nehéz különbséget tenni a jogok és a szabadság között.

Hatalmas munkát végeztünk a meghallgatásokkal, különösen emlékezetes André Malraux-é, amely rendkívül fontosnak bizonyult. A Nemzetgyűlés elé terjesztettünk egy dokumentumot, bár ezt a bizottságunk – belső politikai okokból – nem egyhangúlag fogadta el. Szándékom, hogy bemutassam és felhasználjam ezt az anyagot.

- *Több oldalról tanulmányozhatjuk a Forradalmat. Vizsgálhatjuk például a gazdasági tényezők felől. Bizonyára ismeri Labrousse nagyon érdekes elméletét, amely bebizonyítja, hogy 1789. július 14. napja megfelel a bérszint és az árszint eltérése csúcsának, azaz a gabonaárak és az élelmiszerárak közt ekkor a legnagyobb a differencia, akár rövid, akár közép, vagy hosszú távon nézzük is. Arra a következtetésre jutunk tehát, hogy 1789. július 14. a gabonaárfolyam bérszinthez viszonyított robbanása. Ez is egy összetevő elem.*

Nem állítom, hogy ez lenne az egyedüli ok! Mert megeshet például, hogy holnap felugranak a mezőgazdasági árak, a bérek relatív értéke csökken, de ez még nem jelenti, hogy kitör a forradalom.

Végeredményben ez csak egy magyarázó eleme a forradalomnak, amely kezdetben a párizsi munkás- és kézművesrétegek zendülése, elégedetlensége volt, ám a történelemben mégis úgy marad meg, mint egy sikeres agrárforradalom.

Egy forradalom a zárt társadalomból a nyitott felé tartó átmenetben igazolja magát. Nos, mondhatjuk-e, hogy az Ancien Régime totálisan zárt társadalom volt? Nem gondolom, de bizonyára zárhatóhoz érkezett.

Másrészt az erőszak alkalmazása egy sor olyan következménnyel jár, amelyet nem szabad magával a jelenséggel összetéveszteni. Elképzelhető erőszak nélküli forradalom. Az erőszakra itt azért került sor, mert Turgot reformkísérlete megbukott.

Ugy láttam, Mitterrand számára is az a fontos – s ebben osztozom vele –, hogy elkerüljük a fölösleges vitákat arról, hogy jól vagy rosszul csinálták-e a Forradalmat. Ezek egyike pedig egy igazi nemzeti megnyugvás, megbékélés. Arra van szükség, hogy Vendée utódai és a valmy-i küzdők leszármazottai egyaránt lássák, valamennyien az emberi és nemzeti érdekek áldozatai voltak. El kell érkeznünk most ahhoz az összeolvadáshoz, a szó szinte vallási értelmében vett megbékéléshez, hogy szakíthassunk végre a jobb- és baloldal szembenállásával, amely Franciaországot két különálló, áttörhetetlen tömbre osztja.

(Összeállította: Michel Kajman)

Michel Kajman

Elrejtett forradalom

(Beszélgetés Robert Darnton történésszel a betiltott művekről és a gondolatok terjedéséről 1789 előestéjén.)

(La révolution sous le manteau. Un entretien avec l'historien Robert Darnton sur les ouvrages interdits et la circulation des idées à la veille de 1789. Le Monde.)

Robert Darnton történész a Collège de France-ban négy előadást tartott az 1789-et megelőző korszakban Franciaországban betiltott könyvek különböző jellemző tulajdonságairól.

Azt gondoljuk, hogy – ugyan részleges, de ugyanakkor – oksági kapcsolat van bizonyos könyvek elterjedése és a forradalom eseményeinek megindulása között. Kutatásai alapján hogyan jellemezné ezt a kapcsolatot?

Bevallom, hogy az „okság” szótól félek. Ez igen bonyolult kérdés. Nem állítom, hogy nekem sikerült volna feltárnom a francia forradalom egy, eddig ismeretlen indítókát. Amit én csinálni akarok, az egy kicsit más: szeretném újból megállapítani, rekonstruálni – amennyire ez lehetséges – a betiltott művek útját és ennek köszönhetően a társadalom minden rétegében szeretném követni az eszmék mozgását. Azt gondolom, ha tudjuk, hogy milyen volt az irodalmi kereslet, amely a valóságban létezett, akkor sikerült behatolnunk a kor szellemi világába. Ez a világ robbant fel 1789-ben.

Úgy tűnik, hogy megtaláltam a forradalom néhány intellektuális és ideológiai gyökerét. De ettől még az okot nem tudom megmagyarázni, Egyrészt nem látom lehetsé-

gesnek a forradalmat enélkül az ideológiai előkészület nélkül. Másrészt számolok az ismert tényezőkkel: a pénzügyi, politikai válsággal, a kenyér árának felszökésével, stb. . .

Őn feltárta egy svájci könyvkiadó, a Société typographique de Neuchâtel rendkívül gazdag levéltárát és egyéb forrásokat, és ennek segítségével sikerült megállapítania a leginkább keresett tiltott könyvek listáját. Melyek ennek a különös helyezési sorrend tanulmányai és meglepetései?

Ezt a furcsa listát bizonyos óvatossággal kell nézni, ami a címek sorrendjét illeti. Megtalálhatjuk itt egy mára már már teljesen elfelejtett szerző Barri grófnőről szóló anekdotáit, Holbachnak a Természet rendszere c. művét, Raynal abbé filozófiatörténetét Voltaire és Rousseau művei mellett, és láthatunk olyan könyveket, mint az Örömlány és a Pajzán komédiák és dalok gyűjteménye.

Hogy mi lepett meg engem ebben a listában? Azt hiszem, hogy sikerült rekonstruálnom az irodalmi keresletet abban a formájában, ahogyan az valóban létezett. Mondhatják, ez majdnem hogy gyermekded, pozitivistá eljárás. De én úgy gondolom, hogy ezek voltak azok a könyvek, amelyek valóban titokban terjedtek. Ezekkel az eljárásokkal sikerült behatárolnom ezt az irodalmi piacot.

Nem vártam azt, hogy sok klasszikus filozófiai mű lesz található ezen a listán. Nagy meglepetésemre Voltaire-t, a valószínűleg legolvasottabb szerzőt és a mindenütt elterjedt voltaireianizmust, Holbach bárót és körét, a korszak legmerészebb materialistáit is itt találtam.

Míndez nem tér el az irodalomtörténet normális menetétől. Ezeken kívül rátalálhatunk a teljes feledésbe merült betiltott irodalomra is; Pidansat de Mairobert, Mouffe d'Angerville: ma már teljesen ismeretlen nevek. Pedig a forradalom előtt a legolvasottabbak közé tartoztak. Főleg botránykrónikákat, politikai könyveket írtak. Olyanok, mint XV. Lajos magánélete, A trónörökös születésének leleplezése, Az angol kém . . . Ennek az irodalomnak igen nagy a jelentősége. Olvasásukkor szembetűnő, hogy milyen jól és mennyire vitahangnemben íródtak. Ez az áramlat sok hajdani értéket elsöpört.

Őn kiemeli a jelentőségét annak, amit ma radikális politikai zsurnalizmusnak hívunk, és ami időszakosan megjelenő kiadványok és röpiratok segítségével terjedt. Az a benyomásunk, Őnt hallgatva, hogy ezek szerepe legalább olyan jelentős volt, mint a forradalom előtti irodalmi pantheon „referencia”-szerzőinek műveié. Valóban így van ez?

Igen, ez az eszmeáramlat meghatározó volt. Egyrészt Voltaire, Holbach, Rousseau az elit értékrendszerét aláasta. Az általuk kifejtettek logikusak, összefüggőek és néha nagyon elvontak. Közönségük nagyrészben az elit: arisztokraták, papok, jómódú polgárok, járadékosok . . . A privilégiumokkal rendelkezők miután elolvasták ezt az irodalmat, nem hittek többé kiváltságaikban, amely még őseiké volt. Íme az ideológiai előkészítés egyik oldala.

De ugyanakkor a gúnyiratok, botránykrónikák más módon ásták alá a rendszer legitimitását. Jól lehet látni ezt az olvasók leveleiben és más forrásokban. Egy bizonyos undor jut kifejezésre, írtózás az udvartól, a „nagyoktól”: minden rohad . . . A vallást és a királyt körülvevő varázslatot bemocskolja ez a zsurnalisztikai áramlat.

Ebben a korszakban e könyvek nagy része állkiadás. Miért? Hogyan?

Vissza kell idéznünk, hogy milyen volt az Ancien Régime irodalmi berendezkedése. Létezett a cenzura, amely nem más, mint egy nagyon fejlett irodalmi rendőrség. Tanul-

mányoztam ennek a rendőrségnek a jelentéseit az 1750-es évekre vonatkozóan; meglepett a „zsaruk” irodalmi ízlése. Tudták, hogyan kell kiszimatolni a tehetséget.

Ez egy igen fejlett rendszer, benne a párizsi könyvtárosok és nyomdászok egyesüléseivel, de ami kényszerítette, elzárta a piacot. Tehát nem létezett a nyomtatott művek szabad áramlása. Ezért fejlődött ki Franciaország határain, mint megannyi körben növő gomba, tucatnyi kiadó. Ezek a kiadók ún. álkiadásokat jelentettek meg, megváltak az ügynökeik Párizsban, akik tájékoztatták őket, hogy milyen könyvek fogynak a legjobban. Ezután vígan dobták piacra azoknak a könyveknek az álkiadásait, amelyeknek a legnagyobb volt a sikerük. Később a betiltott könyvekre specializálódtak, de erről már beszéltem.

Az Ön Collège de France-ban tanuló hallgatóinak a felvilágosodás azon, kissé idilli fogalmát újra kell gondolni miszerint ez az áramlat szép fokozatosan terjedt el Franciaországban, amely már nemokára megérett 1789. július 14. napjára. Ön ezzel szemben élénk tár egy gonosz, haszonleső, a „marketinghez” kiválóan értő világot, amely veszélyes spekulációkba bocsátkozik, melynek tárgya a könyv, ahogyan azt láttuk, mindenfajta könyv. A forradalom is a könyv-áru terméke?

Igen. A könyv-áru szállította az eszméket. Le kell mondanunk, ahogyan azt ön nevezi, az idilli képről. Kulturális közvetítőkre volt szükség, kiknek, úgy gondolom, óriási szerepük volt. Egy könyvárus, egy csempész, egy irodalmi ügynök, egy kiadó manővereit közelről tanulmányozni annyit jelent, mint rekonstruálni azt a teret, ahol a kereslet és a kínálat összekapcsolódik.

Roger Chartier

Az eskü, amely megosztotta az országot

(Egy amerikai történésznek a forradalmi Franciaország 1791. évi vallási válságára vonatkozó kutatásai)

(Le serment „déchirant”. Un historien américain enquête sur la crise religieuse de 1791 dans la France révolutionnaire. Le Monde)

A kétszázéves évforduló rosszul kezdődött. Ami arra lett volna hivatva, hogy szép alkalmat nyújtson Franciaországról szóló ismereteink bővítésére, most afelé halad, hogy ideológiai bírkózássá váljon, ahol minden övön aluli történelmi ütés megengedett. Ebben a sok elképesztő különcködésben, ami egyébként elkeserítő, van egy fényugár: azoknak alapos, becsületes, szorgos munkája, akik dokumentumokkal a kezükben újból felvetik a forradalom történetének klasszikus kérdéseit.

Ilyen kérdés a katolicizmus és a forradalom közötti kapcsolat, vagy, hogy pontosabban fogalmazzunk, az a törés, amely 1791-ben megosztja a francia egyházat oly módon, hogy szembeállítja az „alkotmányos” papokat (akik esküt tettek az új alkotmányra) és következésképpen a Nemzetgyűlés által elhatározott, a papságot érintő radikális átalakulást elfogadják, és az ellenszegülőket, akik visszautasítják ezen esküt és hűek maradnak Rómához.

54% felesküdt pap

Egy amerikai történész, Timothy Tackett megpróbálta ennek a megosztottságnak – amelyet sokan, mint szömyű megrázkódtatást éltek át – az okait, körülményeit és területi eloszlását megérteni. A kérdés igen jelentős, mert Pierre Chaunu szerint „a zsrnokság alapító aktusa; a népirtást és a másfél évszázadon át lappangó polgárháborút a Forradalom 1790. július 12-én szentesítette azzal, hogy előírta az alkotmányban a papi esküt, amit XVI. Lajos – a pápa fenyegető elutasítását be sem várva – elfogadott. És a világ arculata megváltozott.” Mindez fontos és arra készítet bennünket, hogy újraértékeljünk egy, a kollektív emlékezetből kiesett eseményt, mégha az megannyi atrocitás horodója is.

Ezt tette pontosan Timothy Tackett, aki kritikával és kiegészítésekkel átvett minden olyan listát, amely alkalmas arra, hogy segítségével megállapítható legyen az esküt tett és az esküt le nem tett papok száma. Az általa kapott eredmények helyesek és biztosak. Azt igazolják, hogy 1791 tavaszán az egyházközségi papok többsége a plébánosok, káplánok és a plébániai teendőket ellátó papok majdnem 54%-a a forradalom előestéjén letette az esküt az Alkotmányra, amely belőlük egyházi közfunkcionáriusokat csinált, akiket az állam fizet, és akiket a papok esetében körzeti, a püspökök esetében megyei elektorok választanak. Az egyház elszakad a pápától, a kánoni beiktatást már nem követelik meg. Egy ilyen radikális újítás elfogadása, amely szakít a katolikus megújulás egész ekleziológiájával, természetesen megvilágítandó kérdés, ugyanígy az eskü letételének erőteljesen elváló területi megoszlása.

Az alkotmányos papok Franciaországának két bástyája van, a párizsi medence, Guyenne, és a Saône, valamint a Rhöne bal partján egy olyan terület, amely magába foglalja Bresse-t és Bugey-t, Dauphinét és Provence-ot. Az esküt nem tevők Franciaországa főleg a nagy párizsi háromszög, Nyugat, az északi határvidék, ez az a zóna, amely Elzásztól Franche-Comtéig terjed és beékelődik eskü által elválasztott két Franciaország közé. Az eskü letételét Languedoc és a Massif Central szilárdan elutasította. A földrajzi megoszlás bonyolult, de állandósult ugyanakkor, hiszen ez a mai vallásgyakorlat megoszlása is. Erős ott, ahol az esküt elutasították, gyenge ott, ahol sokan felesküdték. A megoszlás nagy vonalakban megfelel a jobb- és baloldal választási területeinek.

A hívek megoszlását tükrözö papok

Ez az esemény kikristályosítja a magatartásokat, a hűséget, a hovatartozást, és úgy jut kifejezésre, mint a lelkiismeretükben kettészakított papok és azon közösségek vallási választása, amelyhez tartoztak. Ebből ered egy sor, Tackett által kiemelt alapvető összefüggés: az eskü elutasítása azokon a vidékeken a legerőteljesebb, ahol a protestánsok jelenléte fenyeget (például Languedoc-ban és Elzászban) és azokon a területeken, amelyek később csatlakoztak Franciaországhoz, a francia egyház gallikanizmusához maradtak hűek. (Például az északi vidékek, vagy Franche-Comté.) Azokon, ahol a papság tömör, helyi születésű, falusi és sok olyan káplánja és plébániai szolgálatot ellátó papja van, akik a plébános közelében élnek, megerősödött a papi identitás tiszta felfogása, ami biztosította a kereszténység szilárd uralmát a vidék társadalmá felett (ez a helyzet az egész Nyugaton).

Ezzel szemben Franciaországnak az a része, amely felesküszik, különösen a párizsi medencét tekintve, olyan terület, ahol az egymástól elszigetelt, községükkel szolidáris papok a forradalomhoz való hűségükkel kifejezik azt a távolságot, amelyet híveik fenntartanak a katolicizmus követelményeivel kapcsolatban. Ott, ahol a falusi társadalom erős klerikalizálódása keresztelzi a városi elitek nagyobb szekularizációját, tehát Nyugaton és ahol a harmadik rendnek az egyházzal szemben legellenségesebb füzetet írják, ahol az esküt le nem tevőkkel szemben a legbrutálisabb hivatalnokok állnak, ott a feszültség maximális és magában hordja a lázadás csíráját.

Ha a papság polgári alkotmánya és az ezt követő eskü egy meghatározó időpontot jelentenek a Forradalom menetében, ez azért van, mert e tények az újjáéledő nemzet kihirdetett és védelmezett egységében az első jelentősebb törést jelentik. Mint ahogy azt Claude Langlois Timothy Tackett könyvéhez írt kitűnő utószavában megjegyzi, a vallás már ekkor a politikai elem középpontjába került. Innen adódik, hogy a forradalom visszautasításával találkozunk azokban a körzetekben is, ahol a katolikus megújódás sikerrel járt. Hasonlóképpen innen ered az alkotmányos egyházak elleni villámok áthelyeződése. Az alkotmányos egyháznak nemsokára vetélytársai lettek, leleplezték és lerombolták azt.

Ha feltárjuk azokat a törekvéseket, amelyeket elrejtett az 1789 előtti kereszténység állapota, akkor a felesküvés válság jelzi azt a tartós határvonalat, amely a két Franciaország, a klerikális és a nem klerikális részek között húzódik.

(Timothy Tackett: La révolution, l'église, la France. Le serment de 1791. 485.)

Ran Halevi

A forradalomról folytatott vitákon túl

(Au-delà des polémiques sur la Révolution. Le Monde.)

Az értelmiségi szenvedélyek arra hajlanak, hogy tárgyakat leegyszerűsítsék. Elég követni a francia forradalomról szóló mostani vitákat, hogy erről meggyőződjunk. A legitizmus lovagjainak, akik azt parancsolják önöknek, hogy a forradalmat, mint egységet fogják fel, a robespierreizmus panaszkodó örökösei válaszolnak, akik nyugtalanoknak, mivel osztályrészük csökkent a történészek munkája és a kor szelleme következtében. Semmi igazán felkavaró nem hatol át azon a megszokott párharcon, ahol a szó mértéktelensége alig takarja el a gondolat langyosságát.

A kevésbé sommás olvasmányok kedvelőinek szerencséjére a könyvkereskedőknek az utóbbi időben van már más kínálata is. Például Allan Forrestnek a forradalom szegénypolitikájáról szóló értékes könyvére gondolok: arról a felvilágosodástól örökölt törekvésről szól, amelynek az a célja, hogy felszámolja az ínséget az ész fegyvereivel és a rendeletek segítségével. Ez a türelmes és pontos vizsgálat érzékelhetővé teszi mindazt, ami a politikai beszéd racionalitását elválasztja a forradalmi valóság velejáró körülményeitől, ilyenek a háború, az infláció, a bürokratikus hiányosságok, melyek bizonytalanra teszik a legszegényebbek sorsát.

Másrészt, itt van Joel Cornette kitűnő könyve, amelyet Benoit Lacombnak, egy olyan vidéki ember sajátos életútjának szentelt, akit a történelem sodra magával ragadott. Ez a Gaillac-i kereskedő az Ancien Régime alatt egyre inkább a gazdasági szabadság védelmezőjévé válik, 1789-ben forradalmár, 1793-ban sans-culotte-vezető, majd a császársághoz és a Restaurációhoz csatlakozik. Kanyargós pálya ez Rousseau Franciaországtól a Balzac-i Franciaországig. Belőle befutott tisztviselő vált. De saját tapasztalataiból, mint ahogy azt iratai tanúsítják, megőrzi azt a melankóliát és zűrzavart, amelyet az egy-mással összeférhetetlen emlékek táplálnak.

Sem ő, sem Timothy Tackett nem esett az egyszerűség csapdájába. Sokszínű könyve a forradalom egyik központi epizódját dolgozza fel. Ez nem más, mint az 1791-ben elrendelt alkotmányos eskü, amelynek letételét minden egyházközségi papnak elrendelték. Ez az alkotmányozó forradalom egyik fordulópontja, egy dráma, egy hasadás (lásd Roger Chartier cikkét). Azzal, hogy végleges választást követel az új alkotmány mellett vagy ellen, a felesküvés válság a levegőbe röpti a nemzeti egység annyira ünnepeit mítoszát. E válság kikristályosítja a forradalmi politika manicheus megnyilvánulásait, és a vallás problémáját több mint egy évszázadra a nyilvános viták középpontjába helyezi.

Timothy Tackett könyve, amely vallás-, társadalom- és politikátörténet, rehabilitálja az eseményt, mint kutatási tárgyat, és arra készlet bennünket, hogy újragondoljuk a forradalmi töresek kronológiáját. A bátor és tudós szerző már a francia forradalom történetírásának klasszikusaként áll előttünk.

(Allan Forrest: *La révolution française et les pauvres*. Perrin, 430.; Joël Cornette: *Un révolutionnaire ordinaire*. Champ Vallon, 430.)

Maurice Agulhon

Kell-e félni 1989-től?

(*Faut-il avoir peur de 1989? Le Débat*, 30. mai 1984.)

Mivel számos jelenlegi kultúra csúfot űz az Emberi Jogokból, ha elismerjük a jogot arra, hogy minden kultúra a maga összes aspektusai szerint létezzék, mivé lesznek az Emberi Jogok? Az arra irányuló törekvés, hogy az Emberi Jogok egy univerzális etika alapjává váljanak (megjegyezzük, hogy ez az ENSz és minden belőle származó intézmény alapelve), indokolt-e mindig annyira, ahogy azt gondolnánk, vagy el kell fogadnunk – amint azt nekünk néha sugallják –, hogy az 1776-os és 1789-es elvek csak az Atlanti-óceán északi medencéjének partján élő fehérbőrű népek egyfajta folklorja, és a folklornak sincs több morális értéke, mint azoknak a barbárságoknak, amelyek más partvidékeken gyökeresedtek meg?

Itt egy olyan problémával találkozunk, amelyet, véleményünk szerint, elméleti, sőt gyakorlati szempontból sürgősen meg kellene vitatni, és ez fontosabb lenne, mint nemzeti történelmünk egyes problémái. És 1789 perspektívájában ezt a pedagógiát szeretnénk bevezetni.

Amellett vagyok, hogy 1789 megünneplése egy nagy nemzeti vállalkozás legyen, de szűkítsük le a lényegre abban a reményben, hogy ezen esemény tekintetében a legszéle-

sebb körű egyetértés fog létrejönni. Ez az egyetértés ugyan száz éve még nem létezett, de napjainkban megvalósult azokban a *tényekben*, amelyek jogállamunkhoz kapcsolódnak. Nem tudjuk, hogy miért utasítanánk vissza azoknak az alapelveknek az üdvözlését, amelyek e jogállam alapját képezik.

Mégis, milyen kétszázéves évfordulót szeretnénk? Olyat, amelyik elősegítené a történelmi tanulmányokat, de természetesen szabad utat biztosítana a történészek vitáinak. A történelmi évforduló se nem „katekizmus”, se nem ünnepi beszéd a Történelem minden egyes pontjáról.

Egy olyan kétszázéves évfordulót szeretnénk, amely arra szorítkozik, hogy felidézze 1789-et és úgy értékelje, mint a liberális megújulás kiindulópontját, vagy – ha úgy akarjuk – legfontosabb szakaszát, és mint az Emberi és Polgári jogok kinyilatkoztatásának korszakát.

Ennek a kétszázéves évfordulónak nem Párizs polgármestere ellen kell irányulnia, hanem a teheráni mollahok ellen. Természetesen a sietség és kényelmi szempontok miatt szimbolikus alakokat említek, de amiről beszélek, általános jelentéssel bír.

Ennek a kétszázéves évfordulónak két nemzeti tulajdonságot kellene élesztenie vagy felébresztenie, a büszkeséget és az állampolgári tudatot. Büszkeség? Franciaországnak, mint 1789 országának és mint a liberális országok közössége fontos tagjának, joga van erre és szüksége van ezekre a vonásokra a távolból jövő elnyomásra irányuló fenyegetésekkel és a belső bomlással szemben. Helyes állampolgári magatartásra miért van szükségünk? Hogy a politikai, hogy maga a polgári társadalom életképes maradjon, nem kell-e újból emlékeztetünkbe vésní azt a jellegzetesen „89-es” gondolatot, hogy a törvényeknek való engedelmesség a szabad ember cselekménye és nem reakciós előítélet.

Ez az utolsó pont további magyarázatokat igényelne, amelyeket itt le kell rövidítenem, de feltétlen megemlíteni, mert minden összefügg.

Az 1789-es események olyan jelentősek, hogy a róluk való megemlékezésnek nem kell sem homályosnak, sem vitatottnak, sem szektánsnak, sem silánynak lennie.

Francois Furet

Válasz Maurice Agulhonnak

(Réponse à Maurice Agulhon. Le Débat 30. mai 1984. Gallimard)

Örülök, hogy barátom Maurice Agulhon felhasználta az alkalmat, hogy a Débat legutóbbi számában vitát indítson a francia forradalomról . . .

Vitakorszakom a francia forradalom kommunista történetírásával már régen befejeződött. Rekonstruálni szeretném a francia forradalom eddig uralkodó, elavult magyarázatainak romjain azon eszmék és politikai képviselők kritikai történetét, amelyeknek eredetét a forradalomban kell keresni. Ebből a nézőpontból válik lehetővé az, hogy M. Agulhon cikke kapcsán visszatérjek néhány olyan pontra, amelyek mind az ő, mind az én megítélésemben lényegesek.

1. A 17. századi angol, vagy a 18. századi amerikai forradalommal való összevetés. Én nem a történelmi felelősség, a „kinek a hibája” kérdését vetem fel. Egyszerűen

újból felhasználom azt a régi, a 19. század historiográfiai irodalmában gyakori, de a 20. századi francia történészeknél már nem létező összehasonlítást, amely az angolszász forradalmak egymástól elválaszthatatlan vallási és politikai jellege, és a vallás és politika szétválása között fennáll, ami a francia forradalmat megkülönböztette. Ezeket az ellentétes vonásokat nyilvánvalóan a reformáció győzelme magyarázza a 16. századi Angliában, amely már a forradalom előtt megvalósult, míg Franciaországban, éppen ellenkezőleg, a monarchia ráteszi kezét a katolikus egyházra és azt a végzetes egyezséget a Nantes-i Ediktum visszavonásával pecsételi meg. De abban a cikkemben, amellyel M. Agulhon vitatkozik, sokkal inkább a jelenség következményei, mintsem okai iránt érdeklődtem. E következmények egyikének tűnik a francia forradalmi kultúrában az a tendencia, amely arra irányul, hogy a vallási elemet a politikaival helyettesítse, és hogy az államszervezet kérdését összekapcsolja az emberiség végső céljainak problémájával. Tocqueville szerint ez veszélyes tendencia, mivel a hatalmi harcokat metafizikus értelemmel ruhazza fel; ez Quinet szerint zsákutca, mivel a politika csak bizonytalan időre veheti át a vallás helyét. Ha elfogadjuk azt, hogy a francia forradalom laicizálja a keresztény gondolatot, mint ahogy ezt az egész 19. század gondolta, lett légyen szó akár liberálisokról, akár szocialistákról, úgy a forradalom mindezt egy szakítás, egy radikális konfliktus látszatát keltve tette: szerintem a francia forradalom és az angolszász hagyományok, jelesen az ugyanebben a korban lejárászódo amerikai forradalom közötti különbség egyáltalán nem jelentéktelen, hanem alapvetően fontos.

Annál is inkább, mivel létezik egy másik vonása is, amely ugyanilyen erőteljesen elválasztja a két hagyományt: az tudniillik, hogy a francia forradalmi kultúra a semmiből kiindulva akarta újjászervezni a társadalmi létet, míg az angol és amerikai forradalmak magukat a múlt folytatásának tekintették. . . .

E két politikai tradícióban, a franciában és az angolban a forradalomnak a nemzeti történelemmel való kapcsolata gyökeresen eltérő: Franciaországban e kapcsolat megtöri az idő kontinuitását a szakítás és a hatalomra kerülés segítségével, Angliában és az Egyesült Államokban pedig magában hordozza az eredeti hagyományokhoz való visszatérést. E hagyományokat a korrumpálódott hatalom csak időlegesen csúfolta meg. . . A francia demokrácia története egységes, az amerikaié ketté van vágva: vagyis a forradalom-fogalomnak a két kultúrában egymással ellentétes jelentése van. . . .

2. Ha Maurice Agulhon ily könnyen rokoníthatja az amerikai és francia forradalmat, ez azért van, mivel a francia forradalmat, és lefolyását olyan módon elemzi, amellyel én nem értek egyet és valószínűleg ez képezi vitánk alapját. Eszerint az abszolutizmus és az arisztokratikus társadalom romjain 1789-ben bevezetett liberális demokrácia a körülmények, azaz az ellenforradalom hatására fokozatosan a jakobinus diktatúra, a terror irányába fejlődött. Ez a klasszikus magyarázat, amelyet megtalálunk már a thermidori gondolkodásban, és amely a 20. századi francia történelemtudományban is uralkodó, azoknak, akik a forradalmi örökséget minden terrorista ragálytól meg akarják kímélni, az elképzelhető legelőnyösebb megoldást nyújtja: ha a „körülmények” ürügyén az ellenforradalmat teszik felelőssé a diktatúráért és a terrorért, akkor olyan francia Forradalom áll előttünk, amely teljes egészében megfelel az Emberi Jogok Nyilatkozatának. Csak az a baj, hogy azok a bizonyos körülmények, gyakran sokkal inkább a terror ürügyei, semmint okai (legalábbis ha a felülről gyakorolt terrorra gondolunk, amelyet az erre hivatott különleges intézményeken keresztül valósítottak meg, és amelyet 1794

április és július között a történészek „Nagy Terror”-nak neveznek). Itt nem bocsátkozhatom bele annak az elemzésnek a részleteibe, amelyet a Plenser la Révolution française c. műben megtalálhatunk, de nyilvánvalóan ez áll vitánk középpontjában.

A terror (a fentebb meghatározott fogalom értelmében) véleményem szerint egy forradalmi berendezkedés típusa, Quinet szóhasználatában egy olyan politikai „rendszer”, amelynek megvannak a maga alapelvei, működési formái és belső logikája. Bizonyos körülmények megkönnyítik uralmát, de e körülmények elemei már korábban is léteztek. Az egyik ilyen elem például annak folytán jött létre, hogy lehetetlen volt politikai pluralizmusra, mégpedig képviselőre gondolni. Ebből a szempontból kérdéses, hogy a probléma nem jelentkezett-e már csírájában az 1789 nyarán lezajlott alkotmányos vitákban, valamint hogy kezdetben az a hagyomány, amelyet a francia Forradalom kialakított, nem erőteljesebb-e, mint ahogy azt az angol liberalizmus rousseau-i kritikája vallja, amely radikálisan elutasítja a külön érdekek képviselőtét, mint a nemzeti szuverenitás alapját. Nekem úgy tűnik, hogy igen. Ebből a szempontból Sièyes a koronatanú. Általánosabban fogalmazva, ez lényegi kérdés azon nehezen megvalósuló kapcsolódások viszonylatában, melyeket a francia demokratikus hagyomány és a liberalizmus fel fog vállalni. De itt is csak felvetem a problémát, a kifejtésre nincs módom.

3. Sem annak, amit előzőleg kifejtettem, sem amit általában írok, nem az a célja, hogy lehetetlenné tegye a demokratikus hagyományt, amelynek megjelenését, éppen ellenkezőleg, úgy fogom fel az emberiség történetében, mint erkölcsi haladást. De előfordul, hogy mint a francia Forradalom kutatója, bizonyos értelmet kell adnom egy olyan bonyolult eseménysornak, amelynek alkotóelemei egymással összeférhetetlennek tűnnek. A közjő diktatúrája egyszerre folytatja és felszámolja az Emberi Jogok liberális demokráciáját. Jól tudom, a 20. században az egyetemi történetírás ezt az ellentmondást a „körülmények”-kel magyarázta. De nem volt-e ez visszalépés, semmint haladás a 19. századhoz képest?

Tulajdonképpen az a sommás gondolat, hogy a Forradalom egy „blokk”, vagyis egység, – amint Clémenceau kifejtette ebben a formában 1898-ban – viszonylag új gondolat a francia Forradalom liberális, republikánus és szocialista történetírásában, és kialakulása, amelyet még remélem, részletesen felvázolhatok egyszer, maga is rendkívül érdekes. Ezzel szemben majdnem az egész 19. században a történetírást 1789 és 1793 szembeállítás jellemzi, és a kérdés úgy vetődik fel, mint két egymásnak ellentmondó forradalom problémája, amelyeket ebből következően nehéz egymással összebékíteni az események lezajlásának egységes interpretációjában. 1830 emberei, Thiers, Mignet, Guizot csak 1789-re adják áldásukat, ezt a történelmi szükségszerűséggel magyarázva, míg a jakobinus diktatúra szerintük nem más, mint egy véletlen, egy átmeneti és sajnálatos esemény. Ezzel szemben Saint-Simon, Buchez, Louis Blanc részben egy kissé korábban, részben egy kissé később, elítélik az 1789-es elveket és a burzsoá individualizmust, mint a társadalom bomlasztó tényezőjét, és 1793-at egy igazi társadalmi közösség elkerülhetetlen újjáalakítását előrejelző korszakként ünneplik. A második császárság idején a republikánus hagyomány Edgar Quinet-ben találja meg az 1789 és 1793 közötti ellentmondás legradikálisabb magyarázóját: a Forradalom 1789-et és az Alkotmányozó Gyűlést jelenti, a hegyparti diktatúra pedig a december 2-i száműzötteknek az abszolútizmus visszatérése a Forradalomban, az ősi szolgaság győzelme az új emancipáció felett. Quinet, Benjamin Constant gondolatát átvéve, Robespierre-ben Bonaparte elődjét

látja. Ez az analógia különösen megtalálható a fiatal Marxnál, gyakorta előfordul a század közepén a liberális köztársasági történetírásban.

Igaz, hogy ez a gondolat felkelti az új-jakobinusok haragját és a közeli barát, Michelet szomosságát. Ő a „Nagy Egyház” egységéhez ragaszkodik. Valójában az egész vita, amelyet 1865-ben Edgar Quinet könyvének megjelenése indít el, akörül forog, hogy 1793 hozzátartozik-e a francia Forradalomhoz, mint egy olyan korszak, amelynek örökségét a demokratikus párt a második bonapartista diktatúra elleni harcában magának követelheti. A tét nagy, mert Quinet számára, ha Robespierre része a forradalmi tradíciónak, nincs semmi ok arra, hogy kizárja belőle Bonapartét, tehát a Bonapartékat, és így a republikánusok feyvertelenné válnak a császárság elleni harcukban. Ezzel szemben az új-jakobinusoknak (szószólójuk Alphonse Peyrat, a L’Avenir national cikksorozatában) az a fontos, hogy összekapcsolják a 89-es és a 93-as szereplőket: Robespierre eszerint megmentette 1789-et. . . .

4. Ha számomra vitathatatlanak is tűnik, hogy ez az örökség nem teljesen összeegyeztethető a liberalizmus hagyományos értékeivel, mégis fellelhetjük-e benne a 20. századi totális rendszerek eredetét? Az a gondolat, hogy a jakobinus tradíció képezi ennek csíráját, ebben a kicsit sommás formájában igaznak tűnik, és nem tudom, hogy Maurice Agulhon melyik írásomra gondol, amikor ezt nekem tulajdonítja. A kérdés hosszas kifejtést igényelne, amire, remélem, majd egyszer visszatérek; most csak néhány megjegyzést szeretnék tenni.

Az első az, hogy ebből a szempontból nem lehetséges együtt elemezni a náci és a kommunista totalitáriánizmust. Csak ez utóbbi ismeri el azt, hogy a jakobinus diktatúrából származik. Az előbbi viszont ezzel szemben éppen arra törekszik, hogy megfordítsa a francia Forradalom által megkezdett történelmi folyamatot. Szükséges lenne a jakobinizmusra vonatkozó bolsevik irodalom módszeres és teljességre törekvő elemzése az 1917 előtti időkre vonatkozóan – ezt még sajnos senki sem tette meg, pedig így ismerhetnénk meg annak az elragadtatásnak az igazi természetét, amelyet 1793 a századeleji orosz forradalmárokból kiváltott, és így mérhetnénk fel e hatás mértékét az ez után következő eseményekben. . . .

Hogy mindezt feltárjuk, létezik egy filozófikusabb út is. Ezen járt az 1960-as években Jacob Talmon izraeli történész (The Origins of Totalitarian Democracy. 1952.), amikor megvilágította a Rousseau-tól Robespierre-en át Leninig terjedő totalitáriánista demokratikus hagyomány létezését az európai politikai kultúrában. Bevallom, hogy ez a próbálkozás engem soha nem győzött meg azok miatt a rendkívüli leegyszerűsítések miatt, amelyeket el kell szenvednie Rousseau gondolatainak ahhoz, hogy betege ezeket abba a Prokrusztesz ágyba, amely, hogy csúfot üzenek belőle, a 20. században várta. Rousseau sokkal inkább Kant, mint Lenin előfutára. . . .

Ezzel szemben azt fontos megvizsgálnunk, milyen kapcsolat van a rousseau-izmus és a francia Forradalom között, nemcsak a jakobinus és sans-culotte időszakban, hanem már 1789-től fogva. Itt visszatérek Siéyes-re, és ismét találkozom a demokrácia és a liberalizmus közötti kapcsolat kérdésével a Forradalom kultúrájában. Ez a probléma nem lesz világosabb, ha az időrendet felrúgva, a 20. század totalitárius tapasztalataiból kiindulva tárgyaljuk, mégha mostani időszerűségét jelentős mértékben ezeknek köszönheti is.

Roger Dupuy

Terror és Vendée, avagy egy mítosz születése

(*Terreur et Vendée ou la naissance d'un mythe. Le Monde.*)

Vendée továbbra is a forradalmi erőszakról folytatott viták középpontjában áll. Ezt csak megerősíti a közeledő kétszázéves évforduló és példázák a nemrégiben lezajlott heves televíziós viták. Így hát annál jobban értékeljük Jean-Clement Martin könyvét, benne a rettenetes vendée-i polgárháború józan és új megközelítését. Martin tisztánlátása nem korlátozódik az érvek és ellenérvek óvatos oda-visszajátékára, hanem provokáló fordulatokkal az események evidenciájához nyúl, melyet meg kell tisztítani a kétszáz éve felgyülemlett és berögzült téves értelmezésektől. Arról van szó – amint François Lebrun is aláhúzza előszavában –, hogy szakítsunk a strukturalista történelemszemlélet bizonyos túlzásaival s térjünk vissza az alapeseményekhez.

Martin szerint a Forradalom megújuló mítoszának olyan ellenmítosza van szüksége, amely képes érvényesíteni azt a manicheus látásmódot, amelyet a Hegypártiak és sansculotte-ok a saját bőrükön tapasztaltak. Az ellenmítosz szerepét a vendée-i felkelés váratlan sikere töltötte be. Ám az elnyomás kegyetlensége miatt a szenvedések olyan lajstromát szülte, mely az egész lakosság közös emlékezetét ébren tarthatta; megerősítette a mítosz valóságos természetéhez tartozó kettős értékrendet.

Ez a könyv egy kétrészes munka első része, folytatásában a szerző azt tárgyalja, hogyan bontakozik ki Vendée mítosza a 19. században és hogyan nyúlik át a mába. 1793 márciusa előtt semmi nem hívta fel a köztársaságiak figyelmét arra, hogy Vendée kapcsán ébernek kell lenni. Martin megjegyzi, hadi értelemben a felkelés nemcsak magára Vendée megyére terjed ki, hanem a szomszédos, térben összefüggő, ám közös múlttal nem rendelkező megyékre is, a lójársnyira levő Bretagne-ra, Anjou-ra, Poitou-ra. Nem szükséges tehát mindenáron távoli és mély okokat keresnünk a lázadás intenzitására, hisz Vendée mint olyan, nem létezik az Ancien Régime alatt, ám – felfegyverkezve, ereje teljében – egyszer csak előbukkan a polgárháború melegágyából.

Ez a szörnyűséges megrázkódtatás nyomja rá bélyegét hamarosan eme, a forradalom által teremtett képződményre.

A mű kilenc fejezete rekonstruálja annak a változásnak a lépéseit, amely 1793 márciusától 1800-ig tart, amikor Bonaparte erőszakos úton helyreállítja a békét. De ez a kezdeti szakasz alapvető Vendée mítoszának kibontakozásához: 1793 tavaszától nyaráig a lázadás győzedelmes kirobbanása, majd az 1793 decemberétől 1794 nyaráig tartó megtorlás, melyet a mans-i és savenay-i vérfürdő, s Turreau és Carrier sötét gaztettei fémjeleznek.

Képzeltbeli háború

1791-ben és 1792-ben Vendée és környékének parasztsága – más francia vidékekhez hasonlóan – súlyos válságot élt meg. Ennek okai közt találjuk az adóterhek nagyarányú növekedését, az asszignaták forgását, a nemzeti gárda brutális tevékenységét, az állami esküt le nem tevő papok vizsgálati fogságát, önkényes letartóztatását. Északon,

akárcsak Elzászban, vagy a Massif Central zugaiban, egyaránt fokozta a parasztok elégetlenségét a király kivégzése, és főként a Konvent által 1793 márciusára követelt 300 000 újonc kiállítása.

Mint másutt is, a fiatalok ellenszegültek a sorozásnak és a biztosokon álltak bosszút. Midőn – március végétől – a hatóságok ismét a helyzet urai, a vendée-i felkelők hirtelen akcióval megfutamtítják de Marcé generális egész hadseregét, holott ebből csak 2300 embernek és 8 ágyúnak lett volna feladata a parasztcsoportok elsöprése Nantes és La Rochelle között. Különös győzelem volt ez, mivel a lázadók maguk is megrettennek az ellenségtől, s ugyanúgy megfutamodtak, csakhogy a kékek soraiban nagyobb volt a riadalom, a felkelés elleni harc irányítása hetekre kicsúszott a kezükből, így a felkelők megerősödtek, rendezhették soraikat.

Váratlan és megmagyarázhatatlan siker volt ez, amely miatt a legyőzött tábornokot is vád alá helyezték. A királpárti katolikus sereg sikereinek növekedésével nőtt a Konvent nyugtalansága, hisz az ellenfél táborában nemesek, hivatásos tisztek is voltak, akiket a parasztok állítottak – akár erőszakkal is – a maguk oldalára.

Vendée tehát az arisztokrácia és az esküt le nem tevő papok összeesküvései betetőzésének tűnt, következésképp meg kellett semmisíteni. A döntés vadságát tovább fokozták a párizsi frakcióharcok. Carrier és főleg Turreau szélsőséges akcióit csakis a hébertizmus szertelenségeinek ismeretében érthetjük meg.

Martin számára tehát nem az a lényeg, hogy új adalékokkal egészítse ki egy, már tartalmas dosszié anyagát, vagy kiadatlan levéltári anyagokat tárjon fel.

Ellenkezőleg: már ismert események új értelmezésére, olvasatára szólít. Az eseményeket egy képzelt politika megnyilvánulásainak tartja, s e politikának megvan a maga logikája. Hivatásos képviselőket, katonákat készítet arra, hogy – buzgóságból, vagy meggyőződésből – mindvégig kitartsanak e sajátos logika mellett.

A Közléleti Bizottság és a hébertisták műve, hogy Vendée-ből a köztársaságot fenyegető kegyetlen szörny lett, amelyet le kellett győzni a köztársaság üdve érdekében.

Álvtiták

Martin remekül taglalja munkája tárgyát, kimerítően támaszkodik a nyugat-franciaországi zendülésekkel foglalkozó régebbi és új szakirodalomra.

Az anyag demonstrálása során kiemeli a lázadás örök kérdőjeleit is. Vajon a parasztokat a nemesek és a papok befolyásolták-e, ahogy a köztársasági történészek állítják? Spontán módon, önként fogtak-e fegyvert királyuk és vallásuk védelmében, mint azt a jobboldaliak mondják? Vajon nem a város és a vidék örök harcának egy epizódjáról van-e szó, ahogy egyesek mostanság vélekednek?

Ezek álvtiták! – mondja Martin. A lényeg nem a zendülés eredete, hanem az, hogy mivel vált a terror propagandájában és az általa felszabadított megtorló erőszakban.

A kollektív fellépés (magatartás) világában járunk tehát, nem pedig a pusztá tényekben. De szükséges-e elválasztanunk a kérdést a felkelés okaitól? Nem hinnénk, mivel a túlkapasok, a „mítosz ideje” már a folyamat második szakasza. Martin érdeme, hogy világosan elkülöníti, ami eddig összefolyt.

Türelmetlenül várjuk a második kötet megjelenését, s egyre azon töprengünk, vajon nem kell-e helyet keresnünk eme képzelt politikában a „chouanok” (huhogók) felkelésének, amelynek fogalmi rendszere gyakran beszennyezi a hiteles Vendée-t.

Szétszakított chouanok

Eppen a „huhogókkal” foglalkozik Pierre Péan is lebilincselő könyvében, mely egyszersemind regényes krónika és színvonalas történeti munka is. Mindenekelőtt azonban egy család „véres adósságainak” rendezése.

Noha szerzőnk balra hajlik, mégis megigézve figyeli a múlt gyűlöleteitől kísértett nagymama alakját, aki rendületlenül hisz egy olyan világban, ahol a bérlők mindig is tiszteletudó alárendeltjei maradnak váruruknak.

Egy valós és rendkívül izgalmas levelezésen keresztül P. Péan életre kelti Jean Terriennek, az Oroszlánszívűnek és Jacques Defermon-nak ellentmondásos kettősét. Az utóbbi, Defermon, törvényhozó, a Konvent és az Ötszázak Tanácsának tagja, majd Bonaparte kegyéből gróf. Terrien rettegett királypárti vezér, Defermon egyik bérlője, a rennes-i parlament ügyvédje. Vazallusi kapcsolat ez, melyet még a háború erőszakossága sem képes teljesen szétszakítani.

A történet a Defermon-család két birtoka körül játszódik, Ancenis szomszédságában, éppen ott, ahol a királypárti felkelés, vagy épp annak ellentéte zajlik. Az elbeszélés az 1789 januári rennes-i eseményektől Berry hercegnő kalandos vállalkozásáig kalauzol bennünket, melyet a trónbitorló, a királygyilkos fia ellen kísérelnek meg. Jacques Terrien mindvégig ott van, meggyőződésének foglyaként, tanúsítván a maga huhogó mítoszát.

A történész néha-néha megborzong ugyan a kurtítások, az elnagyoltság láttán, amelyek a hagyományos republikánus szóhasználatot idézik. Ám a bővebben kifejtett dokumentumok színvonala, a stílus áradó jókedve és melegsége megbocsátani engedik eme apró, Cio elleni vétségeket.

(A könyvismertetés az alábbi kiadványokról készült: Jean-Clément Martin: La Vendée et la France. Le Seuil, 410 p.; Pierre Péan: Les Chapelrières, une terre, deux destins en pays chouan. Albin Michel, 364 p.)

A Francia Forradalom modell, vagy egyedi út?

A La Pensée 1987. május 23–24-én nemzetközi kollokviumot szervez Párizsban, a címben megadott témáról.)

A kollokvium témái:

I. Melyek az Ancien Régime válságának gyökerei és fő vonásai? Az 1789-es Franciaországot még mindig a feudalizmus jellemzi-e? Mi a sajátos módja a társadalom és az emberek gazdasági és kulturális újratermelődésének? Minek köszönhető a kapitalista fejlődés és mi a kapcsolata a termelőerők fejlődésével? Beszélhetünk-e a társadalom általános válságáról? Melyek a válságot okozó ellentmondások, s ezek hogyan kapcsolódnak össze? Milyen folyamaton keresztül következik be ez az általánosítás?

II. Melyek az – akár a forradalmi változás okozta – új és történetileg specifikus vonások a termelési viszonyok szerkezetében? Milyen új vonások jelentek meg a politikai cselekvésben, a gyakorlatban és a koncepcióban? Ezeket a folyamatokon keresztül vajon kirajzolódik-e az individuum társadalmi létének új formája, ill. új történelmi formái a társadalmi individualitásnak?

III. Mi a kapcsolat az egyetemleges hatótényezők, a polgári forradalom és egyedi, sajátos fejlődés (technikai, társadalmi, politikai, kulturális) Európa nemzeti és regionális egységeinek haladásában a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet során?

IV. Mennyiben volt a francia Forradalom, mint alapesemények tagolt egysége, mintája gyakorlati intézményeknek, eszköz- és értékrendszereknek, mely utóbbiak állandó, adott realitások s egyszersmind az ellentmondásos átalakulások állandó tárgyai is?

Michel Kajman

1789-től ... 1987-ig

(Mindenkinek saját megemlékezése)

(De 1789'a ... 1987. A chacun sa commémoration)

„Az idő szele nagyon nem kedvez a Forradalomnak”. Ez a megállapítás Madeleine Rebérioux történésztől származik. Az időpont szolgáltatja az alapot és adta meg a hangnemet az ellentmondásokhoz (ezek inkább mehökkentők, mint határozottak voltak) azon a vitán, amelyet az ISER (Institut Socialiste d'études et de recherches – Kutatások és tanulmányok Szocialista Intézete) szervezett 1987. március 14-én szombaton a majdnem telt Richelieu amfiteátrumban, a Sorbonne-on.

A Figaro Magazine által szervezett ösztűzzel és a könyvízü termékkel szemben, amely a szörnyűséges vendé-i epizódot mint genocidiumot interpretálja, vagy fel akarja mérni és leleplezni a Forradalom mértéktelen árát, létezik egy „baloldali”, vagy egész egyszerűen köztársasági válasz? Feltették önmaguknak ezeket a kérdéseket az ISER meghívottai?

A hivatalos nézet szerint (a megemlékezésre való megbízás szempontjából) – amelyet elvileg az államfő is oszt – csak a forradalmi eseményeknek az első részét kell megünnepelni – nagyjából 1789-et és a rákövetkező hat hónapot egészen a Föderáció Ünnepeig –, hogy ne kelljen „válaszolni” a terrorra, – ez ellen a legtöbb egyetemi tanár vagy jelen levő személyiség diszkrétén bár, de fellázadt.

Madeleine Rebérioux szerint: „Aki azt hiszik, hogy le lehet szűkíteni a kört 1789-re, azok véleményem szerint azt hiszik, hogy le lehet szűkíteni a Forradalmat, el akarják hitetni, hogy létezik egy elfogadható Forradalom és hogy ennek folytatása már nem az.” „Bizonyos illúzió” 1789 felidézésére törekedni és elzárkózni a folytatás elől, ezt az álláspontot támogatja az író és történész Max Gallo is. Michel Vovelle (A Paris–I. Egyetemén működő Forradalom Története Intézet igazgatója), megkockáztatja még azt a gondolatot, hogy a megemlékezésnek fel kell ölelnie azt az egész évtizedet, amelyik 1789-cel kezdődik, hiszen „a Forradalom folyamat a maga teljességében”.

Jobboldal baloldal ellen? Maurice Agulhon, a Collège de France professzora úgy véli, hogy nem sokat ér, ha a baloldal azt hirdeti, hogy a „Forradalom mi vagyunk”, sokkal inkább „arra kell felhasználni a kétszázadik évfordulót, hogy kiszélesítsük a szándékokat a civilizált állampolgárok nagy tömege, akik a jobboldalra szavaznak és néhány ellenforradalmi ideológus és fasiszta, mint ahogy azt háború előtt mondtuk volna” csoportok között.

*Hugues Capet – Jean-Marie Le Pen:
Ugyanez a harc*

Ellenforradalmár, vagy pedig a „keresztény és nemzeti reakció” zászlaja: hogy újra hangoztathassa ezt a becsvágyat, a szélsőjobboldal európai képviselője, Bernard Antony, azaz Romain Marie, vagy pedig csupán egy összefoglaló nével jelölve, Bernard Romain Marie Antony, a március 14–15-én Nogent-sur-Marne-ban általa megrendezett hetedik Francia és Keresztény Barátság Napját a Capet-dinasztia milleniumának égisze alatt óhajtott megrendezni.

„Az építendő Franciaországtól az újjáépítendő Franciaorszáig”; a két napnak e fő jelszava sokat mond arról, hogy milyen helyet jelöl ki a Forradalomnak Romain Marie és ezeknek a napoknak a legtöbb látogatója, akik nemrég még virulens antiszemita megnyilvánulásaiokról voltak híresek.

Az ő számukra, a baloldali nép nagy vezetői és a laikus oktatási hagyomány erről az időszakra csupán „hazugságokat” hangoztatott, erősítette meg újra Romain Marie. Hazugságok, kiáltotta még egy rövid vendéi előadás is, a Hang és Fény, amelyet Jean-Marie Le Pen jelenlétében játszottak el. Hazugságok, magyarázta meg végül részletesen és elsiettett az erős összehasonlításoktól való félelem nélkül (a náciizmus . . .), egy bizonyos Jean Dumont-nak a műve: „Miért nem ünnepeljük meg 1789-et?”, amelyet szétkapkodtak a Francia Barátság második napjának végén.

A Forradalom iránti gyűlölet sokféle formában van jelen a francia katolikus és a szélsőjobboldal hagyományos bástyái mellett. Egyik vagy másik királyi ügynek kedvező szervezete – úgy tűnik, Anjou hercegnek szól a legtöbb rokonszenv – a Francia Barátsági napok nem csorbították meg, Capet Hugo trónralépésének ezeréves évfordulóján, durva tradíciójuk nosztalgikus megvédésekor a régi rendet, a morális rendet, röviden: a rendet.

Capet Hugo: mit keresett ő ebben a galériában? Jean-Marie Le Pen óvatos emlékbeszédében kijelentette, hogy megbűvölte őt a nagyság, a misztérium, „annak a nagy tekintélye, aki parancsol”, tíz századdal ezelőtt beiktatva a kijelölés és a szentség kettős erejével. De azért nem felejtette el, hogy „Franciaország 1789 előtt született és nem halt meg 1789-ben”.

„Az áldozat ideáljának állandó jelenléte” nevében hidat is tudtak verni, mint például a történész Jean de Viguerie, az első Capet és a forradalmárok által Louis Capet-nek keresztelt XVI. Lajos közt.

Vagy jelentsük ki, mint ahogy azt Bernard Romain Marie Antony teszi az ő sajátos hevületével: „Le Pen-Capet: ki nem látja a hasonlóságot? . . . Jean-Marie, azt hiszem, megérdemled korszakunk hercegének a címét.”

Jean-Marie Le Pen nem tagadja ezt. A tömeg szétoszlik, egymás után énekelve a nemzeti Marseillaise-t és a kevésbé . . . köztársasági „A kékek itt vannak” című dalt. Kétségtelenül meg vannak győződve arról, hogy a Nemzeti Front vezérének szavaival „mindez összefügg valamilyen misztikus kapcsolat által.”

Emmanuel Le Roy Ladurie

89 rejtelmei

(*Les mystères de 89 par Emmanuel Le Roy Ladurie. L'Express, 1986. március 7.*)
(*François Furet: Marx és a Francia Forradalom. Flammarion, 276 p; François Furet: A baloldal és a Francia Forradalom. Edgar Quinet és a jakobinizmus kérdése, 1865–1870. Hachette, 320 p.*)

Kit érdekel manapság Edgar Quinet (1803–1875)? Az igazat megvallva az olvasók többsége számára csak egy név. Furet, aki előszeretettel támasztja fel az elfeledett történetészeket, most életet lehel a „Quinet”-relikviákba.

Az erőszak az abszolutizmus törvényes gyermeke

Quinet egyforma ellenszennel viseltetik a vad terror időszakai (1793, 1794) iránt. . . . Lába megcsúszik a Közjóléti Bizottságot előntő vérfolyamban.

Kategorikusan visszautasítja „a totalitárius öngazolás minden korban ínycsiklandozó krémes tortáját”, azt, hogy az öldöklést a „veszélyben levő haza”, a „nemzeti önvédelem” parancsoló szükségével okoljuk meg.

A hasonló helyzetek a jó öreg történetésznek adnak igazat: 1914–18 közt Franciaország egy, még az 1793-asnál is kegyetlenebb háborútól sebezve állt ellent Németországnak és éppenhogy nem mondott le az alkotmányos köztársaság jótéteményeiről.

Kitartva monarchiaellenes rögeszméinél – melyek azonban igazi tisztánlátással ruházzák fel – Quinet a terrorban Richelieu és XIV. Lajos gyakorlatának folytatását látja. Az erőszak az abszolutizmus törvényes gyermeke.

Furet ezekben az elemzésekben kettős portrét rajzol: az örült és a bölcs Quinet-ét.

A lázasan fantáziáló Quinet arcképét, azt az embert, aki egy-egy pillanatban a Hegypárt baloldalára képzelte magát. Földig akarja rombolni a katolikus kultuszt, melyet különben a Hegypárt túlélni hagyott.

Quinet az ész istenének áldoz, kultuszával (groteszk módon) őt magasztalja. Ebből ered a Veszettek iránt táplált rokonszenve is.

Ebből a szempontból Quinet megfelel annak a képnek, amelyet – minden anakronizmusával – „trockistának” mondunk ma, mialatt Soboul iskolájához tartozó kommunista történészek örömet vesznek vissza Robespierre alakját, amely az 50-es évek sztálinista ízlésének is tárgya volt.

Szerencsére létezik egy egészen más Quinet is: az, aki lerombolván a klasszikus jakobinizmust, az 1789-ben született új rend dicsőséges és északmáryozta szakaszát részesíti előnyben. Másképp fogalmazva: Danton és a girondisták elnéző uralmát, azokét, akik az elemi iskolák pozitív hősei maradnak mindaddig, amíg 1920 után, Mathiez, Lefebvre és az ideológiai szélsőbal a pajzsára nem emeli a „terrorista Hegypártiak” alakját.

Furet két könyve néhány évnnyire a bicentenáriumtól lényegi, szerves rendbe helyezi a különböző modelleket, melyeken keresztül a múlt történészei érthetővé, áttekinthetővé tették a szövevényes Nagy Évtizedet (1789–1799).

Van tehát egy ezekre a modellekre vonatkozó „periódusos rendszerünk”, amelyben mindenkit a helyére tehetünk, Quinet, Guizot, Mignet, Buchez, Marx, Soboul koncepcióját egyaránt.

A kétszázéves évforduló – ahogy azt a százéves is tette – egész sor publikált anyaggal szolgál majd: ezek birtokában kitölthetjük a rendszer üres kockáit és nyithatunk újakat.

Claude Gindin

Max Gallo: Nyílt levél Maximilien Robespierre-hez az új piperkőcökről

(Max Gallo: Lettre ouverte à Maximilien Robespierre sur les nouveaux muscadins. Paris, 1986, 152 p.)

Max Gallo írt Robespierre-nek. Választ nem vár, de ragaszkodik ahhoz, hogy mondanóját tudassa velünk. Hivatkozáva azokra a jóházakból való fiatalemberekre, akik thermidor 9 után a forradalmárok hajtóvadászatába kezdtek, Gallo bemutatja Robespierre-nek az ún. „új piperkőcöket”: Pierre Chaunu-t, Frédéric Bluche-t és másokat, akik remek biztonsággal az egyetemi végzettség külfényét öltik magukra. Azt a mázt, amelyet „az Ancien Régime szélsőséges és elszánt hívei a Bastille bevétele óta annyiszor minden oldalról átvizsgáltak”. (45. o.) Általuk a Forradalom egy önmaga felé sodródó sima golyó lett, minden külső kapcsolattól elzárt világ, önnön ereje hajtja előre, s ömön betegségei pusztítják el. Iránya és természete semmiben nem függvénye az elődjének, az Ancien Régime-nek. Fejlődését egyáltalán nem érintették a „külső” beavatkozások – azoknak a politikája, akik a naív lélek számára színészeknek tűnnek: XVI. Lajos, a Franciaország ellen szövetséget kötött Európa, az „arisztokraták”, stb. (99. o.).

Ezzel szemben magyarázatra szorul, hogyan helyezkednek el ezek a jobboldali emberek a francia ideológia mezején. Kölcsönzik eszméiket azoknak, akik majd kétszáz éve a polgári forradalom elszánt ellenségei voltak, de távol álltak attól, hogy visszakívánják a régi rendszert. Azért harcolnak, hogy a Forradalom idején megszületett polgári társadalmat megmentsék. Az ő ellenségük ma mindenekeztől a forradalom eszméje.

Nos, ezen a téren Max Gallo velük ért egyet. Nem akar többé forradalmi változást, melyet minden szegyenkezés nélkül a polgárháborúval azonosít. A Forradalom köpönyegébe burkolózva mellesleg lépten-nyomon bevallja, jobb lett volna takarékosabban bánni a forradalommal. „Főként azt ne képzeld, Robespierre, hogy vágyódom a Forradalom után. Ha megmozdul a föld és előtör a láva, elpusztít mindent, ami az útjába kerül. És én azok közül vagyok, akik azt gondolják: a legrosszabb kompromisszum is többet ér, mint a rombolás és a gyilkolás.” (165–166. o.). „A 200 éves évforduló tanulása az, hogy minden áron meg kell őrizni a polgári békét.” (166. o.).

Max Gallo a „piperkőceinél” nem kisebb hévvel igyekszik eltemetni a marxizmust. Visszaél vele – mintha François Furet, „A forradalmi katekizmus” című cikkével (amely 1971-ben az Annales-ben jelent meg) mindent kimondatott volna. „Ezek a Marxtól nem is olvasó marxisták (...) meggyőződés nélkül alakították át a francia Forradalmat egy-mást követő állomások sorára” (31. o.) „látták, hogyan dől romba az ő népi-leninista és

jakobinus-bolsevik szövetségükből épült 'közönséges kártyavár' a kritika csapásai alatt" (32. o.). Ez annál is könnyebben ment, mivel a szovjet mítosz kiüresedett, a 70-es években bekövetkezett kommunista pártok csődje és történelmi kreativitásuk végessége a katedrák és levéltári kartonok mögött szigetelte el a 'marxizáló mechanizmus' utolsó képviselőit" (32. o.).

A gondolkodás egész vonulata, melyben a francia Forradalom mindig referencia-ként szolgált és gazdag, komplex és izgalmas művek alkotására ihletett (ilyen például Albert Soboul munkája 1793 sans-culotte-jairól), nos a gondolkodásnak eme egész vonulata torzulást szenvedett és az „automatizmus, a valóságtól elszakított racionalizmus, az absztrakció szintjére süllyedt” (78. o.).

A mintegy tizenöt esztendő alatt nem került sor a marxizmus által felvállalt megújító munkára sem. A marxisták a francia Forradalmat többé nem olyan mérvadó modellnek tekintik, amelytől a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet egyéb folyamatai is értéket nyernek, hanem a kapitalizmus egyetemessé válásának történelmi folyamatában konkrétan résztvevő egyedi társadalmi formációban lejátszódó, specifikus polgári Forradalomnak tartják.

A fenti irányba orientálódott Albert Soboul is élete végén (ezzel a La Pensée 1982. nov.–dec.-i, 230. számában foglalkoztunk), valamint ez a témája a Marxista Kutató Intézet 1987. május 23–24-i kollokviumának is.

Ami Gallo véleménye szerint a francia Forradalomból a mának feltétlenül megtartandó, az bizony ugyancsak csekély ahhoz a valóságos lenyomathoz képest, amelyet a Forradalom a történelemben hagyott.

Gallo szerint eljött az ideje, hogy megvédjük az egyenlőséget, a társadalmi körforgást, az elit rétegek megújulását (164. o.), amelyek mind az „egyenlőség elvében” gyökereznek, amelyből a „Francia Forradalom történelmünk talapzatát emelte” (156–157. o.).

Az „új piperkőcök” az egyenlőség elvével szemben foglalnak állást. Gallo mellette. Magát az egyenlőséget egyikük sem akarja.

Michel Vovelle

Az ideológiáról elmélkedem

(Je réfléchis sur l'idéologie)

(Michel Vovelle a szakterület egyik legnagyobb mestere, műve a „Mentalitások története”. Munkaeszköze a marxizmus. Érdeklődésének fő területe – és ez nem véletlen – a francia Forradalom. Michel Vovelle a Sorbonne-on tanít.)

Minden kutatásban – történelmiben, vagy másban – az olykor elfeledett, gyakran nyilvánvaló, személyes indíttatás érvényesül. Személyes esetemben a kapcsolat nagyon erős munkám két pólusa: a mentalitások és a francia Forradalom története között. Ez az a két téma, amely foglalkozásaim során összekapcsolódik.

A mentalitások története iránti érdeklődés – azt hiszem – generációm sok olyan történészét megragadta, akik a társadalomtörténet diszciplínáin nevelkedtek, és akik ezt

nem tagadták meg, még akkor sem, hogyha másfajta magyarázatra lenne szükség, amely szükséglet, úgy vélem, alapvetően a háború utáni nagy kérdésekhez köthető. Tudatosan vagy sem, egy, a felvilágosodás optimizmusától örökölt eszméből indultunk ki a kollektív öntudatra ébredéshez kötődő haladásból, mely nyílegyenesen és kitérők nélkül egy új világ megszületéséhez vezetett. Szükségességét éreztük annak, hogy kutatásokat végezzünk az ellenállások fontosságáról és az ebben szerepet játszó társadalmi tudat (des représentations collectives) tehetetlenségéről, a hosszú ideig tartó örökségről, egyszerűen a „longue durée”-ről, amely a mentalitások története. A vállalkozás veszélyeiről illúziók nélkül: ez az elmélet misztifikáló lehet, hogyha a mentalitásokról egy önálló regiszttert készítünk, amely saját dinamikája szerint fejlődik. De ellenkezőleg, termékeny területről van szó, ha túl lehet haladni a mechanikus leegyszerűsítéseket, a túlságosan egyszerű magyarázatokat, amelyekbe gyakran akarták bezárni a „vulgáris marxizmust” a karikatúra módszerével. A marxizmus szerint a társadalmi-gazdasági változásokra lenne válasz az emberek megváltozása.

Így cselekedve, úgy vélem, közvetlenül marxista módon elmélkedem az ideológia fogalmáról és funkciójáról: olyan területről, amely egy időben jelenti az elmélet termékenységét és ennek minden területen való elmélyítését.

A francia Forradalom iránti érdeklődésem, az első és látványos tapasztalatom a világ akarati elemekkel való megváltoztatásáról, ugyanehhez az eszmei renchez tartozik: amely ma Franciaországban és másutt is uralkodik, előnyben részesítette a hosszú távú szemléletet, a többszázados fejlődést, még a történelmi mozdulatlanúságba, az időtlenségbe merítés árán is. Tudatosan vagy tudat alatt, itt az a szándék búj meg, hogy kiiktassék a változás, változtatás, a hirtelen változtatás eszményét, melynek a forradalom (száműzve a „patétikus”, a felszínes, mi több, a káros jelenségek körét) a leginkább kiteljesebb megnyilvánulásai. Ebben az összefüggésben a francia Forradalomról való elmélkedés példamutatását és termékenységét tekintve óriási ellenszer. Meg lehet változtatni az embereket tíz év alatt? Hogyan működnek az öntudatra ébredés (és a megtagadás) komplex játéka? Megannyi gondolat magának a forradalomnak a fogalmáról és arról, amit ez ma jelenthet a modern világ keretei között – egyszerűen, mit jelent „forradalminak” lenni 1986-ban –; úgy tűnik, hogy ez a legidősebb kérdés. Holott a kapott új eszmék szintjén azt a gondolatot bontakoztathatjuk ki, hogy minden forradalom, egyfajta fatalizmus miatt csak totalitárius elhajlásokat tud kitermelni. Ezen a területen is, egy dinamikus marxizmus perspektíváját próbálom követni, amely a történelem fényében folyvást megújított kérdésfeltevést jelent a ma problémáit illetően.

Guy Lemarchand

Michel Vovelle két nemrég megjelent művéről

(Sur deux ouvrages récents de Michel Vovelle. Cahiers du communisme, 1986:3.)

Az 1950-es, sőt 60-as években a történetírás főleg abból állt, amit a 19. század végén uralkodó pozitívizmus leginkább becsben tartott és legszívesebben tanulmányozott: politikátörténetből, amelyet az események és a hatalmi intézmények szemszögéből vizs-

gált, és vallástörténetből. Ez utóbbi magába foglalta a tanok leírását, az egyházak belső vitáinak ismertetését és az egyházak kapcsolatainak vizsgálatát a társadalom többi részével, az állammal, a társadalmi hierarchiával és az értelmiségi körökkel. A gazdaság- és társadalomtörténet még csak alakulóban volt, fogalomtárakat és módszereiket alig kezdték el fejleszteni (például a piac, a vállalkozás, a jövedelem, a társadalmi osztályok, stb.). Ekkor kezdték el alkalmazni az adatsorokat tartalmazó forrásokat és a statisztikai eszközöket. Ami a történetírás azon területeit illeti, amelyek kívül esnek az esztétikán, három egymástól elkülönülő részterülettel találkozunk. Ezek közül az első az eszmetörténet, amelyet filozófiai és politikai, valamint társadalomelméleti művek tanulmányozása alkotott, de mindezt a történészek szívesen átengedték filozófia- vagy irodalomtörténész kollégáiknak. Másrészt létezett az, amit a történelmi szintézisek „mindennapi életnek” neveztek, és bizonyos megvetéssel alig néhány oldalon elintézték. Ennek keretében a használati tárgyakra, a táplálkozásra és a lakásra vonatkozó megfigyelést gyűjtötték össze. Mindehhez kapcsolódott még általában egy összefoglaló tanulmány, ahogy mondták, a korszak „pszichológiájáról”, melyet leggyakrabban irodalmi művekből vett empirikus átvételek alkottak, s melyek legfeljebb csak a vezető osztályokról adtak képet.

Az új történetírás

Az 1960-as, 70-es évektől különböző tényezők hatására mélyreható változások játszódtak le a történetírásban: jelentőssé válik az etnológia, a strukturalizmus és a még mindig tartósan jelen levő marxizmus, a hatvanas évek gazdasági növekedéséhez, valamint 1968 májusához kötődő társadalmi és erkölcsi átalakulások kutatása. A társadalomtörténet érdeklődési körébe kerültek ismét a sztereotipizált dokumentumsorozatok és a kvantitatív módszerek, kialakult az igazi mentalitástörténet. . . .

Az úttörők közül ezen a területen az egyik első, Michel Vovelle, az 1650-től 1789-ig tartó korszakra vonatkozóan 2000 végrendeletet, vagyis a jog nyelven íródott magánjogi aktust tanulmányozott át, amelyek provencai-i jegyzői levéltárakban találhatóak. Vovelle célja az volt, hogy rekonstruálja a vallási érzület tartalmának egy részét és ennek több, mint egy évszázados fejlődését. Tehát a természeténél fogva kvantitatív, valaha impresszionista történetírás ma széles körben használ fel fokozatokat képező dokumentumokat és statisztikai számításokat.

Manapság ez a kutatási szektor divattá vált, amely megtölti a történelmi folyóiratokat, és jónéhány fiatal kutatót mozgósított. . . .

Michel Vovelle volt egyike azon tudósoknak, akik a legvilágosabban látták a mentalitástörténet, mint kutatási tárgy korlátait és bizonyos spekulációk veszélyeit. Bőséges életművében két utolsó könyve igen jól illusztrálja az új kutatási terület gazdagságát és annak szükségességét, hogy a történész ne veszítse szem elől a történelem eddig nem tanulmányozott részeit, vagyis azt a kontextust, amely elengedhetetlen az általa megírt tények értelmezéséhez.

Egy különös mentalitás

A *Mentalité révolutionnaire* (Forradalmi mentalitás, 1985) c. művében Vovelle olyan kutatási tárgyat vizsgál, amely előtte alig vagy egyáltalán nem létezett a történetírásban. . . .

Az első felvetődő kérdés: mi is a forradalmi mentalitás valójában, a múltból örökölt, vagy valami új jelenség? A szerző kimutatja, hogy még ha magába foglalja is a múlt vonásait (egalitarizmus, erőszak . . .), számos olyan új alkotóelemet tartalmaz, amelyek a bekövetkezett kivételes politikai és társadalmi helyzet következtében jöttek létre (háború, belső ellenforradalom, a közvélemény bizonyos mozgását előidéző, vagy felerősítő, erős kezű kormány kialakulása).

A forradalmi mentalitás nem a nagy ősökre való emlékezésre törekvő baloldali történések ábrándja, mint ahogy azt F. Furet és tanítványai szeretnék. Hiszen e mentalitás alkotóelemei közül néhány már a 18. század folyamán, 1740–50-től feltűnt, mint a halálgyótró gondolatához való visszatérés és a dekriztianizáció. 1789-től, és különösen 1795-ig, a forradalmi mentalitás főleg tömeggyűléseken nyilvánult meg, amelyek viszonylag spontán kollektív cselekvési tervek szerint zajlottak le, ugyanakkor korábbi társadalmi feszültségeket fedtek fel. Ennek a mentalitásnak az egyik legszembevetőbb jege az erőszak, amely az esetek többségében védekező jellegű volt: az a célja, hogy megvédje a forradalmat a fenyegető arisztokrata összeesküvéstől. A régi felszámolásával is az a szándéka, hogy lerombolja a gyűlölt múltat és ezáltal valóban új rendet teremtsen. Mindezek során nagy jelentőséggel bíró szimbolikával vértezi föl magát (lámpa, lándzsa). E mentalitás új értékeket is hordoz. Ezek közül való a „nép”, amelyet eleinte úgy fogtak fel, mint a harmadik rend harmonikus egységét, azután 1792-ben e fogalom már csak a sans-culotte-okat és a szegényeket foglalta magába, és végül, a thermidor után vált valóban egységes fogalomná. Mint új érték jelenik meg az egyenlőség és a boldogság. A forradalomból megszülető „homo novus”-t a sans-culotte testesítette meg, aki egyenlőségre tör, testvéries, egyszerű, de elég szabad erkölcsű – megengedett az együttélés – és ami iránt elkötelezettséget érez, amellet kitart akár a hősiesség is. 1789 és 1794 között a heroizálás felé hajló tendencia erős volt: megjelenik a legnépszerűbb, vagy a forradalom szolgálatában meghalt vezetők dicsőítése, sőt kultusza: így történt ez még életében Mirabeau-val, Marat-val, Robespierre-vel. Az ebben az időszakban a festészetben uralkodó neoklasszikus művészet atmoszférájában az ügyért való odaadás és optimizmus, valamint saját magányuk érzése tölti el annak a valódi tragédiának a szereplőit, amely maga a Forradalom.

A jakobinus klub, amely részben bizonyos társaságok és egyesületek örököse, a maga 2000 fiókszervezetével és 100 000 tagjával újfajta társas ösztönt alakított ki, ennek alkotói a hazafiság, az egyszerűség és a politikai kezdeményezés akarása. Az ünnepek, akár spontánok, akár a rendszer által szervezettek, ugyanezt a funkciót töltötték be, és egyben a propaganda eszközei is voltak, azonban tartalmuk a forradalom menetével együtt változott. A forradalom, intézményeire támaszkodva, felívelő szakaszában, sőt még a Direktórium elszalasztott stabilizálási kísérlete idején is, bár erőtlenül, az ember legmélyebb lényegéből merített. Az 1793–94-es, a városi sans-culotte-ok és az értelmiségi polgárság által támogatott dekriztianizálás porig akarja rombolni a kereszténységet, de helyébe új vallási képeket és isteneket helyez, mint például az Ész istennőjét,

vagy a Forradalom mártírjait. Az élet keretei felborulnak: a családban lehetővé válik a válás, teret hódít az örökség egyenlő elosztása, fejlődik a fogamzásgátlás, a feminizmus megteszi első félénk lépéseit, a mindennapi életet megváltoztatják az új naptár, a méterrendszer és az inflációhoz kapcsolódó zavaros körülmények. A forradalmi értelmiség szerint a lelkeket meg kell szabadítani a halál kínzó gondolatától és akár hisznek a túlvilágban, akár nem, a halál szertartását a végsőkig egyszerűsítik.

A forradalom ismeretlen költője

A Théodore Desorgues (1985) c. művében Vovelle az általánostól halad a különös felé; megírja egy kivételes és máig alig ismert hős életrajzát: a költőt, aki himnuszt írt a Legfelső Lényhez, amelyet a Robespierre által elrendelt II. év prairial 20-i ünnepen énekeltek. Desorgues műveiből csak egyes részleteket közöltek eddig. . . .

A költő egy új értelmiség képviselője, aki a Forradalomnak köszönhette előrejutását. Műveiben új témákkal felelt a mindenki által megélt és rendkívüli eseménynek következtében felkelt tömegek mozgalmaira és új törvényeire. Az új rendszerhez nemcsak a karrierje miatt kötődött. Ez megfelelt származásának és minden bizonnyal tisztán személyes kalandvágyának is. Vovelle könyvét Desorgues családjának részletes tanulmányozásával kezdi, majd ebből von le következtetéseket. Desorgues élete nem más, mint az Ancien Régime idején egy félig elvetélt társadalmi felemelkedés története. . . .

Egy dialektikus észrevétel

Vovelle-nek e formai tekintetben igen különböző két könyvében közös orientációk lehetnek fel, amelyek jellemzőek mind a szerző módszerére, mind a mentalitástörténet-kutatás mai irányaira nézve. Ne feledjük, hogy Vovelle Albert Soboul követője is a Sorbonne-on, és számos művét szentelte a Forradalom tanulmányozásának. Vovelle, mielőtt saját kutatásait ismertetné, először mérleget készít már meglévő ismereteinkről és a tárgyalt témáról folyó vitákról. Például lezárja – kvantitatív értelemben – a népesség politikai mozgósításának mértékéről szóló vitát: a felnőtt férfiak 5–10%-a volt tagja a Népi Társaságoknak, másrészt felveti számos kortárs passzivitásának és a történelmi esemény szempontjából vett marginális társadalmi csoportok meglétének kérdését. Hasonlóképpen mindig gondolja van arra, hogy jelezze azt a gyakran felgyorsuló fejlődést, ami a forradalom tíz éve alatt bekövetkezett. Így kitűnik, hogy bizonyos értelemben a Forradalom, az elfogadott kifejezést használva, blokkot, azaz egységes egészet alkot: polgári jellegű, elsősorban az egymást követő vezetők társadalmi összetételét és tartós eredményeit tekintve, sőt a Terror epizódja, amelyet a túlélés szükségessége és a különféle ellenforradalmaktól veszélyeztetett vívmányok védelme indokolt, elkerülhetetlen következménye – és nem kisiklása – az 1789–91-es megalkuvó szakasznak. A direktórium pedig egy liberális és plutokratikus rend megteremtésének kísérlete, amely meg fogja könnyíteni a kapitalizmus fejlődését. De az előtt a stabilizáció előtt, amelyet a Konzulátus megvalósított, a forradalom előre megfogalmazott terv nélkül fejlődött, mindazon nehézségek és ellenállás ellenére, amelyeket reformjai, újításai váltottak ki. Osz-

tályok hallgatóságos szövetségei kapcsolódnak egybe és bomlanak szét, mint ahogy ezt az erőszak formáinak átalakulásai és a jakobinus klub változásai tanúsítják – emlékezett erre bennünket Vovelle. Eközben, és ez a forradalmi mentalitás egyik legizgalmasabb nézőpontja – nem mulasztja el felidézni azokat a vitatémákat, amelyek általában a francia politikai sakktabla jobb oldaláról indultak ki, és amelyek a Forradalom interpretálása során állandóan felmerülnek. Így a tömegek szerepével kapcsolatban, felidézi a durkheimi és Charcot-i fogantatású szociológia téziseit, amely a tömegekben egy kollektív lényt lát, kinek biológiai szervezetre jellemző mechanikus reakciói vannak, és akít néhány sötétben megbúvó összeesküvő könnyedén manipulál.

A mentalitástörténetet, mint új és rendkívül lényeges tudományágat illetően Vovelle művei egyben bizonyos módszertani tanulságot is hordoznak. A Desorguesban Vovelle tulajdonképpen meghatározza az individuális és a kollektív közötti kapcsolat lényegét, kifejti mindazt, ami ugyan közhelynek tetszik, de az irodalmi életrajzok szerzőinél mégsem tűnik ki mindig világosan. . . .

Vovelle hasonló szememben hangsúlyozza a mentális és a kultúra között meglévő kapcsolatot. Ebből a szempontból meglepő látnunk, hogy az ő marseille-i sans-culotte-jai mennyire hasonlítanak a párizsiakra, a kommunikációs csatornák fejletlensége ellenére, ami gátolja az egynemű kultúra kialakítását. Desorgues életrajza megmutatja, hogy mennyire változatosaknak kell lenniük a mentalitástörténet módszereinek. Ez a könyv tulajdonképpen esettanulmány, amely a csoportról szóló átfogó elemzéseken túl és ezek segítségével megragadhatóvá teszi az egymással küzdő meghatározó tényezőket és a konkrét helyzetek változatoságát. Mindezek sokkal kevésbé látszanak tisztán a társadalomról szóló átfogó munkákban. De az életrajzi tanulmány csak a kollektív környezetre és a mennyiségi mutatókra épülő kutatásokra vonatkoztatva ad teljes értékű magyarázatot, ez elemzésének feltétele.

Következőképpen felvetődik a mentalitástörténet és a társadalomtörténet közötti kapcsolat problémája. Vovelle többször óvta a történészeket az egyes legújabb mentalitástörténeti munkákban fellelhető felfogástól, amely nem más, mint a tudós által kitalált „légpárnán nyugvó mentalitás”. A régi pszichologizmus és az irodalmi klasszicizmustól örökölt „emberi természet”-fogalom hatására, amelyet mint egy változatlan entitást fognak fel és amelyet újabban a strukturalizmus és az amerikai kulturális antropológia fejlesztett tovább, létezik egy olyan irányzat, amely a mentalitásban évszázadokon át viszonylag állandó sémák konglomerátumát látja, amelyek meglehetősen függetlenek az őket hordozó társadalmi struktúráktól. Ezáltal a mentalitástörténetet elvágják a társadalomtörténettől, így saját magát magyarázza, ugyanakkor a longue durée keretében az egyetemes történelem jó részére is magyarázattal szolgál. Vovelle, éppen ellenkezőleg, megmutatja, hogy a látszólagos változatlanságon túl minden korszak és minden társadalom újból feldolgozza a múlt szellemi és kulturális örökségét. Ha az 1793-as dekrisztianizációs hullám formailag a zűrzavar régi alakjában jelentkezik, tartalmilag különbözik az Ancien Régime-beli dekrisztianizációtól. . . .

Végül Michel Vovelle magyarázataiban egy igen fontos vonás jelenik meg: a dialektika és ennél fogva a mozgás iránti érzék, amely átfogja mind a hosszú távú fejlődést, mind a rövid tartamú alakulatokat. Ezen keresztül Vovelle hangsúlyozza a valóság teljes gazdagságát a pszichológia területén: Desorgues-nál a tudós és a népi műveltség együttélésének ellentmondásos komplexitását, vagy a forradalmi vallásokban meglévő múltbeli

és új elemek keveredését. A számos faktor együtthatása magyarázza azt is, hogy a társadalom szélére szorult városi szegénység ugyanazon rétegei hol a forradalmi aktivitás felé, hol az ellenforradalom felé fordulnak, és hogy a királpárti Vendée paraszt harcosai között ugyanaz a heroizációs tendencia figyelhető meg, mint ami a forradalmat támogatók oldalán tapasztalható. E hősiesség egyaránt eredménye a kegyetlen háborúnak, egy életbevágóan fontosnak tartott ügyért való lelkesedésnek és egy régi vallásos alpnak. És annak ellenére, hogy létezik ez a közös elem, a sans-culotte-ok és vendée-iek beszédeinek és terveinek nem ugyanazok az indítókai és céljai: a két magatartás közötti részleges hasonlóság nem jelenti természetesen azt, hogy közöttük teljes azonosság lenne.

A politika és a kultúra színpadán harcoló színészek közötti hasonlóságokon és különbségeken túl, a történeész számára az jelenti a legnehezebb feladatot, hogy feltárja a társadalmi formációban meglévő ellentmondásokat és a benne végbemenő átalakulásokat, vagyis hogy megragadja a társadalmi formáció dialektikus mozgását. A dialektikus érvényesülést még a marxisták közül sem használja senki spontán, ehhez sok munka és óvatosság kell. Michel Vovelle két utolsó könyvében erre ad szép példát.

Claude Mazauric

Ideológia és történelem

(Ideologie et histoire. La Pensée, 1986. szeptember–október.)

Elisabeth Guibert-Sledziewski utolsó könyve (*Idéaux et conflits dans la Révolution française. Études sur la fonction idéologique. – Ezmék és konfliktusok a francia Forradalomban. Tanulmányok az ideológiai működésről. Méridiens-Klincksieck. Paris, 1986.*) megérdemli, hogy úgy üdvözöljem, mint egy stratégiai fontosságú művet: annál is inkább, mert olyan légkörben jelent meg, amelyet a történelem racionalista koncepciója ellen indított hadjárat és a marxizmus kizárásának szándékai jellemeznek, ami ellen pontosan E. Guibert folytat üdvös harcot. . . .

Elisabeth Guibert könyvének fontossága a tanulmányozott téma gazdagságának és ugyanakkor kritikus és építő szellemű megközelítésének tulajdonítható. A téma gazdagsága? A kifinomult didaktika, amely a francia Forradalom növekvő mozgalmaiban a társadalmi harcokat, a politikai magatartásokat és a nagy „ideákat” összekapcsolja, amelyek megosztják és magával ragadják a közvéleményt. A szerző megközelítése? Határozottan koncepciózus és kritikus, mint ahogy az elvárható egy jó eredetű filozófiától, de ugyanakkor igen figyelmes és ügyes a helyzetek leírására, dokumentumok és események elemzésére, az olyan szövegek aprólékos olvasására, amelyekre az ő elméleti gondolkodása és gnoszeológus vállalkozása épül. A társadalomtudomány kutatójának mesterségbeli fölénye itt megkettőzi és kiegészíti a filozófus némelykor zavaró virtuozitását. Mindez egy olyan művet ad nekünk, amely fontos vitát rekonstruál – ugyanakkor újra indítja azt –, amelyet a hatvanas és hetvenes években folytatott mozgalmas viták előtérbe állítottak. E. Guibert ezen az úton kötelezi el magát, meggyőzve bennünket, hogy olvasói és intellektuális erőfeszítéseket tegyünk, amely időt fog igénybe venni, de amelyért a ragyogó toll és a szerző túlságosan tömör gondolatának felidézése kárpótolni fog. És nem

tudnánk, ilyen könyv előtt, a helyzetnek megfelelő ismertetést, vagy udvarias megegyezést megfogalmazni: ellenkezőleg, ösztönözni kell az olvasót, hogy felmérje a javasolt demonstrációkat és hogy saját maga elmélkedjen az érintett problémák lényegéről. . . .

Égészen más az ötven oldalon keresztül leírt helyzet, amelyet a dauphiné-i parasztek és főurak kapcsolatának szentelt a 18. század folyamán egészen az 1789 augusztusi és 1790 márciusi, a feudális jogok eltörléséről szóló rendelkezések első szakaszáig. Kiszélesítve előző könyvének bizonyos bevezetőit (A francia Forradalom ideológiai útjai, 1976), a szerző itt az antifeudalizmusra vonatkozó elemzését fejleszti tovább, a dauphiné-i parasztek tiltakozásának gondos tanulmányozása segítségével. Brangues és Montferrat községei, panaszaikkal együttl, amelyeket meglepő méltósággal és pontos fogalmazással adtak elő kizsákmányolásuk feltárásának elszántságával, és végeredményben nagy reménységükkel, méltóak arra, hogy minden gyűjteményben szerepeljenek, ahol megjelenik a forradalmi tudat lendülete 1789 előestéjén. Elisabeth Guibert hosszasan idézi e két mezőváros szövegeit, mégpedig Montferrat választát arra az 1784. október 4-i, a meghatalmazott által felfektetett kérdőíven, amely sokat mond a dauphiné-i parasztek osztály-szempontú politikai választásának okairól (109–112.).

Ebből az „in situ” hosszú elemzésből három következtetést lehet levonni. Először is azt, hogy az ideológiai funkció első hatása elősegítette a „politika átmenetét a társadalmi elképzelés és a tényleges cselekvés között”, vagyis kifejezi a szubjektív képviseletet (ez adott esetben mítosz, sőt mi több, illúzió alakját ölti), a társadalmi kapcsolatok és a cselekvés objektívitásával (122–123.). Másodszor pedig a könyv megmutatja, hogy az ideológia mindenüttl jelenvalósága („a mindenüttl-jelenvalóság próbája”, 124.) lehetővé teszi a „kispolgári előkelőségek” döntő politikai rétegének, hogy egyidőben élje át az Ancien Régime elleni tiltakozást a lázadó parasztekkel való szolidaritás értelmében, miatlatt „mérsékelt”-nek hitt előadást tart a hatalmon levők hasznára. A „Félelem Dauphiné”-ben című P. Conrad könyv újraolvasására alapozva, amelyet már Georges Lefebvre felhasznált, ennek a fejezetnek a harmadik következtetése megmutatja nekünk azt a kispolgárságot, amelyik a „visszafojtás tendenciája”, és az „oktatás tendenciája” (131. o.) közötti dilemmából csupán egy politikai program elkészítésével talál kiutat, ez utóbbi e korszak valódi újjátása. „Egy polgári keret kutatása egyesek számára a beleegyezés, amelyet mások pedig kieroszakolni hagynak, mindezek politikai gyakorlatok.” (133.). Az ideológiai funkció közvetítő szerepet játszott egy stratégiai politika kidolgozásában, amely úgy rendel meg, hogy a teljes francia Forradalomná válják. Semmilyen következtetés (melyet zárójelben igen közel érzek azokhoz, amelyek közeli kutatásaimban hatással voltak rám), nem tűnt olyan meggyőzőnek, mint éppen ez. Elisabeth Guibert erről másképpen, szellemesen fejezi ki magát: „a beszédek azért vannak, hogy elmondják őket és nem azért, hogy meghallgassák”. . . .

Ennek az ismertetésnek a végén két kérdést kell feltennem Elisabeth Guibert könyve és tézisei körül és megállapítani egy dolgot. A megállapítás az, hogy a könyv, és a módszer nem fog tetszeni mindenkinek: s ezen nem fogunk meglepődni. . . .

Ami a kérdéseket illeti:

1. Ha az ideológia poliszémikus karaktere miatt az ideológiai funkció teszi lehetővé a politikába való átmenetet, azt, ami a társadalmi viszonyok valódi mozgalmában egy szövetséges és tömörítő politikai stratégia megformálásával fejeződik ki, a társadalom-

átalakító gyakorlat megvalósulásával; vajon nincs-e helye „az ideológiai funkció dinamikus funkcióján” túl, magának az ideológiának is a megismerésére? Ez a lehetőség, bár ezt E. Guibert kifejezetten visszautasítja, nem vonta maga után meggyőződésemet, a szerző minden szenvedélyessége ellenére sem, annak az erősítésnek dacára sem, amelyet úgy tűnt, hogy értelemszerűen megtalált az archeológiai koncepcióban, Foucault-tól átvéve, hogy elkerülhesse az „értelem” híres kérdését. . . . Ez a kérdés egy másikat von maga után. . . .

2. A jogos, sőt nagyon is szükséges visszautasítás az ideológiai felépítmény minden topológiai bemutatására, nem jár-e azzal a kockázattal, hogy a marxizmus színlelt kételkedéssel való meghaladásának ürügyén összeköti a valóság ugyanazon szintjén az örökös változás és alkalmazkodás állapotában levő képviselőket, pontosan azért, mert poliszimékusak és politikailag célszerűek („ideológiai funkció”). Másrészt, mert szükség-szerűen lassúbb mozgású a termelőerők és a termelési/újratermelési viszonyok valósága, melyek meghatározottságuknál fogva a *longue durée*, vagy egy még hosszabb, az anyagi struktúrák Braudel-i időtartamának részét képezik? Megkockáztatnám azt – ez egyébként jogosult, még ha kiszámított is –, hogy megnyissam az utat egy hipotézishez, amely paradox, egy az „ideológiáról” folytatott beszélgetésben, eljutni az „ideák” kategóriájához egy idealista megközelítéstől, mint a történelem *deus ex machina*-ja?

Egyszerű és befejző kérdések, amelyeknek hatása az, hogy még egyszer megerősítjük érdeklődésünket és fontosságát annak a könyvnek, amely Elisabeth Guibert-Sledziewski kivételes minőségű művéről tanúskodik.

Elisabeth Guibert-Sledziewski

1789 ma

(1789 aujourd'hui. L'Humanité, 1987. március 20.)

Vitánk középpontjában két kérdés áll:

- Mi az 1789-es forradalom időszerűsége a mai francia társadalomban?
- Mit adnak a történészek, filozófusok és a forradalmi korszak szakértői ahhoz, hogy felmérhessük ezt az időszerűséget?

Az 1789-es forradalom a haladás üzenetének hordozója, amely még a ma polgáraihoz is szól. Két évszázad alatt sok minden megváltozott. Az általunk ismert Franciaország alig hasonlít arra, ahol az első nemzetgyűlés összeült, ahol eltörölték a feudális jogokat és ahol a guillotíne működött.

Azonban számunkra is jelen van a forradalom, méghozzá kettős értelemben.

Először is azért, mert programja, amely nem fejeződött be, sőt más irányba fordult, távolról sem valósította meg minden célkitűzését: még mindig várjuk a szabadságot, még mindig várjuk az egyenlőséget. Egyenlőség nélkül a szabadság részleges marad. Egy félig telt pohár, a legkiszákmányoltabbak számára teljesen üres. Egyenlőség nélkül a szabadságnak nincs belső tartalma. Ahhoz, hogy szabadok legyünk, kell, hogy legyen mit kezdenünk a szabadságunkkal.

Másrészt, kétszázadik évfordulója előestéjén, példa nélküli becsmérlési kampány sújtja a forradalmat Franciaországban. Példa nélküli, mert ez nemcsak azoknak a műve, akik mindig is a Sátán alkotását látták benne. Manapság a baloldalinak mondott értelmiség bizonyos csoportja egyre inkább ellenforradalmi álláspontot foglal el, '89 hibáit alig látja, és minden bűnért '93-at okolja.

Nekünk, akik a Forradalom történetét és eszményeinek keletkezését tanulmányozzuk, meg kell mutatnunk azt, hogy miért volt szüksége a hatalom megragadása végett arra, hogy egyes eszméket felhasználjon, másokat pedig elítéljen, mégpedig azokat, amelyeket a jelenlegi politikai és társadalmi harcokból igyekeztek kizárni. Meg kell értenünk továbbá, hogy miért keltenek annyi félelmet ezek a soha meg nem valósult ideálok, a forradalmi örökségnek ez a mindig visszaszorított része. A haladó gondolkodás lefékezéséről van szó, egy a válság által demoralizált Franciaországban? A reakció idegességéről az egyenlőségre törekvés égető szükséglete miatt? A diagnózis nem egyszerű, kell hozzá mind a forradalom történelmi tétjének pontos felmérése, mind pedig a társadalmunk fejlődése iránti érdeklődés.

De van-e jogunk az 1987-es Franciaországgal foglalkozni? Nem az-e a mi munkánk, hogy az 1789-es Franciaországról írjunk? A múlt és a jelen közelítése nem gyanús-e, nem annak-e a jele, hogy nem vagyunk tárgyilagos kutatók, hanem egyszerűen olyan emberek, akik azért merítenek a múltból, hogy politikát csináljanak belőle és újjáírják a történelmet napi politikai szükségletek érdekében?

E kérdések túl gyakran merülnek fel, akár maguk után választ, akár durva vádakat vonva, hogysem ne foglalkozzunk velük. Világosan kell tehát beszélnünk.

A Forradalom üzenetének megerősítése egyáltalán nem jelenti azt, hogy leegyszerűsítő képet adjunk róla, ellenkezőleg, elemeznünk kell minden dimenzióját és valamennyi ellentmondását. A forradalom aktualitásának elismerése nem követeli meg azt, hogy történetét épületes legendává egyszerűsítsük, ahol a jó haladáspártiak győznek a hitvány reakciók felett, hanem annyit jelent, hogy a forradalom komplex valóságának minden mozzanatát integráljuk azért, hogy jobban megértsük bizonytalanságait és befejezetlenségét.

Kizárólag a francia Forradalom részletes tanulmányozása teszi lehetővé, hogy megragadjuk az eseményekben megnyilvánuló intellektuális logikáját. Csakis ez jogosít fel arra, hogy hűen ítéljük meg időszerűségét. Ez megengedi és megköveteli az ilyen közelítést, hiszen a francia Forradalom logikája éppen az, hogy nem találtuk meg a forradalom által kétszáz éve elindított folyamatok minden történelmi tanulságát.

A kommunisták és a francia Forradalom kétszázadik évfordulója

(Les communistes et le bicentenaire de la Révolution Française, Comité central du PCF. 1987. április 6. L'Humanité, 1987. április 9.)

I. A bicentenárium tétje

1789 kétszázadik évfordulójáról való megemlékezés szenvedélyes eszmei összeütközések tárgya és méginkább az lesz az eljövendő hónapokban; nem csupán arról, hogy mi

volt a francia Forradalom, mi a helye az újkori történelemben, mi az egyetemes jelentősége, de a kortársi nagy tettekről is.

Egy „forró téma”

Ez nem új dolog. Kétszáz éve, hogy az 1789-es forradalom, Michel Vovelle szavai szerint, „forró téma”. Egy olyan „nemzeti konszenzus”, amely nem minden kétértelműség és képmutatás nélkül jelenti a Függetlenség Napját az Egyesült Államokban, gyakorlatilag sohasem valósult meg az 1789-es forradalom esetében.

Ez a tény nem meglepő. A francia Forradalmat, amely a feudális és arisztokratikus társadalom korlátjait döntötte le, legfőképpen a népi mozgalmak és harcok jellemezték. (. . .) Ezért a francia Forradalom örökségét – a politikai demokrácia és a modern nemzet megalapítója, a népek progresszív értékeinek és emancipációjának hordozója, Ernst Labrousse kifejezése szerint valóságos „megelőlegezések ideje” – azok követelhetnék magukénak az uralkodó osztályokkal szemben – parasztok, „sans-culotte”-ok, munkások –, akik maguk voltak a Forradalom szereplői, bár nem a fő haszonélvezői.

Végig a múlt században ezek az összecsapások jórészt azokkal a harcokkal fonódtak össze, amelyeket a köztársasági rendszer tartós bevezetéséért vívtak.

Ezek a harcok új erőre kaptak és új méretet öltöttek a 19. és a 20. század fordulóján, amikor – a burzsoáziával szemben, amely a francia Forradalmat egy lezárt múlt egyszerű emlékévé akarta dermeszteni – a munkás és forradalmi mozgalom megérlelte azt az eszmét, hogy csupán egy másik forradalom adna esélyt egy olyan társadalomba vetett reménynek, melynek célja „a közös boldogság”.

Az új társadalmat meghirdető Kommüntől Guesde és Jaurès vitájáig, az októberi forradalom győzelme által keltett vitáktól a Népfrontig, az Ellenállástól a Felszabadulásig, a munkásmozgalomban szüntelenül szembesült az 1789-ből származó értékekkel és modellekkel, azzal a kettős szükséglettel, hogy megragadja a francia burzsoázia által egyre inkább elvetett örökséget és véghez vigye ellentmondásainak forradalmi túlhaladását ugyanolyan léptekkel és a jövő nevében. . . .

Ez az összefüggés nyújt új heveséget a hagyományos szembeszegülésnek az 1789-es forradalom körül két évszázad óta és ez teszi a két évszázados megemlékezést elsődleges politikai és ideológiai tétté.

A rágalmazási hadjáratról . . .

A politikai reakció és a társadalmi konzervativizmus bajnokai már hosszasan nekiálták. Ime már hónapok óta valóságos rágalmazási hadjáratot indítottak a francia Forradalom ellen az olyan reakciós ideológusok, mint Louis Pauwels a Figaro Magazine-től, Pierre Chaunu és Yves Durand, Jacques Chirac tanácsadói, vagy a jobboldal olyan beszorkánynőkhái, mint az „Óra Klub”.

Hallgassuk őket egy percig. Pierre Chaunu szerint az 1789–1799 évtized „történelmünk legfeketébbje” lenne, „egy mesébe illő visszaesés”. Ugyanő hirdeti: „Ha sohasem volt írásos parancsa Hitlernek a zsidók kiirtásáról, birtokunkban van Barrère-é és

Carnot-é Vendée-t illetően. Különböznél ahányszor elmegyek a Carnot-gimnázium elé, köpök egyet”. Egy lépés van hátra, amelyet Claude Lefort hamar meg is tesz, hogy kifejthesse: „A francia Forradalom terrorjában felfedezzük a modern terrorizmus mintáját.” És a Figaro rálicitál: „Az első Gulag feltalálói 1793–1794 terroristái”.

Ez a kis gyűjtemény elegendő a jobboldal szélsőséges új vulgataszövegének kifejtéséhez: a francia Forradalom a nemzeti hanyatlás korszaka lenne, minden totalitarizmus mintája, a „gulagé”, a terrorizmusa, röviden az abszolút rossz. Számos műben kifejtve, aprópénzre váltva a tömegkommunikációs eszközök és az olyan hetilapok által, mint a Figaro Magazine, a Le Point, de még olyanok is, mint a L’Événement du jeudi vagy a Nouvel Observateur, ez a lidércnyomásszerű kampány arra spekulál, hogy ismeretlenség övezi azt, mi is volt valójában a francia Forradalom, hogy visszaszoríthassák a demokratikus öntudatot és lejáráthassák a történelmünkben gyökerező haladó értékeket, hogy megcsonkíthassanak minden elszántságot, amely a társadalmi rend megváltoztatására és egy valódi modern demokrácia kibontakoztatására törekszik. A reakció erői így támadják az örökséget, hogy elszegényítsék és lefegyverezzék az élöket.

... egy konszenzus kereséséig

Ez a kísérlet, hogy a vádlottak padjára ültessék a francia Forradalmat, természetesen folytatódni fog az elkövetkezendő hónapokban, de úgy, mint egy kifinomultabb kampány és főként a mai politikai realitásokhoz jobban hangolva.

Edgar Faure, aki Michel Baroin-t helyettesíti az 1789-es bicentenáriumi testület élén, megadja az alaphangot: a megemlékezésnek alkalomnak kell lennie „egy, a Forradalomról kialakított konszenzus” kereséséhez. „A francia Forradalom egy évszázados évfordulóján, – állítja a Figaro-nak adott interjújában –, még nagyon sok antagonizmus létezett. Ezzel szemben ma, úgy gondolom, hogy széles konszenzust találhatunk az 1789-es események és az Emberi Jogok deklarációja kapcsán”.

A Le Monde által feltett kérdésekre, amelyek a köztársasági elnökkel való találkozásra vonatkoznak, E. Faure pontosítja ennek a konszerzusnak a tartalmát: „Mitterrand úr gondterheltnak tűnt – osztom véleményét –, hogy kerüljük el a felesleges polémákat arról, hogy tulajdonképpen jó, vagy rossz volt forradalmat csinálni. Nekünk most le kell vonnunk a tanulságokat. Ezeknek a tanulságoknak egyike egy nagy francia kibékülés. Most arra van szükség, hogy Vendée leszármazottai és Valmy harcosai ráébredjenek arra, hogy valamennyien feláldozott emberek voltak, a nemzeti és az emberi érdekek áldozatai. El kell most érkeznünk ehhez az összekapcsolódáshoz, ehhez a kiengesztelődéshez, a jelentős majdcsaknem egyházi értelmezésében, és ahhoz az eszméhez, hogy végezzünk a jobb- és baloldal szembeállításával, amely két áthatolhatatlannak tűnő táborrá változtatja át Franciaországot.”

Láthatjuk tehát azt a két nagy témát, melyet a kétévszázados évfordulón fognak kifejteni.

A francia Forradalom csírátlantott víziója

Mindenekelőtt a francia Forradalom egy megédesített ünneplése arra törekedne, hogy egymásnak háttal fordítsa a szélsőségeket: az egyik oldalon a terror Chaunu vágású ingerült ellenségeit, a másikon a kommunistákat, akiket úgy mutatnak be, mint sztálinista jakobinusokat. Az előzők szélsőségeinek visszautasítása ürügyül szolgál arra, hogy eltűnőssék azt az óriási, igazi tudásanyagot felölelő munkát a Forradalomról, amelyet a marxista történészek valósítottak meg. A bűvészműtárvány igen jól sikerül Max Gallonak, aki megengedte magának azt a fényűzést, hogy megvédje Robespierre-t az új royalista piperkőcökkel (muscadins) szemben. Ily módon szembe helyezték azt az áldást, amelyet a nép nélküli 1789-re adtak, egy lélek nélküli 1793 bevádolásával, el szándékoznak választani a „liberális” tiszta búzát a népi konkolytól, lerombolva egyúttal a forradalmi folyamat eredetiségét, különlegességét és összetettségét. Mindezt egy nyugodt, konzenzussal teli felfogás érdekében egy olyan francia Forradalomról, amely többé már nem lenne fontos.

Ezt az irányvonalat a jobboldal számos frakciója és a Szocialista Párt is követi, amely miután hosszú időn át François Furet tételeihez igazította lépeteit, most már radikálisan elfordult Jean Jaurès örökségétől. Mindez nem zár ki bizonyos szereposztást. A L'Événement du jeudi a francia Forradalomnak szentelt különszámában a mai politikusokat a 1793-as Konvent félkörébe helyezi. A kommunista vezetők mind a babeufisták közé lettek besorolva, Jospin vagy Mexandeau lehetnének Robespierre; Laignel Marat; Mermaz Collot d'Herbois; Chevenement Carnot; Joxe Saint-Just! Azt szeretnék, hogy eltűnjünk a Forradalom ilyen újraolvasásakor napjaink kised politikai játékaiknak ágyúlóvái szerint.

A Forradalom nem lesz többé kérdéses

A Forradalom ilyen csírátlantott felfogását magának a változtatás eszméjének, a forradalomnak a megkérdőjelezése kíséri, amelyet ugyanakkor perverznek, veszélyesnek és végül is szükségtelennek mutatnak be. És itt Edgar Faure szintén világos kártyákkal játszik a már idézett Figaro interjúban: „Egy forradalom nem szükségszerűen véres. De elkerülhetetlen, amikor át kell törnünk a zártságot, amikor ki kell törnünk egy zárt társadalomból, hogy egy nyitottba érkezhessünk. 1789-ben sajnálatos módon a Forradalmat nem lehetett békés úton véghez vinni, testvégyilkos körülmények között zajlott le (de megjegyezném, hogy a forradalom első szakasza erőszakmentes volt). Ma egy nyitott társadalomban élünk egy jog-társadalomban, 1789-es elődeink újító erőfeszítéseit tehát békés, egyeztetéses úton tudjuk véghez vinni. Ajánlatos a fejlődési folyamat. És azt hiszem, hogy ma már mindenkinek békésen kell 1789-hez viszonyulnia. A forradalmi szakítás többé nem szükségszerű. Az a félreértés, amelyet hosszú ideig magának vallott a marxizmus (a mennyiségi állapotról a minőségbe való átmenet elméletével), többé már nem lehet kérdéses.” Minden kérdés ebben rejlik.

Ezeknek az irányvonalaknak támogatására jelentős eszközök lesznek kifejlesztve. Politikai és ideológiai szinten, mint ahogy azt láthatjuk számos könyv felgyorsított megjelenésével, a heti folyóiratoknál a bicentenáriumnak biztosított terjedelemmel, vagy az-

zal, ami már gyakorlatilag készülében van a nagy audio-vizuális tömegkommunikációs intézményekben. A kormány részéről, amely nagy kezdeményezésekre készül, mégpedig 1789 jelentős dátumai kapcsán: május 5.: a rendi gyűlés összeülése; június 20.: a Labdaház-i eskütétel; július 14.: a Bastille bevétele; augusztus 4.: a kiváltságok eltörlése; augusztus 26.: az Emberi- és Polgári Jogok Nyilatkozata. Ezt a hivatalos naptárt egyébként teljes mértékben az a szándék jellemzi, hogy leszűkítse a kétévszázados évfordulóról való megemlékezést csupán az 1789-es évre. Végül is a jobboldaltól a Szocialista Pártig minden politikai erő készülődik az eseményre.

Támadó szellemben

Ily módon jobban le tudjuk mérni a francia Forradalom kétszázéves évfordulójának tétjét. A nagypolgárság arra számít, hogy ezt az eseményt felhasználva politikai terveinek fontos részét fogja megvalósítani. Erre az alkalomra nagy erőfeszítéseket fog megtenni, hogy megkísérelje újraformálni népünk történelmi emlékezetét egy ilyen központi kérdésről és hogy folytassa a progresszív és forradalmi értékek felszámolására törvő vállalkozások, a francia identitás lerombolását, hogy lejárassa a társadalmi átalakítás egész perspektíváját.

Pártunknak tehát fel kell készülnie arra, hogy egyesítse erőit és aktívan részt vegyen a kétszázadik évforduló körüli eszmék csatájában, hogy ellenállhasson ennek a nyomásnak. Annál jobban fogja ezt megtenni, mert ez az újító politikai célkitűzés nevében fog történni, amelyért harcunkat folytatjuk.

Ebben a határozottan támadó szellemben közelítjük meg 1789 bicentenáriumát.

II. Az eszmék nagy csatája

Minden azt mutatja, hogy gyorsított ütemben kell felkészülnünk az 1789-es két-százéves évfordulóra. Okunk van rá, hogy optimisták legyünk.

Valóban létezik a népi tudatban a francia Forradalomhoz való ragaszkodás, amely hogy elterjedt legyen, nem nélkülözi az alapokat. Az örökség folyamatos időszerűvé válása és a burzsoázia szüntelen nyomása nem törte meg a demokratikus öntudat szerves összefüggését az alapító forradalommal. Valahol népünk kollektív tudatában, 1789 úgy él, mint a jövőbe vetett bizalom üzenete, táplálja az igazságosság és a szabadság szükségletét. Mi is, mint forradalmi párt, hozzájárultunk ennek az örökségnek a kimunkálásához.

Ez is oka annak, hogy a jobboldal, amely retteg a Forradalomtól, úgy fog róla megemlékezni, hogy egyúttal megrágalmazza azt, és hogy a Szocialista Párt, amelyik kételkedik benne, úgy fogja megünnepelni, hogy egyidejűleg igyekszik megszelídíteni. Csupán mint párt, mi egyedül de sok ezer haladó nővel és férfival együtt tudjuk csak magunkénak követelni az örökséget és megelőlegezni a jövőt. Ennélfogva felmerül a kérdés: milyen irányban fejtük ki politikai és ideológiai erőfeszítéseinket? . . .

Kategorikusan visszautasítjuk, hogy a Forradalom örökségéből kiválogassuk azt, ami megfelel nekünk, mást pedig ne vegyünk figyelembe, vagy hogy úgy olvassuk újra,

hogy az megfeleljen a jelenlegi politikai érdekeinknek. Ezeket a politikai torzításokat átengedjük a történelem meghamisítóinak.

Minket a francia Forradalomban az az egyetemes üzenet érdekel, amely megerősítette egy nép jogát jövője építésére; ami érint bennünket a Forradalomban, az a társadalmi és humánus haladásról vallott előremutató értekezés, Saint-Just híres mondása: „A boldogság új eszme Európában”; lelkesedéssel tölt el bennünket az a néha drámai komplexitása és szigora a választásoknak, amelyekkel a Forradalom egyéniségei szembe találták magukat.

Az ideológiai harcban, amellyel mi is szembesülünk, nagy erőfeszítéseket kell tennünk, hogy ellenállhassunk a rágalmozási hadjáratnak, amelynek során Saint-Just, Marat, Couthon, Babeuf, Grégoire apát és az összes jakobinusok, „sans-culottes” emlékét veszik célba, akik az egész országban biztosították a Forradalom üdvét, és akiket a jobboldali tanácsi városatyák és a reakciós történészek nemzedékei hol megrálgalmazták, hol feledésnek adták át.

E csata nagy témái

Elérkeztem most a heves eszmei ütközet nagy témáihoz, amely csatát az elkövetkezendő időszakban is meg kell vívunk.

Mindenekelőtt azért, hogy megmutassuk, szemben ezekkel az ócsárlókkal, hogy a francia Forradalomban a lényeg a szociális és humánus haladás szakasza, amelyet országunk számára hozott létre, s még jóval határainkon túl is. . . .

De tisztán látva, anélkül, hogy engednénk bármilyen leszűkítő felfogásnak, meg kell védelmeznünk az 1789-es Forradalmat azért, ami volt. Egy átalakítási mozgalom a haladás értelmében. . . . A politikai demokráciát és a nemzetet létrehozó mozgalom . . . Egy nagy népi mozgalom. . . . S végül is az egyetemes történelem nagy pillanata, amely konkrét bizonyítékot hozott arra, hogy a szabadságvágy az emberi haladás legcsodálatosabb emeltyűje tudott lenni.

Ugyanakkor a kétszázadik évforduló nekünk olyan alkalom kell hogy legyen, amikor nyilvánvalóvá tehetjük azt, hogy azok a nagy eszmék, amelyeknek a francia Forradalom hordozója volt, fontos csatának a tétje marad, bár radikálisan eltérő körülmények között.

Egyenlőség és igazságosság? Az alakuló nemzet kovácsa volt. . . .

Az emberi jogok? Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozata 1789-ben és az 1793-as Alkotmány elterjesztették a világban azok alapelveit. . . .

A politikai demokrácia? Franciaországban, majdnem a forradalmi genesis következtében a szociális jövő problémáját szándékainak középpontjába helyezte. . . .

A nemzet? A francia Forradalom megpecsételte ennek egységét és megszülte a hazafias öntudatot a forradalom kettős megvédésén keresztül: belső ellenségeivel szemben és a külföldi invázió ellen védve a nemzetet. . . .

A béke? A francia Forradalom volt az, amely ugyanazzal a mozgalommal menedékjogot adott „a szabadság ügyéért küzdő idegeneknek, akiket hazájukból száműztek”, és amely kinyilatkoztatta, hogy a „francia nép barátja és természetes szövetségese a szabad népeknek”. . . .

Alapvetően, mi nem azért fogunk megemlékezni 1789-ről, mert az volt a Forradalom, amely természetesen történelmünk fontos pillanata volt, – jó egyeseknek, rossz másoknak – és amely most már hasztalan emlék lenne, hanem mert nagyszerű példája volt annak, hogy mit is tud nyújtani egy forradalom, ami új, termékeny és nagy valamely nép történetében.

A francia Forradalom nem a véletlen műve, hanem a legjelentékenyebb történelmi szükségletre adott válasz volt. Abból az elnyomhatatlan szükségletből született meg, hogy leszámoljanak a feudális eredetű, elfogadhatatlan és túlhaladott régi társadalommal. Lendületét az emberiség történetének egyik ilyen pillanatától vette. . . .

Most a Történelem nagy változásának pillanatait éljük. Társadalmunk válsága nem tartozik korunk sürgető kérdései közé, hanem azok közé a válaszok közé, amelyeket a tőke ad azokra. Realizmusnak tehát az minősül, ha jól felforgatjuk a rendet vagy inkább a létező dolgok rendetlenségét, a mindenható uralkodó pénzrendszer jövedelmezőségének kritériumait, hogy szabaddá tesszük az utat a tudományok, a folyamatban levő technikai forradalom előrehaladása számára, és felavatjuk a termelőerők új korszakát, amely más társadalmi viszonyokra építve képes felszabadítani a munkát, egyetemessé tenni a jólétet és megváltoztatni az életet. Egyszóval előnyomulni demokratikus úton, egy öngazgatásos szocializmus, egy francia típusú szocializmus felé, ahogy mi javasoljuk egy olyan körültekintő vizsgálat keretében, amely a franciaországi valóság és a világ tényeiből újul meg.

Ime, ezért ellenezzük radikálisan Edgar Faure véleményét, aki szerint a francia társadalom most már egy „nyitott társadalom” és a „forradalmi szakítás” többé már nem szükséges, valami módon többé már nem lenne értelme. Vagy Jacques Julliard véleményét, aki „J. J. Rousseau hibája” c. könyvében kijelenti, hogy ma már az 1789 által megkezdett forradalmi ciklus végén tartunk, hogy minden átalakításra törekvő célkitűzés lehetetlen és veszélyes, a kapitalizmus horizontja végül is áthághatatlan. . . .

Mindezt nem fogjuk elfelejteni megmagyarázni, megvilágítani a kétszázadik évforduló egész folyamán abból a célból, hogy megünneplése kiváltsa egész népünköt azt a szándékot, mint két évszázaddal ezelőtt, hogy a saját kezébe vegye történelmét, és hogy megtalálja az új francia forradalom útjait.

III. A tét mértékének megfelelő kezdeményezések

Ebben a szellemben ajánljuk, hogy a párt cselekvőn vegyen részt az 1789-es Forradalom kétszázadik évfordulójának előkészítésében.

Guy Hermier emlékeztet arra, hogy fontos adukkal rendelkezünk annak a gazdag munkásságnak köszönhetően, amelyet kommunista történészek és a francia Forradalom történetének számos művelője fejtett ki.

Végre szerencsénk van, hogy létrehozhattuk az Editions Sociales kiadónál a francia Forradalom kétszázadik évfordulójának könyvtárát, ez az egyik legjelentősebb gyűjtemény a Forradalomról az egész francia könyvkiadást tekintve. A Nép Klasszikusai sorozatból Albert Mathiez, Georges Lefebvre, vagy Albert Soboul műveiig, Jean Jaurès „A francia Forradalom szocialista története” című munkájának új kiadásától egészen a valódi emlékművet jelentő alkotásig: Michel Vovelle „A francia Forradalom, képek és

elbeszélések” című 5 kötetes művéig, mely a Messidor gondozásában jelent meg a 200. évfordulóra, rendkívül gazdag együttes található meg itt, amelyet teljes egészében fel kell használnunk.

Guy Hermier bejelenti, hogy a párt széles körű egyesületek megszervezésére hív fel a megyékben és a községekben a francia Forradalom kétszázadik évfordulója alkalmából, és ugyanebben a szellemben egy Nemzeti Egyesület megalakítását hirdeti meg.

Aláhúzza, hogy a lényeg a párt saját kezdeményezéseiben rejlik, s a pártnak el kell foglalnia méltó helyét a bicentenáriumról való megemlékezés során. Ezután ismerteti ennek a programnak naptárát.

1. Mostantól kezdve 1987 nyaráig be kellene fejezni a megyei és a helyi egyesületek, a Nemzeti Egyesületek alakítását, és a legnagyobb pontossággal eldönteni, melynek lesznek a párt országos, megyei és helyi kezdeményezései.

2. 1987 ősztől 1988 nyaráig. A kétszázadik évforduló kérdése jelentőségében fokozatosan növekszik majd ebben az időszakban. Ez különösen 1988-ban fog bekövetkezni, melyet számos kezdeményezés fog fémjelezni. Természetesen ébren kell örködnünk afelett, hogy jelen legyünk ezekben.

Figyelembe véve az elnökválasztási harcot, ez az időszak különböző kezdeményezésekre adhat alkalmat: megemlékezés a forradalmi korszakot jellemző tényekről, eszmecserék, viták, konferenciák, könyvadások, kiállítások, megnyitások, stb. 1988 nyarán a föderációs ünnepek során fontos helyet kell biztosítani a kétszázadik évfordulónak, de abból a megfontolásból kiindulva, hogy 1989 nyarának föderációs ünnepeit kellene alapvetően annak szentelni. . . .

3. 1988 ősztől 1989 nyaráig: ezek lesznek a kétszázadik évforduló megünneplésének nagy pillanatai. . . .

Országos szinten szeretnénk:

– mint ahogy azt napilapunk vezetősége elhatározta, a francia Forradalom lesz a központi témája az 1988-as „Humanité-Ünnepé”-nek, amely ily módon a kétszázadik évforduló első nagy nemzeti ünnepe lesz;

– 1988 októberében nagy kezdeményezést kell tennünk a kétszázadik évfordulóval való részvételünkre;

– 1988 októberétől 1989 tavaszáig Párizsban és Franciaország több vidékén hat vagy hét kiemelkedő rendezvényt kell megszervezni, amelyek a nagy témákat érintik;

– 1989 tavaszának végére kell helyeznünk a párt nagy nemzeti tömegkezdeményezésének pillanatát, amelynek formájáról és jellegéről még korai lenne nyilatkozni;

4. 1989 őszt, végül, a kétszázadik évforduló utolsó kezdeményezései fogják jellemezni. Vigyáznunk kell még akkor is, hogy biztosítsuk jelenlétünket az 1989-es „Humanité-Ünnep” által, a helyi kezdeményezések során és talán országos szinten, hogy megvonhassuk a bicentenárium mérlegét, és hogy visszatérhessünk arra a kérdésre, hogy mit is jelent ma forradalmának lenni. . . .

Végezetül külön is szeretném hangsúlyozni annak szükségességét, hogy visszautasítsuk a Forradalom körüli konszenzust, amelyet Edgar Faure javasol atomörül és szükségesség névében, amelynek egész politikánk a szószólója. . . .

(Guy Hermier beszámolója alapján.)

(Fordította: Farkas Edit, Kiss Rita és Shentandrassy Mária.)

HAHNER PÉTER

A NAGY FRANCIA FORRADALOM, A POLGÁRSÁG ÉS A KAPITALIZMUS

(Egy historiográfiai vita története)

A hagyományos interpretáció

A 19. század történetírói – legalábbis azok, akik nem folyamodtak spirituális magyarázathoz – a francia forradalmat politikai jelenségnek tekintették. Ennek megfelelően kirobbanásának okait is politikai tényezőkkel magyarázták: tudatos emberi szándékkal, a szabadság iránti vágygal, az intézményrendszer, a politikai rendszer, az adórendszer hiányosságaival, vagy bizonyos ideológiai irányzatok politikai következményeivel. Már a francia restauráció korának történészei megállapították, hogy a forradalom mögött a polgárság és a nemesség osztályharca áll. Thierry szerint a francia polgárság nem tett mást, mint az egykori gallok szabadságharcát folytatta, s mivel a régi rend nemesi ideológusai a gallokat a nem-nemesekkel, a frankokat pedig a nemesekkel azonosították, nem sok kellett hozzá, hogy Guizot még egy lépéssel tovább menjen, s a gall-frank ellentétet a polgárság és a nemesség ellentétével azonosítsa. „Több mint tizenhárom százada harcol a levert faj, – írta – hogy lerázza magáról a hódítók igáját. A mi történelmünk ennek a harcnak a történelme. Napjainkban döntő csatára került sor; ezt nevezték forradalomnak.”¹ A gall-frank ellentét háttere hamarosan eltűnt a történelemkönyvekből, abban azonban a legtöbb történész egyetértett – akár rajongott a forradalomért, akár elvetette –, hogy 1789 a nemesség és a polgárság politikai konfliktusával magyarázható.

A 20. század elején, a harmadik francia köztársaság megszilárdulásával, amikor lekerült a napirendről a „monarchiát vagy köztársaságot” kérdése, a politikai helyett a gazdasági és társadalmi kérdések kerültek előtérbe. Ekkor született meg a francia forradalom marxista társadalomtörténeti interpretációja, amely a forradalmat gazdaságilag meghatározott társadalmi jelenségnek tekintette. Jean Jaurès volt az első, aki a marxista világnézet alapján, rendszerezett érvekkel és nagy mennyiségű bizonyító tényanyaggal alátámasztva kifejtette ezt az interpretációt *Histoire socialiste de la Révolution française* (A francia forradalom szocialista története, 1901–04) című, többkötetes monográfiájában. Ez a forradalomfelfogás nem helyezkedik szembe a liberális,

vagy a radiális polgárság szemléletével, inkább csak megtoldja, kiegészíti azt: elfogadja, hogy a forradalom mögött a nemesség és a polgárság osztályharca állt, de hozzáteszi, hogy ezt nem a politikai szabadság jegyében vívták a zsarnokság ellen, hanem a születőfélben levő kapitalizmus jegyében, a gazdasági fejlődést gátló feudális maradványok ellen. Jaurès nagy betűvel szedette ki kötetében Barnave, az Alkotmányozó Nemzetgyűlés egyik vezető személyiségének megállapítását: „A gazdagság új elosztása a hatalom új elosztását hozza létre.”²

A marxista társadalomtörténeti interpretáció legnagyobb hatású képviselője Georges Lefebvre volt, aki *Quatre-vingt-neuf* (Nyolcvankilenc, 1939) című kötetében fejtette ki legtisztábban álláspontját. Franciaország társadalma arisztokratikus volt — hiába fosztotta meg a monarchia a nemességet politikai hatalma jó részétől, társadalmi kiváltságai megmaradtak. „Ezalatt a kereskedelem és az ipar fejlődése lépésről lépésre létrehozott egy új, mozgó vagy kereskedelmi vagyont, és egy új osztályt, amelyet Franciaországban burzsoáziának hívtak . . . A 18. században a kereskedelem, az ipar és a pénzügy egyre fontosabb helyet foglalt el a nemzet gazdasági életében . . . A nemesség szerepe ennek megfelelően hanyatlott; a papság pedig, akár az általa hirdetett eszme, veszített presztízséből, s hatalmát egyre jelentéktelenebbnek találta. Ezek a csoportok megőrizték vezető szerepüket az ország jogi struktúráján belül, de a gazdasági hatalom, az egyéni tehetség és a jövőbe vetett bizalom már jórészt a burzsoáziáé volt. Ez a meghasonlás nem tarthatott sokáig. Az 1789-es forradalom visszaállította az összhangot a tények és a törvények között.”³

Lefebvre 1789 eseményeit az arisztokrácia, a polgárság, a városi néptömegek és a parasztság forradalmára különíti el. Az arisztokrácia számára 1789 nem más, mint végső pontja az abszolút monarchia ellen folytatott, évszázados küzdelmének. Az arisztokrácia testületei Lefebvre szerint a század folyamán egyre exkluzívabb jelleget öltöttek, s egyre határozottabban szálltak szembe az uralkodóval. 1789-re a központi hatalom összeomlott, a király megadta magát, s összehívta a rendi gyűlést. Lefebvre e társadalmi-politikai ellentétnek alárendelve említi meg az amerikai forradalom hatását, és az uralkodó személyes gyengeségének a jelentőségét. Itt elemzi a pénzügyi válságot is, amely szerinte azért bizonyult megoldhatatlannak, mert az arisztokrácia nem volt hajlandó meghozni a szükséges áldozatokat, nem akart lemondani kiváltságai egy részéről. Ellenállásával megsemmisítette az abszolút monarchiát és mozgósította a polgárságot.

Lefebvre hangsúlyozza, hogy a polgárság száma, ambíciója és vagyona egyre növekedett a század folyamán, a nemesség soraiba azonban mind nehe-

zebben sikerült bejutniuk, s ezzel magyarázható arisztokrata ellenes hangulatuk. A szerző itt említi meg a felvilágosodás jelentőségét, amely megfelelő ideológiát biztosított a polgárság számára a társadalmi-politikai küzdelemben. (A forradalom és a felvilágosodás kapcsolataról különben ugyanolyan nagyszabású historiográfiai vita bontakozott ki, mint a forradalom és a polgárság viszonyáról, s bár e vitának vannak érintkezési pontjai témánkkal, terjedelmi okokból itt nem térhetünk ki rá.) Lefebvre szerint a polgárság 1788. szeptemberéig együtt harcolt az arisztokráciával az udvar ellen, ekkor azonban a párizsi parlament határozata (mely szerint a rendi gyűlést az 1614-es szabályok szerint kell összehívni) szembefordította vele. A Nemzetgyűlés megalakításával kibontakozó polgári offenzíva az arisztokráciát az udvar mellé állította, s egységesülő blokkjukkal szemben a polgárság kénytelen volt a néptömegek támogatását igénybe venni.

A városi és falusi néptömegek arisztokrácia ellenes fellépése az 1780-as években kibontakozó gazdasági válságra, az 1788-as mezőgazdasági katasztrófára és a népi mentalitás jellegzetességeire vezethető vissza. Az éhezők természetesen nem okolhatták a gazdasági válságot és a rossz időjárást a magas kenyérrak miatt, haragjuk az arisztokrácia és a földesurak ellen irányult. A nép mozgósításának a Bastille bevételével, a municipiális forradalmak sorozata, és a „Nagy Félelem” néven emlegetett vidéki felkelés-sorozat lett a következménye, s mindezek biztosították a polgárság győzelmét.

A kötet záró fejezetében a szerző megegyezően összefoglalja a francia forradalom marxista társadalomtörténeti interpretációját: „A probléma jellege inkább társadalmi volt, mint politikai; a monarchia alkotmányos kormányzattal való felváltásának kérdésében nemesek és polgárok egyetértettek, s XVI. Lajos sem veszített volna sokat tekintélyéből; a nemesek nagy többsége azonban, míg kész volt pénzügyi engedményekre, határozottan arra törekedett – inkább gőg, mint anyagi érdek által vezérelve – hogy megőrizze kiváltságait, s nemzet maradjon a nemzetben belül.”⁴

Lefebvre interpretációja századunk közepére igen széles körökben elfogadottá vált. A konzervatív és a baloldali történészek vitakozhattak a forradalom egészének értékeléséről, a forradalom üdvösnek vagy katasztrófálisnak tekintett következményeiről, arra azonban semmi okuk nem volt, hogy a forradalom eredetének lefebvre-i interpretációját megkérdőjelezzék. Jobb- és baloldali történészek egyaránt elismerhették, hogy a polgárság fejlődése volt a forradalom alapvető oka.

Közel ötven év távából, s a későbbi historiográfiai viták ismeretében visszapillantva a lefebvre-i életműre, nem nehéz felismerni, hogy az inter-

pretáció szilárd és logikus építményét kezdettől belső ellentmondások feszegették. Lefebvre oly kiválóan és meggyőzően mutatta be az egyes társadalmi osztályok belső megosztottságát, hogy felmerül a kérdés: miért tekintenénk másodlagosnak ezeket az osztályokon *belüli* ellentéteket az osztályok *közötti* ellentétekhez képest? Hogyan illeszthető be a *polgári* forradalom keretei közé egy olyan paraszti mozgalom, amelyről már maga Lefebvre is elismerte, hogy *antikapitalista* vonásokat hordoz? Ha a forradalmat nem egyetlen osztály indította meg, hanem szinte valamennyi közreműködött kirobbantásában, akkor a homogén forradalom képét el kell vetnünk – s mennyiben beszélhetünk még egyáltalán polgári forradalomról? Lefebvre nem tagadta, hogy a forradalom Franciaország agrárstruktúrájának konzerválásával nem elősegítette, hanem kifejezetten hátráltatta a kapitalizmus későbbi fejlődését.⁵

Mint minden jelentős tudományos és művészeti teljesítmény, a lefebvre-i életmű is „túlmutat önmagán”, vagyis olyan interpretációs lehetőségeket tárt fel, amelyekre talán maga az alkotó sem gondolt. Franciaországban azonban a 20. század közepén már olyannyira meggyökeresedett a hagyományos társadalomtörténeti interpretáció, hogy az első kihívásoknak külföldről kellett megérkezniük.

Szaporodó kérdőjelek

A hagyományos marxista társadalomtörténeti interpretáció ellen Alfred Cobban brit történész, a Londoni Egyetem professzora indította meg a támadást 1954. május 6-án, *The Myth of the French Revolution* (A francia forradalom mítosza) című székfoglaló beszédében. Az előadás – amelyre különben a francia nagykövet jelenlétében került sor – olyannyira provokatívnak tűnt, hogy a tudományos világ egy ideig nem is akarta komolyan venni. Mégis érdemes alaposan szemügyre vennünk Cobban előadását, mert a hagyományos szemléletet megkérdőjelező történészek nagy része az ő nyomdokain indult tovább.

„A történelem – kezdte Cobban – Napóleon szerint mítosz, amelyben egyezményesen hisznek az emberek. Én inkább azt mondanám, addig hisznek benne, amíg valami miatt ez fontos a számukra. Amíg a múlt él, mítosz marad, s mint minden élő dolog, változik. A francia forradalom története Carlyle apokaliptikus víziójaként vagy Lefebvre tudós tanulmányaként élt és változott tovább, mert továbbra is kapcsolatban maradt az emberiség hiedelmeivel és vágyaival. Kísértést érzek rá, hogy felvessem, a francia forradalom

más értelemben is mítosz. Be kell vallanom, először azt a címet akartam adni ennek az előadásnak, hogy "Volt-e francia forradalom"? Mindazonáltal meglehetősen kínos lett volna a francia forradalom kiselejtezésével megnyitni ezt a tanszéket (a Francia Történelem tanszékét – H. P.), s tapintatlan dolog lett volna meghívni ide francia barátainkat, s azzal kezdeni, hogy megfosztjuk őket forradalmuktól. Ennélfogva biztonságosabb kérdést teszek fel: "Mi volt a francia forradalom"? Valaha úgy gondoltuk, hogy 1789-ben kezdődött. Mostmár tudjuk, hogy legalább 1787-ben. Mikor fejeződött be? 1815-ben? Thiers és Aulard 1799-ben zárja le forradalomtörténetét, Mathiez és Thompson 1794-ben, Guérin 1793-tól ír reakcióról, Salvemini 1792-ben fejezi be a történetet, mások szerint pedig sohasem ért véget. Mindegyik dátumhoz önálló interpretáció tartozik. De ez még mind semmi. A forradalom már nem egy forradalom többé, hanem forradalmak sorozatává vált: a nemesek és a parlamentek utolsó Fronde-jává, a harmadik rend forradalmává, a parasztlázadásá, a republikánus felkeléssé, a sans-culotte-ok lázadásává, thermidor 9-évé, s a Direktórium különböző államcsínyeié, amelyeket brumaire 18-a zárt le. A francia forradalom valójában egy név, egy hosszú eseménysorozatot nevezünk így. Jelentése attól függ, milyen kapcsolatot tételezünk fel ezek között az események között. Ebben az értelemben a francia forradalm, ha nem is mítosz, egy elmélet, vagy inkább több, ellentétes elmélet.

... A francia forradalomról azt szokták mondani, hogy a feudális rend megszűnt és a burzsoázia uralma vette át a helyét. Egyszerűen szólva, ez a mítosz uralta a francia forradalom történetének tudományos kutatását századunkig. Gyakran kezelték e megállapítást a történelem tényeiből levont tudományos törvény példájának. Ha én mítosznak nevezem, ezt nem lekicsinylő, hanem platonista értelemben teszem, ami természetesen még rosszabb. Pontosan azért akarom újra megvizsgálni, mert eleve elfogadottnak tartják. Némi leegyszerűsítéssel élve, ez egy tündérmese, arról szól, hogy volt egyszer egy feudalizmusnak nevezett társadalmi rend. Szörnyű, emberevő óriás volt, és egy kastélyban élt; de a burzsoá Óriásölő Jankó századokon át mászott a gazdasági fejlődés kűszóbabjának a szárán, amíg végül a francia forradalomban felszámolta a régi rendet, és a helyébe tett valamit, amit tetszés szerint polgári társadalomnak, vagy kapitalizmusnak nevezhetünk. Az egyetlen eltérés a hagyományos mesétől abban áll, hogy utána sem élt boldogan. Azt hiszem, kimondhatjuk, hogy ez a francia forradalom általánosan elfogadott mítosza vagy teóriája, s természetesen minden összetevője maga is teória. Javaslom, hogy vitassuk meg őket sorjában."⁶

Cobban kijelenti, hogy a feudalizmus fogalma a 18. századi Franciaországban legfeljebb a földesúri járadékokra vonatkozhatott, hiszen mint földtulajdonon alapuló kormányzati rendszer már réges-régen megszűnt. Ezeket a földesúri jogokat a parasztság 1789-es lázadása söpörte el, s a polgárság ezt kénytelen-kelletlen elfogadta. „Ha a földesúri jogok rendszerét azonosíthatjuk a feudálisnak nevezett középkori társadalmi renddel; s ha a kész helyzet elé állított Alkotmányozó Gyűlés vonakodó beleegyezését a feudalizmus felszámolásának nevezhetjük, akkor, nézetem szerint az uralkodó mítosz első felét elfogadhatjuk. Ezek a megszorítások azonban olyan erőltetettnek tűnnek, hogy a kijelentést gyakorlatilag megfosztják tartalmától.”⁷

Ezután Cobban arra figyelmeztet, hogy a „burzsoázia” kifejezést ugyanolyan pontatlanul használják, mint a feudalizmust. Általában a kereskedelem, az ipar és a pénzügy képviselőit nevezzük burzsoáknak, hiszen a tulajdon új formáit testesítik meg a feudális földbirtokosokkal szemben. Az Alkotmányozó Nemzeti Gyűlés polgári képviselőinek viszont csak 13%-a állt kapcsolatban a bankokkal, az iparral vagy a kereskedelemmel, többségük ügyvéd vagy hivatalnok volt. A Nemzeti Konventben még kisebb arányban képviselték magukat a klasszikus értelemben vett kapitalisták, csak a képviselők 9%-át sorolhatjuk ide. A sokat emlegetett forradalmi polgárság tehát jórészt ügyvédek, hivatalnokokból és a szabadfoglalkozású értelmiség tagjaiból állott, akiknek nem sok közük volt a kapitalista termelés és tulajdon különböző formáihoz. „Egy tisztviselő osztály a kormány kisebb állásaiból nagyobbakba jutott, kiszorítva onnan egy tehetetlen udvar kegyenceit, ezt jelenti a polgári forradalom. A parasztok megszabadították magukat a földesúri terhektől, ezt jelenti a feudalizmus felszámolása. De e két folyamat együttese aligha jelenti egy társadalmi rend megdöntését és egy másikkal való helyettesítést; és ha az elfogadott elmélet nem is mítosz teljes egészében, mindenesetre nagyon is annak tűnik.”⁸

Előadása végén Cobban kijelentette, hogy egyetlen téves koncepció áll a francia forradalom valamennyi mítosza mögött: „az az eszme, hogy volt egy francia forradalom, amelyet elfogadhatunk vagy elvethetünk. Bizonyos szempontból a forradalmárok hangot adtak a felvilágosodás eszméinek, más szempontból aláásták azokat, hiszen helyük a racionális és a romantikus korszak között van, a felvilágosodás és a vallás újjáéledése között, a humanitárius érzelem nagy hulláma és a terror között, az ökomenikus eszmény és a nacionalizmus ébredése között, 1789 idealizmusa és a Direktórium cinizmusa között, az egyetemes testvérség deklarációja és Napóleon háborúi között. Feljutottak a heroizmus csúcsaira, és leszálltak a polgárháború mélységeibe.

A francia forradalom kifejezés egy egész generációt jelent, jósággal és bűnökkel meggrakodva. Kiemelhetjük, amiért rajongunk, vagy amit nem szeretünk, elnevezhetjük ezt forradalomnak, de mindkét esetben csak részleges eredményekhez jutunk. A forradalom oly sok szálon kapcsolódik mai világunkhoz, hogy valamennyi aspektusát egyaránt figyelembe kell vennünk, jó vagy rossz értelemben. A francia történészek nagy iskolája, amely megnövelte tudásunkat a forradalmi korról, alaposan kitágította azokat a határokat, amelyeken túl megkezdődnek a nézeteltérések; de sem a kortársak, sem a későbbi generációk között nem akadt olyan történész, akinek sikerült volna egyetlen, minden felölelő képet alkotnia a forradalomról. A dolgok természete következtében a forradalom minden interpretációja részleges, és minden részleges nézőpont mítosz.”⁹

Cobban meglehetősen provokatívnak tűnő előadását egy év múlva önálló kötetben is kiadták. Maga a társadalomtörténeti interpretáció vezető személyisége, Georges Lefebvre írt róla recenziót,¹⁰ amelyben azt hangsúlyozta, hogy a francia forradalom a vállalkozás szabadságának meghirdetésével a kapitalizmus előtt nyitotta meg az utat, tehát „mindez nem volt mítosz.”

Az 1960-as években azonban újabb repedések keletkeztek a társadalomtörténeti interpretáció szilárdan felépített érvrendszerének védőfalain. A régi elmélettel szemben először az angolszász országok történészei fejezték ki hátrózottabb formában kétségeiket, valószínűleg azért, mert a francia forradalom szempontjából mentesek maradhattak minden nemzeti elfogultságtól, s mert itt az orthodox álláspont hívei nem rendelkeztek olyan szilárd intézményes háttérrel, mint Franciaországban.

Robert Forster egy 1960-ban megjelent művében kimutatta, hogy a francia nemesség a forradalom előtt korántsem bizonyult olyannyira „dekadens”-nek, mint azt korábban hitték, s igen nagy volt azoknak a száma, akik birtokaikat jó polgárokhoz méltó óvatossággal és akkurátussággal igazgatták.¹¹ Betty Behrens is a francia nemességgel kapcsolatos történelmi előítéleteket tette vizsgálat tárgyává egy 1963-ban írt tanulmányában. Arra a következtetésre jutott, hogy ez a társadalmi réteg Európa egyik legjobban megadóztatott nemessége volt, s a közhiedelemmel ellentétben, nagyobb adóteher nehezedett rájuk, mint az angol nemesekre. Behrens szerint nem az önző és kiváltságaihoz ragaszkodó arisztokrácia akadályozta meg az adórendszer megreformálását, inkább az adórendszer hiányosságai, a francia államgépezet diszfunkciós működése tette lehetővé, hogy a gazdagabb rétegek a szegényebbekre hárítsák az adóterhet. A szerző e cikkében¹² és 1967-ben megjelent kötetében¹³ egyaránt hangsúlyozza, hogy a forradalom előtti Franciaor-

szágban a kiváltság kisebb-nagyobb előnyeiből valamennyi társadalmi csoport részesült. Sieyès híres röpiratában azt állítja, hogy csak az első két rendnek voltak kiváltságai, ez azonban nem a tényleges helyzet objektív leírása, hanem egy politikai röpirat elfogult kijelentése. Városok, céhek, különböző testületek, sőt, egész tartományok rendelkeztek adóügyi és egyéb kiváltságokkal. „Oly sok kiváltságos ember volt, és olyan nagy számú törvényesen elismert kiváltság (ne is beszéljünk a törvénytelenül vagy a törvény ellenében szerzett kiváltságokról), hogy a kifejezés szinte elveszítette jelentését. A kiváltság ugyanis a normától való eltérést jelenti, de hol lehetett ilyet találni a tizen-nyolcadik századi Franciaországban? . . . Ezért aztán arra a kérdésre, hogy ki nem fizetett adót, s milyen kiváltság jóvótaból, a választ a helyi variációktól, a mindenféle speciális előírásoktól és az előírások alól való kivételektől olyannyira összezavart kormányzati viszonyokban kell keresnünk, amelyeket még analizálni is lehetetlen. Nagy általánosságban azonban nyilvánvaló, hogy a kiváltság, bárhogyan is értelmezzük e szót, nem volt egy sajátos csoport, osztály vagy közösség előjoga, s a legkülönbözőbb módon és a legkülönbözőbb okból lehetett megszerezni, amelyek közül a pusztán véletlen – egy olyan országban, ahol Voltaire szerint az ember a postalovak váltásakor jogrendszert is cserél – az egyik legfontosabb tényező volt. Mindazonáltal el kell ismer-nünk, hogy az egyének egy csoportjának több kiváltsága volt, mint a többi- nek. Tocqueville ezekre gondolt, amikor azt mondta, hogy a kiváltság a gazda- gok előjoga. Ez bizony így volt, nemcsak azért, mert pénzzel csaknem minden rendelkezés alól ki lehetett bújni, de egyszerűen azért is, mert gazdagnak lenni (nagyon gazdagnak) eleve kiváltság volt.”¹⁴

Behrens tehát az egyes rendeken belüli, vagyon szerinti megosztottság jelentőségét hangsúlyozza. Hasonló nézeteket fejtett ki Norman Hampson is első forradalomtörténeti monográfiájában,¹⁵ amelyben kijelentette: a forradalom előtti társadalomra jóval nagyobb mobilitás volt jellemző, mint azt a ha- gyományos felfogás szerint feltételezhetnénk. Az osztályok és rétegek kö- zötti konfliktusok mellett igen nagy jelentősége volt e rétegeken és osztályo- kon belüli konfliktusoknak, a polgárság pedig inkább a nemesség közé való bejutásra törekedett, mint a nemesség felszámolására.

1962-ben jelent meg Albert Soboul *Précis d'Histoire de la Révolution française* (A francia forradalom rövid története) című kézikönyve, amely két kiadásban is megjelent hazánkban. A szerző a hagyományos marxista társa- dalomtörténeti interpretáció megerősítésére törekedett: Lefebvre, amikor csak tehette, elkerülte a „polgári forradalom” kifejezést, amelyet a forrada- lom egészére alkalmazva valószínűleg túlságosan sommásnak, leegyszerűsítő-

nek tartott – Soboul monográfiájában viszont annál többet találkozhatunk ezzel a jelzős szerkezettel.

Már a szerkesztésmód is arról tanúskodik, hogy a szerző valamennyi (nemesi, paraszti, városi) mozgalmat alárendelt az egyetemesen érvényesülő polgári forradalomnak: mind a könyv első része, mind e rész első fejezete címében hordozza a „polgári forradalom” kifejezést. A kötet első fejezete *A társadalom válsága*, alfejezetei pedig *A hanyatló nemesség mint a reakció képviselője* és *A burzsoázia ereje* sokatmondó, önmagukban is a koncepciót tükröző címeket kapták. Soboul bemutatja a francia államgépezet válságát is, a forradalom kirobbanását azonban végső soron a dekadens, reakciós arisztokrácia és a kapitalista szellemtől áthatott polgárság konfliktusával magyarázta. Hajlamos volt arra is, hogy a francia forradalom során megmutatókozó nemes-polgár ellentétet visszavetítse a forradalmat megelőző évtizedekre is. (François Furet joggal bírálta meg *La Civilisation et le Révolution française* [A civilizáció és a francia forradalom, 1970] című kötetét, amelyben még a kulturális jelenségeket is osztályszempontok szerint elkülönítve mutatta be.)¹⁶ Alfred Cobban 1963-ban írt recenziójában jó érzékkel mutat rá a soboul-i interpretáció gyenge pontjaira: ha Soboul elismeri, hogy a forradalom csekély serkentő hatást gyakorolt a francia gazdasági életre, s hogy mindmáig még nem készült részletes társadalomtörténeti feldolgozás a korszakról, akkor vajon milyen alapon jelenthetjük ki, hogy a forradalom a kapitalizmus győzelmét eredményezte, s hogy a burzsoázia volt a mozgalom vezető ereje?¹⁷

Saját interpretációját Cobban *The Social Interpretation of the French Revolution* (A francia forradalom társadalmi interpretációja, 1964) című kötetében fejlesztette tovább. Bevezetőjében a következőket közli olvasóival: „Ha a nagy történészek által megszilárdított, meggyökeresedett sablonokat elméleti következményeikkel együtt megpróbáljuk megkérdőjelezni (ahogy ez most a francia forradalommal történik), a kísérlet minden bizonnyal automatikus és ellentmondást nem tűrő felháborodást fog kiváltani. Az ellenállás még erősebb lesz, ha kiderül, hogy a formulát, amely látszólag kielégítően magyarázta a forradalmat, anélkül vetik el, hogy egy másikat állítsanak a helyébe. Tartok tőle, hogy éppen ezt csinálom. Persze önellentmondás lenne, ha egy dogmát egyszerűen csak egy másikkal helyettesítenék.”¹⁸ Cobban valóban nem hozott létre új, koherens, a forradalom minden elemére kiterjedő elméletet, de számos olyan szempontot és gondolatot felvetett, amelyet követői eredményesen továbbfejleszthettek.

Kötete első részében ismét kifejti a feudalizmus 1789-es felszámolásával szembeni kétségeit. „Ha a feudalizmus 1789-ben nem a földesúri jogokat je-

lentette, akkor semmit sem jelentett” – írja.¹⁹ A parasztság kétségkívül felázadt e földesúri jogok ellen, de vajon mennyiben nevezhetjük ezt a feudálizmus, vagy a feudális maradványok elleni lázadásnak? A földek nagy részével együtt a földesúri jogok egy része is polgári kezekbe ment át, s minden jel arra mutat, hogy a paraszti lázongásokat gyakran éppen az váltotta ki, hogy az új tulajdonos a hatékony, polgári gazdálkodás szellemében próbált élni földesúri jogaival. A vidék forradalma tehát nem a feudálizmus, a sokat emlegetett „feudális reakció” ellen robbant ki, hanem az ellen, hogy új, hatékonyabb üzleti technikák jelentek meg a régi, földesúri-bérlői kapcsolatokban. „Nincs más alternatíva, mint elfogadni azt, amit minden történész elfogadott volna a bizonyítékok ismeretében, ha egy elmélet nem tartotta volna intellektuális rabságban őket. A földesúri jogok felszámolása a parasztság műve volt, ezt kénytelen-kelletlen elfogadták a városok és választókerületek kérelmeit összefoglaló személyek, a Nemzetgyűlés pedig a parasztlázas miatti félelem hatására fogadta el. Mindebből az következik, hogy a ’feudalizmust felszámoló burzsoázia’ egyre inkább mítosznak tűnik szemünkben, amint azt egy nyolc évvel ezelőtti felolvasásomban kijelentettem . . . Persze ha mindezt elfogadjuk, még mindig nem zártuk ki annak a lehetőségét, hogy más szempontok szerint sor kerülhetett ’polgári forradalomra’.”²⁰

Kikből állt tehát a forradalmi polgárság? – teszi fel Cobban a kérdést. A különböző törvényhozó szervek összetételét vizsgálva arra a következtetésre jutunk, hogy többségük közigazgatási tisztviselő és szabadfoglalkozású értelmiségi volt. A hagyományos társadalomtörténeti interpretáció képviselői erre azt felelhetik, hogyha nem is a kereskedők, iparosok és bankárok vezették a forradalmat, mindenképpen az ő érdekeiknek megfelelő törvényeket hoztak a forradalmi nemzetgyűlések, bárki is javasolta ezeket a törvényeket, hiszen a forradalom intézkedései megnyitották az utat a kapitalista fejlődés előtt. Cobban erre azt feleli, hogy már a 18. század folyamán megindult a szabadkereskedelem előtti akadályok felszámolása Franciaországban, ezt a folyamatot a forradalom csak kiteljesítette. A forradalom gazdasági következményei egyáltalán nem kedveztek minden szempontból a kapitalizmus későbbi kialakulásának. A háborúk miatt a külkereskedelem megsemmisült, az ipar pangott, Franciaország lényegileg mezőgazdasági ország maradt, a forradalom tehát inkább visszatartotta, mint serkentette a gazdasági fejlődést. Cobban szerint a forradalom igazi „nyertesei” a földbirtokos előkelők voltak, ők képezték a forradalom utáni Franciaország uralkodó osztályát. Ez a réteg különböző elemekből tevődött össze (a régi rend tulajdonosaiból, a városi pénzemberekből, akik földet vásároltak, Napóleon tisztviselőiből és katoná-

tisztjeiből), „bizonyos szempontból különböztek is a régi rend földbirtokosaitól, és sokkal több politikai hatalommal bírtak elődeiknél. Ha egy ilyen osztályt nevezhetünk burzsoáziának, akkor ez volt a forradalmi burzsoázia. Ezzel az értelmezéssel legalább sokkal több szálon kapcsolódhatunk Franciaország későbbi történetéhez. Nem keressük majd a nem létező ipari forradalmat a földbirtokos arisztokácia országában. Megérthetjük a földtulajdonosok ellenállását a restauráció idején az emigránsok kísérleteivel szemben, akik szerették volna visszakapni tulajdonukat – ami már más kezében volt. Lajos Fülöp polgárkirályságát annak fogjuk tekinteni, aminek választójoga mutatta – a földbirtokosok által és a földbirtokosok érdekében vezetett kormánynak. Érthetővé válik a szenvedély, amellyel a tizenkilencedik század uralkodó osztálya tulajdonát védelmezte, s a félelem, amellyel a városi népesség legnagyobb centrumai, Párizs és Lyon ellen viseltetett. S mindenek felett nyilvánvaló lesz, hogyan fektethette le egy forradalom annak a szélsőségesen konzervatív társadalomnak az alapjait, amellyé Franciaország a következő másfél évszázadban vált.”²¹

Cobban szerint a francia forradalom elsősorban politikai forradalom volt, „a monarchia régi politikai rendszerének megdöntése, s egy új létrehozása . . . Mindazonáltal a politikai rendszer mögött mindig ott van a társadalmi struktúra, amely sokkal lényegibb természetű, s mint ilyen, nehezebb is megváltoztatni . . . Történelemkönyveink állítólagos társadalmi fogalmai – polgár, arisztokrata, sans-culotte – valójában politikai fogalmak. A forradalomtörténet háromnegyed évszázados kutatásai s a társadalmi csoportok mozgalmival kapcsolatos megállapítások a politika területéről elvont, s társadalomtörténeti kontextusba áthelyezett kategóriákat használtak fel. Ez a kutatás végül szétrobbantotta saját alapeszméit, s nyilvánvalóvá tette az alkalmazott társadalmi terminológia és az általuk visszatükrözött politikai-szociológiai elméletek hiányosságait. Mostmár tudjuk, hogy a 18. századi Franciaország társadalmi szerkezete sokkal bonyolultabb volt, mint azt általában elismerték, és sokkal kifinomultabb történelmi vizsgálatot igényel.”²²

Kötete záró fejezetében Cobban kifejti, hogy a francia forradalom éppen azért tekinthető sikeresnek, mert hátráltatta a kapitalizmus fejlődését, hiszen a városi és falusi néptömegek a polgárság egy részével szövetségben nem a feudális maradványok ellen, hanem éppen a kialakulóban levő kapitalista gazdasági rend első kihívásaival szemben indultak harcba. A politikai küzdelem mögötti gazdasági-társadalmi ellentét pedig nem a nemesek és a polgárok, hanem a város és a falu, valamint a szegények és a gazdagok között jött létre. „A félreértéseket megkönnyítette a burzsoázia eszméjében rejlő többértelműség.

A burzsoázia elméletileg a kapitalisták, ipari vállalkozók és az üzleti élet bankárainak osztálya. A francia forradalom burzsoái földbirtokosok, járadékosok és tisztviselők voltak; halastavukban a néhány nagy hal és a több közepes méretű mellett számtalan kis sügér volt; akik mindannyian tudták, hogy ugyanabban az elemben úszkálnak, s hogy a társadalmi hierarchia átható ereje és egyéni vagy családi tulajdonjogaik fenntartása nélkül korlátolt, változatlan, konzervatív, repetitív életmódjukat nem folytathatnák. A forradalom az övék volt, s ha másnak nem is, az ő számukra sikeresnek bizonyult.”²³

Cobban könyve megjelenésének évében egy amerikai történész is támadást indított a francia forradalom hagyományos értelmezése ellen. *Types of Capitalism in Eighteenth-Century France* (A kapitalizmus típusai a 18. századi Franciaországban) című cikkében *George V. Taylor* négyféle, kapitalistának nevezhető gazdálkodási formát különít el egymástól. Az első a hagyományos nagykereskedelmi kapitalizmus, a második az adóbérlők és a különböző spekulánsok pénzügyi kapitalizmusa, a harmadik a földtulajdonon alapuló tulajdonosi vagy járadékosi kapitalizmus. E három típus jóval közelebb áll a 16. század preindusztrialista világához, mint a 19. századi kapitalizmushoz. Egyedül a negyedik típust, a bányák kiaknázására, ipari vállalatok üzemeltetésére kialakult társulatokat nevezhetjük a modern, 19. századi kapitalizmus előfutárainak, ezeknek jelentős része azonban nemesi kézben volt. A kiváltságos rendek tagjai tehát a közhiedelemmel ellentétben részt vettek a kapitalista jellegű árutermelés folyamatában a forradalom előtt. A forradalom eseményei azonban csökkentették részvételüket a termelésben, s a forradalom után már sokkal több nemes tartotta méltatlannak nemesi státuszához az ipart és a kereskedelmet, mint 1789 előtt. „A nemeseknek a vállalkozástól való elidegenedése – írja Taylor – a politikai események gazdasági következménye. A kereskedelmi és ipari tőke társadalmi eloszlása ennek következtében olyannyira szimplifikálódott, hogy a nemeseknek az ipar kifejlődésében játszott szerepéről el is feledkeztek . . . Aki a forradalmi tettet és eszmét valamely gazdasági alappal akarja összefüggésbe hozni, annak elsősorban realista képet kell alkotnia magában a régi rend kapitalizmusának pluralista természetéről és éretlenségéről. Más szavakkal: annak kell tekinteni, ami volt, s nem annak, amivé vált.”²⁴

Az 1960-as évek közepére már a hagyományos társadalomtörténeti interpretáció „Bibliája” sem volt szent: Elisabeth Eisenstein részletes kritikának vetette alá Lefebvre *Quatre-vingt-neuf*-jét, és nagyszámú ellentmondást mutatott ki a szövegben. Eisenstein teljesen alaptalannak tartja azt a nézetet, mely szerint 1788 őszeig az arisztokrácia támadta az abszolutizmust, ebben az

időpontban azonban megjelent a színen a forradalmi polgárság, és átvette a forradalom vezetését. „Lehet, hogy a vidéki városokban a polgárság tanúbizonyságát adta kezdeményező erejének, bár az aktív csoportok társadalmi összetételével kapcsolatban lehetnek kétségeink. Saját városában azonban egyáltalán nem a párizsi burzsoázia vette át a kezdeményezést, hanem egy társadalmilag heterogén, ideológiailag homogén réteg, amely a három rend híreségeiből és ismeretleneiből alakult ki.”²⁵

1965 másik nagy historiográfiai „fegyverténye” ismét Betty Behrens nevéhez fűződött. *„Straight History” and „History in Depth”: The Experience of Writers on Eighteenth-Century France* („Egyszerű történelem” és „mély történelem”: a 18. századi Franciaország kutatóinak tapasztalatai) című cikkében Albert Soboul, Jacques Godechot és Hubert Méthivier, a hagyományos társadalomtörténeti megközelítés három képviselőjének műveit hasonlítja össze, s kimutatja, hogy következtetések azonosak, érvek és bizonyítékaik azonban ellentmondanak egymásnak. „Az orthodox doktrína tarthatatlanná válna – írja Behrens – ha végre elismernék, hogy a felvilágosult eszmék, amelyek a forradalom ideológiáját szolgáltatták . . . nem kizárólag a burzsoázia találmányai voltak, hogy a burzsoázia egyetlen jelentős szempontból sem volt gazdagabb a nemességnél, hogy a nemesség nagy részének a vagyona nem csökkent, hanem növekedett a 18. század folyamán, és hogy amíg az ancien régime össze nem omlott, az *„irrésistible poussée bourgeoise”* (ellenállhatatlan burzsoá nyomás – H. P.) nem a nemesség felszámolására, hanem a nemesség közé való bejutásra irányult. Franciaországban mindazonáltal senki sem fogadná el a fenti megállapítások összességét, bár egy részüket néhány szerző elfogadhatja, hiszen nincs általános kritérium, mely szerint elkülöníthetjük egymástól a nemeseket és a polgárokat . . . Bármilyen érdemük is legyen a különböző kutatásoknak, egy döntő ellenérvet valamennyi ellen felhozhatunk: minden érvek pontatlan, vagy az érvelés során jelentésüket változtató fogalmakon alapul. Nem is hoznak világos és igazolható eredményeket. Franciaország 18. századi története olyannyira összezavarodott a közelmúltban, hogy a polgárok és arisztokraták osztályharcának központi jelentőségű doktrínáját csak hitvallásként lehet elfogadni, hiszen nincs két ember, aki egyetértene abban, kik voltak a polgárok és az arisztokraták, és egy olyan sincs, aki létrehozott volna (vagy megpróbált volna létrehozni) valamely kritériumot, amellyel ezek következetesen elkülöníthetők lennének egymástól . . .”²⁶

Az 1960-as évek közepére tehát a történészek egy csoportja határozottan elvetette a francia forradalom hagyományos társadalomtörténeti interpretá-

cióját. Bármennyire is óvott azonban Cobban minden történészttől, hogy a régi dogma helyére egy újat állítsanak, mégiscsak felmerül a kérdés: mi kerül a régi interpretáció helyére? Az az eseménysorozat, amelyet hagyományosan nagy francia forradalom néven emlegetünk, több szempontból is olyan nyilvánvaló törést jelent a francia történelem folyamatában, hogy a tárggyal foglalkozó egyetlen történész sem térhet ki az interpretáció, a magyarázat kényszere elől. E kényszer hatására a francia történészek egy csoportja az 1960-as évek második felétől fokozatosan kifejlesztett egy új társadalomtörténeti interpretációt.

Elit-elmélet és politikai forradalom

Az eddigiek alapján úgy tűnhet, hogy az orthodox társadalomtörténeti hagyományokat az angolszász országok történészei vetették el a leghatározottabban. Az úttörés érdeme valóban nekik tulajdonítható, az 1960-as évek második felétől azonban már a francia történészek elméletei körül robbantak ki a historiográfiai viták.

Nyílt konfrontáció helyett a francia történetíráson belül sokáig csak a „fellazítás” folyamata zajlott: a legjelentősebb kortárs francia történetírói irányzat, az *Annales* képviselői nem foglalkoztak kifejezetten a francia forradalom eredetének kérdéseivel, történelmi kutatásaik során azonban indirekt módon egyre több érv halmozódott fel a hagyományos társadalomtörténeti interpretáció ellen. A sokasodó kutatási eredményeket elsőként François Furet és Denis Richet rendezte egységes elméletté 1965–66-ban megjelent, reprezentatív kiállítású *La Révolution française* (A francia forradalom) című kétkötetes művükben, amely azóta, szerényebb külsővel számtalan kiadásban és több világnyelven is napvilágot látott.

A két szerző a forradalomra vonatkoztatta az utóbbi évtizedek 18. és 19. századot vizsgáló tanulmányainak következtetéseit: ha mindkét században a polgárság és a nemesség többé-kevésbé összeolvadt felső rétege képezte az uralkodó osztályt, akkor a forradalom során létrejött nemesi-polgári ellentét sem tekinthetjük tartós, hosszú távú és elkerülhetetlenül szükségszerű társadalmi jelenségnek. A forradalom genezise kapcsán szerzőink fokozottabb szerepet tulajdonítanak a felvilágosodás ideológiájának, amelynek a talaján létrejöhett a polgárság és liberális nemesség „elit”-jének szövetsége. Nem a polgárság, hanem ez az elit robbantotta ki a forradalmat, s az ő forradalmukat, amely 1789-től 1791-ig tartott, Furet és Richet el is különíti 1792–94

eseményeitől. A diktatúra és a terror szerintük nem következett szükségszerűen az előzményekből, hanem bizonyos helytelen, de nem elkerülhetetlen döntések következtében került sor rájuk, ezért 1793 a forradalom „elcsúszásának” tekinthető. E döntések: az Alkotmányozó Nemzetgyűlés sikertelen pénzügyi és egyházi politikája, a király szökése, s a néptömegeket végleg mozgósító háborús politika. A forradalmi kormányzat időszaka tehát, amely a hagyományos baloldali felfogás szerint a forradalom csúcspontja, a forradalom legkövetkezetesebb időszaka, Furet és Richet szerint mindössze „a végveszély kora”, holtvágány, „elcsúszás”, epizód, amelyre azért kerülhetett sor, mert „a forradalmat a háború és a párizsi néptömegek nyomása lesodorta arról a nagy útról, amelyet a 18. század intelligenciája és gazdasága kijelölt számára.”²⁷

Az „elit-elmélet” minden szempontból ellentétes a hagyományos „osztályharc-elmélettel.” A nemesség és a polgárság hosszú távú és szükségszerű ellentéte helyett felső rétegeinek érdekközösségét hangsúlyozza; a forradalom eredményének nem a kapitalizmust, hanem – Cobbanhoz hasonlóan – egy egységes, földtulajdonos elit hatalmának a megszilárdulását tekinti; s azzal, hogy korszakalkotó és szükségszerű összecsapás helyett egy hosszú távú elit-szövetség ideiglenes felbomlásának tartja a forradalmat, óhatatlanul csökkenti annak jelentőségét is.

A tradicionális interpretációt mégsem Furet, hanem a már ismert George V. Taylor vetette el a legradikálisabban. 1967-ben megjelent *Noncapitalist Wealth and the Origins of the French Revolution* (Nem-kapitalista vagyon és a francia forradalom eredete) című tanulmányában arra a kérdésre keresi a választ, hogy vajon 1789-ben rendelkezett-e a francia burzsoázia olyan gazdasági alappal, amely szemben állt más osztályok más jellegű vagyonával? Történelmi kutatásai során arra a megállapításra jutott, hogy a forradalom előtt egy sajátos, „tulajdonosi” vagyon játszotta a főszerepet a gazdasági életben, amelyet tulajdonosai általában földbirtok és hivatal vásárlására, vagy évjáradék biztosítására használtak fel. Eredetét és funkcióját tekintve e vagyon nem-kapitalista: stabil, mérsékelt jövedelmet biztosít, tulajdonosainak a biztonság és a tradicionális arisztokratikus életforma a célja, nem a profit, a kockázat és az újítás. Ez a tulajdonosi, tradicionális vagyon a magánvagyonnak mintegy 80%-át tehetta ki. „A nemesség nagy részét és a középosztályok tulajdonosi rétegét hasonló beruházási formák és társadalmi-gazdasági értékek jellemezték, s gazdasági értelemben egységes csoportot alkottak. A termelési viszonyokban ugyanazt a szerepet játszották. Elkülönítésük egyetlen értelemben sem volt gazdasági – jogilag különültek el egymástól. Ezt a situációt

nem vették figyelembe a forradalom történetírói, és orwelli nyelven szólva 'nemtény' maradt."²⁸ Taylor hangsúlyozza, hogy számtalan nemes bekapcsolódott a kereskedelembé, az iparba és a pénzügyi tevékenységbe, s ugyanakkor igen sok gazdag polgár hagyott fel ipari-kereskedelmi tevékenységével, vásárolt nemesi rangot, s élt arisztokratikus életet „tulajdonosi” vagyona: földjei, ingatlanai, hivatala vagy évjáradéka jóvoltából. „Összefoglalva a tényeket, voltak nemesek, akik kapitalisták voltak, s voltak kereskedők, akik nemesek voltak. Amint a hagyományosan az arisztokráciával azonosított tulajdonosi vagyon szétáradt a harmadik rend tagjai között, úgy a gazdag harmadik renddel hagyományosan azonosított kapitalizmus behatolt a második rendbe, e rend legmagasabb rétegeibe.”²⁹ Taylor szerint nem lehet gazdasági-társadalmi interpretációt alkotni a francia forradalom eseményeiről, mert „a despotizmus és az arisztokrácia ellen irányuló demokratikus támadást magyarázva feleslegesen a gazdasági változásban keresni a társadalmi harc gyökereit.” A forradalmat kirobbanító válság pénzügyi és politikai eredetű volt, a forradalmi mentalitás és a polgárság nemes-ellenessége ennek a válságnak volt a következménye. „A francia forradalom nem társadalmi forradalom politikai következményekkel, hanem politikai forradalom társadalmi következményekkel.”³⁰

Taylor tehát kifejezetten tagadja, hogy a francia forradalomnak bármilyen társadalmi oka lenne. E szélsőséges nézetével azonban meglehetősen egyedül maradt, s még azok közül is igen kevesen értettek egyet vele, akik hozzá hasonló határozottsággal támadták a társadalomtörténeti interpretáció hagyományait.

A rohamosan szaporodó támadások az 1960-as évek második felére aktivizálták a hagyományos társadalomtörténeti interpretáció híveit. A legnagyobb felzúdulást Alfred Cobban írásai váltották ki: a *Revue historique*-ban Jacques Godechot, az *English Historical Review*-ban A. Goodwin, a *History and Theory* hasábjain Crane Brinton szállt vitába vele.³¹ Elisabeth Eisenstein nézeteit az *American Historical Review*-ban Jeffry Kaplow és Gilbert Shapiro tette kritika tárgyává.³² Ezek a cikkek azonban meglehetősen repetitív jellegűek, vagyis alig állnak másból, mint a hagyományos tételek ingerült és ismételt felsorolásából. Hangnemüket jól jellemzi Jeffry Kaplow alábbi kifakadása: „Nem válaszoltunk meg valamennyi kérdést, de az alapokat lefektettük. Nem lehetne innen folytatni?”

Nem, Cobban követői szerint már nem lehet „innen,” folytatni. Amikor a francia Claude Mazauric 1970-ben egy újabb kötetben vette védelmébe a hagyományos historiográfiai felfogást, s támadta meg Furet és Richet forradalomtörténetét,³² Francois Furet-t ezzel arra készítette, hogy megírja minden idők egyik leghévesebb támadását a hagyományos társadalomtörténeti

interpretáció hívei ellen. A cikk először 1971-ben, az *Annales* hasábjain került a nyilvánosság elő, majd kötetben is napilágot látott.

Le catéchisme révolutionnaire (A forradalmi katekizmus) című tanulmánya elején Furet felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy „a francia forradalom óta minden forradalom hajlamos arra, hogy abszolút kezdetnek tekintse magát, történelmi nullpontnak, amely a jövődő valamennyi jelenségét magában hordozza. Ezért küzdenek annyi nehézséggel újkori történelmük megírása terén azok az országok, amelyek egy forradalmi 'alap'-ból indulnak ki, különösen akkor, ha ez a forradalom viszonylag újkeletű. Minden ilyen jellegű történelem az eredet megünneplésévé válik, és az ünnep mágiája az örökösök hűségét vonja maga után, nem az örökség kritikus megvitatását. Ebben az értelemben talán elkerülhetetlen, hogy a francia forradalom valamennyi története bizonyos mértékig megemlékezéssé váljon . . . Ez a gyakorlat kétségkívül hasznos, sőt, üdvös is, amennyiben tudatosan elismeri azt a többértelmű állapotot, amelyben a történelem és a jelen összefonódik. De ha nem akarunk egy szélsőségesen relativista, a társadalmi követelményeknek alárendelt történelmet elfogadni, amely horgony nélkül hanyódik a sodrásban, a történész nem szűkítheti le tevékenységét arra, hogy kiemelje a francia forradalomnak azokat az elemeit, amelyeknek közül van a jelenhez. Amennyire csak lehetséges, pontosan számba kell venni azokat a korlátokat, amelyeket éppen jelenünk állít elénk.”³³

Furet a hagyományos marxista interpretáció híveinek azt veti a szemére, hogy a francia forradalmat kizárólag egy későbbi, a forradalom eredményeit kiteljesítő, szocialista forradalom szemszögéből vizsgálták, s erőltetett párhuzamokat próbáltak vonni a francia és az orosz forradalom között. Az eredmény Furet szerint egy szélsőségesen leegyszerűsített forradalom-modell lett, amelyben a forradalmi burzsoázia a parasztság és a városi tömegek segítségével meggyorsítja az áttérést a feudálisról a kapitalista termelési módra. Ezzel egy igen hosszú történelmi folyamatot abszurd módon rendkívül szűk időhatárok Prokrusztész ágyába kényszerítenek, s nagyon leegyszerűsítenek egy összetett társadalmi konfliktusrendszert.

„Minden 18. századi francia történelmet feldolgozó mű két előfeltevésen alapul” – írja Furet. „Az egyik az, hogy a század a régi rend válságával jellemezhető, a másik pedig az, hogy ez a válság lényegileg 'társadalmi' volt, s ennél fogva az 'osztályharc' terminusaival magyarázható. Az első előfeltevés tautologikus, vagy teleologikus – esetleg mindkettő. Akárhogy is van, pontatlansága révén nem lehet racionálisan megítélni. A második egy történelmi hipotézis, s az benne az érdekes, hogy maguk a forradalmárok fogalmazták

meg a forradalom kirobbanásának pillanatában, vagy egy kicsivel előbb. Sieyès ugyanúgy vélekedett a 18. századról *Mi a harmadik rend?* című röpiratában, mint Soboul: az egész századot az arisztokrácia és a harmadik rend konfliktusa határozta meg, s minden fejlődés e társadalmi ellentmondás függvénye. Naívabb módon sohasem bizonyították még be, micsoda zsarnokságot gyakorol a forradalom a 18. század történelme felett. Feltehetjük a kérdést, hogy valóban olyan nagy intellektuális siker a történész számára, hogy a kutatások és interpretációk száznolcvan éve, számtalan részletes analízis és szintézis után ugyanazt a képet alkotja a múltról, mint maguk a forradalmárok? És nem ellentmondásos kissé annak az állítólag marxista történésznek a teljesítménye, aki a kortársak ideológiáját hangoztatja azzal az eseménnyel kapcsolatban, amelyet meg kellene magyaráznia?³⁴

Furet is óvatosságra szólítja fel a 18. század kutatóit: könnyű összekeverni a „feudális”, „földesúri” és „arisztokratikus” jelzőket. Le Roy Ladurie, Bois és Poitrineau professzorok kutatásai alapján azt a következtetést vontak le, hogy a földesúri jogok nem jelentettek különösebben nagy terhet a parasztság számára. Egyetért Cobban-nel, aki a paraszti terhek növekedését inkább a kapitalista gazdálkodási formák vidéki megjelenésének tulajdonította, mint a múlt kötelezettségei újjáéledésének. „E nézőpontból a parasztság harca a földesúri jogok ellen nem arisztokrata-ellenes és nem is antifeudális, hanem inkább polgárellenes és antikapitalista.”³⁵ Igaz, hogy 1789-ben haragjuk a földesurak ellen irányult, Furet szerint azonban ez csak annyit jelent, hogy a népe sség-növekedést, a hosszú- és középtávú áremelkedést nem okolhatták helyzetük rosszabbodásáért, lázongásuk tehát a hatalom helyi megtestesítői, a palota és lakói ellen fordult. „Úgy tűnik nekem,” – írja –, „hogy az 'arisztokrata reakció' sokkal inkább politikai, társadalmi és pszichológiai jelenség volt, mint a gazdasági élet következménye. A 18. században egyre szélesebb körökben terjedt az ellenszenv a nemesség sznobsága iránt. . . kétségkívül sérelmezték a nemesség 'kasztszellemét'.” A nemesség egyre jobban hangsúlyozta társadalmi rangjának külső jeleit, Furet szerint azonban ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy tényleges politikai és gazdasági hatalmuk megnövekedett volna. „Ellenkezőleg, ez inkább annak lehetett a jele, hogy az abszolutizmus megfosztotta a nemességet hatalmától . . . Példájukat követve az egész társadalom az uralom és az alávetettség pszichodramáját játszotta, nemesek és nem-nemesek ellen, párizsiak a vidékiek ellen, város a falu ellen; a probléma nem a gazdasági tulajdon, hanem a társadalmi uralom. Tocqueville jól látta, hogy a francia társadalom a 18. században a monarchikus centralizáció és az individualizmus filozófiájának a csapásai alatt felbomló világ volt. Ebből

a szempontból a forradalmat az 1789-es anti-feudális patriotizmuson és a jakobinus ideológián keresztül megvalósuló, hatalmas szocio-kulturális integráció folyamatának tekinthetjük. Az 'egyenlőség' az alávetettség ellentéte, a 'republikánus' közösség a 'monarchikus' szeparatizmusé. Természetes hát, hogy a nemesség, az elkülönülés szimbóluma fizette meg e nemzeti integráció árát."³⁶

„A 18. század politikai-társadalmi válságának a kulcsa nem a nemesség hipotetikus elzárkózása, s nem is a burzsoáziával való ellenségesége egy képzeletbeli 'feudális rendszer' nevében. Ellenkezőleg, a válság oka a nemesi rend nyitottsága: túl széles ahhoz, hogy fenntarthassák a rend belső kohézióját, s túl szűk a század prosperitásának.”³⁷ Furet attól is óv, hogy lebecsüljük az állam szerepét, s relatív önállóságát. A válság fontos tényezője volt, hogy az uralkodó nem tudott választani a régi, hűbérúri tradíciók maradványai és az új társadalmi helyzet követelményei között, hol egyik, hol másik csoportnak engedett. „Az állam hol ilyen, hol olyan politikát tett magáévá, anélkül, hogy következetesen végigvitte volna bármelyiket is: az állam minden fellépése az uralkodó elit valamelyik részének a felháborodását vonta maga után, hiszen az elit nem vált egységessé – sem a felvilágosult abszolútizmus, sem a liberális reformizmus jegyében. A század elitje egyszerre volt uralkodó és lázadó, s belső konfliktusukat végül az abszolútizmus holttette felett oldották meg, amelyet 1788-ban végül eltemettek.”³⁸

Tanulmánya utolsó fejezetében Furet kifejti, hogy a „polgári forradalom” kifejezést túlzottan leegyszerűsítettnek tartja. A polgári átalakulás folyamata nem sűrítendő össze egy néhány évig tartó időszakra, az 1789 előtti gazdasági viszonyokat nem jellemezhetjük „feudális termelési mód”-ként, s bár jogi téren a forradalom valóban kedvezőbb feltételeket teremtett a modern piacgazdaság számára, a forradalom után még jónéhány évtizedig nyomát sem találjuk a fellendülő, kapitalista gazdasági életnek. A parasztmozgalom saját céljait követte – ahogy ezt már Georges Lefebvre megállapította, – s ezek nem azonosíthatóak a polgárság törekvéseivel.

„Van egy széleskörűen elfogadott, bár hamis elképzelés, mely szerint a forradalmak bizonyos társadalmi osztályok vagy csoportok tudatos kívánságai alapján jönnek létre” – írja Furet, – „mert ezek a csoportok gyorsítani kívánják a számukra túlságosan lassú társadalmi átalakulást. A forradalom azonban a társadalom olyan csoportjának az ellenállásából is kirobbanhat, amely túl gyorsnak tartja a változásokat, s éppen ezért vesz részt közvetlenül a hagyományos rend megdöntésében. A forradalmi front nem a régi katonai kézikönyvek szabályai szerint jön létre, úgy, hogy az egyik oldalon ott állnak azok az osztályok, amelyek támogatják a mozgalmat, s közös el-

képzeléssel bírnak a jövőt illetően, a másik oldalon pedig azok, akik a múltról vallott közös elképzelés nevében felsorakoznak ellenük. Éppen ellenkezőleg: a forradalom, alávetve a gyorsan változó politikai körülményeknek, természetűl fogva fluktuál. S mindenek felett: a forradalom heterogén mozgalom, különböző frakciók hozzák létre, amelyek céljai eltérők, sőt, ellentmondások is lehetnek.”³⁸

Furet szerint tehát léteztek társadalmi ellentétek, ezek azonban sokkal összetettebbek voltak a nemes-polgár ellentéténél, s végső soron a régi rendszert felbomlasztó abszolutizmus és felvilágosodás állott a háttérükben. A hagyományos szemlélettel szembenálló angolszász történészekhez hasonlóan Furet is politikai és ideológiai jelenségekkel magyarázza a forradalom ki-robbanását, amelyet a hagyományos társadalomtörténeti interpretáció képviselői rendszerint gazdasági és társadalmi jelenségekből vezettek le.

Furet 1978-ban *Penser la Révolution française* (Gondolkodni a francia forradalomról) című kötetében is megjelentette fentebb részletezett tanulmányát. „Il ne suffit pas de penser la Révolution.” (Nem elég gondolkodni a forradalomról.) – „feleli” e kötet címre Albert Soboul három év múlva kiadott tanulmánykötetének mottója – „Encore faut-il la comprendre.” (Meg is kell érteni.) A *Comprendre la Révolution* (Megérteni a forradalmat) című Soboul-kötet azonban minden polemikus lendülete ellenére is a hagyományos társadalomtörténeti interpretáció érvrendszerének a kimerülését, az irányzat defenzívába való kényszerülését jelzi. A szerző hidegháborús, neokonzervatív tendenciákat vél felfedezni Cobban és Furet interpretációja mögött, ezzel azonban még nem cáfolja meg érveiket. Még az is megkérdőjelezhető, mennyiben tekinthető a könyv Furet cikkgyűjteményére adott válasznak, hiszen mindössze egy tanulmányt olvashatunk benne, amely 1978 után íródott. Hat tanulmány az 1950-es, három az 1960-as évek termése, vagyis Furet e tanulmányok többségével már megismerkedhetett, mielőtt cikkét megírta. Soboul, a hagyományos társadalomtörténeti interpretáció tagadhatatlanul legjelentősebb történész-egyénisége tehát mindössze saját régebbi írásainak kötetbe gyűjtésével tudott válaszolni az új historiográfiai irányzatok kihívásaira.

Mindennek ellenére, a hagyományos interpretáció hívei egészen az 1970-es évek végéig megőrizték pozícióikat, a szakfolyóiratok hasábjain dúló vita nem befolyásolta különösebben a népszerű, ismeretterjesztő és összefoglaló művek szerkesztőit, akik változatlanul a tradíciók védelmezőit tekintették a történettudományos igazságok letéteményeseinek. Így aztán az 1973-ban kiadott *Encyclopaedia Britannica*-ban változatlanul Albert Soboul írta meg a

francia forradalommal kapcsolatos szócikkeket. Csak az Amerikai Egyesült Államokban változott a helyzet, ahol az 1979-es *Encyclopaedia Americana* megfelelő szócikkeit már George V. Taylorral írták meg.

Furet mellett az 1970-es évek végére Guy Chaussinand-Nogaret lett az „elit-elmélet” legközismertebb képviselője. Mind kötetiben,⁴⁰ mind cikkeiben arra az álláspontra helyezkedett, hogy a 18. századi Franciaországban már nem a rendi hovatartozás, hanem a vagyon volt a társadalmi tekintélyt meghatározó, döntő tényező. „A nemesség és a harmadik rend elitje között a szakadékot szinte teljesen áthidalták. A társaságokban, a szalonokban, az akadémiaikon, a páholyokban, mindenhol, nemes és polgár közösen elmélkedett, s kidolgozták az új társadalom modelljét, amelyet egyikük is, másikuk is magáénak vallott. Tudták, hogy ez nem testvérgyilkos harcban, hanem az együttes munkálkodással fog megszületni. Közös érdekeik, közös eszméik voltak, s ezt tudták is. A nemesség nagy része, akár a burzsoázia, a bürokratikus állam elnyomó képviselőinek a megbuktatásáról álmodozott . . . Ami a lényegét illeti – liberális és alkotmányos állam, egyenlőségen alapuló és individualista társadalom, decentralizált hatalom – az egyetértés teljes a két rend között . . . A polgárság és a nemesség . . . egymás szövetségeseiként szánták el magukat a diszkreditált rendszer megdöntésére, s egy új renddel való helyettesítésére, amelyről nagyrészt közösek az elképzeléseik. Ha megoszlottak, ez csak a cél elérésére felhasznált eszközök és a szereplők identitása miatt történt, nem az elvek miatt.”⁴¹

Chaussinand-Nogaret képviseli legmarkánsabb formában a sobouli „osztályharc-elmélettel” szemben megfogalmazott „elit-elméletet”. Ennek az interpretációnak azonban megvan a maga „Achilles-sarka” – végsősoron nem képes meggyőző és megnyugtató választ adni arra a kérdésre, hogy ha a burzsoázia és a nemesség kapcsolata ennyire harmonikus volt, akkor mivel magyarázható a forradalom során tagadhatatlanul megjelenő, heves és tartós konfliktus, nemesi-polgári ellentét? A hagyományos interpretáció ezt a két osztály között évtizedek, sőt, évszázadok óta fennálló, tartós és régi, antagonisztikus osztályellentéttel magyarázta. Az újabb interpretációk képviselői éppen ellentétes választ adnak a kérdésre: az ellentét újkeletű, s egyszerűen politikai jellegű. William Doyle szerint a forradalom során és nem a forradalom előtt felmerülő ellentétekben kell keresnünk a magyarázatot,⁴² s valami hasonlóra utal Furet is, amikor arról ír, hogy egy eseménysor magyarázatát nem kell feltétlenül korábbi tényezőkben keresnünk, minden eseménynek megvan a saját, belső dinamikája is.

Mindez tagadhatatlanul igaz, a tárgyilagos olvasóban azonban kétségek merülhetnek fel: a hagyományos interpretáció szerint a forradalom *előtti* társadalmi helyzetből következett a forradalom alatti osztályellentét, az új interpretáció pedig most arról akar meggyőzni minket, hogy kizárólag a forradalom *alatti* események okozták a konfliktust – nem ugyanolyan egyoldalú az utóbbi nézet is mint az előbbi? Minden bizonnyal sokkal meggyőzőbb lenne egy olyan interpretáció, amely mind a forradalom előtti, mind a forradalom alatti jelenségeket figyelembe veszi.

Hasonlóképpen ellentmondásos választ adott az új interpretáció a forradalom radikalizálódásának a problémájára is. A hagyományos nézetek szerint az arisztokrácia ellenállása, az ellenforradalmi törekvések, végsősoron maga az osztályellentét vonta maga után a forradalom radikalizálódását. Furet szerint azonban a forradalom ideológiai sajátosságai határozták meg belső dinamikáját. A franciák 1789-ben a rousseau-i egységes „közakarát” koncepciójából indultak ki, hatottak rájuk az abszolutizmus egyetlen hatalmi központot, egyetlen igazságot, egyetlen helyes politikai álláspontot ismerő ideológusai is, s mindebből az következett, hogy az ellenvéleményt nem természetes politikai jelenségnek tekintették, hanem üldözendő, rosszindulatú felforgatásnak, az „aristokrata összeesküvés” eredményének. Furet szerint tehát a mentális reprezentációk és jelek domináltak a forradalom során a társadalmi és politikai jelenségek felett, s e dominanciának csak thermidorral szakadt vége. William H. Sewell teljes joggal bírálta ezt az álláspontot: Furet „ahelyett, hogy bemutatná az ideológiai dinamizmus kölcsönös egymásra hatását az osztályharcokkal, a nemzetközi helyzettel, a politikai szövetségekkel és az államépítés szükségszerűségeivel, a vulgármarxistákéhoz hasonlatos oksági monizmusba hanyatlik.”⁴³

Egy új szintézis felé

Az „osztályharc-elmélet” és az „elit-elmélet” ellentétei feloldásának lehetősége először Colin Lucas 1973-ban megjelent, nagyhatású elemzésében merült fel.⁴⁴

A francia forradalom előtti komplex gazdasági és társadalmi viszonyokat Lucas szerint sem lehet a feudalizmus és a kapitalizmus ellentétére leegyszerűsíteni. A nemesi és polgári rétegek egymáshoz való viszonyára azonban nem a harmónia volt a jellemző, hanem az ambiguitás. Egységes, tulajdonosi elitet alkottak, ezen az eliten belül azonban a forradalom előtt veszélyes feszültség-

zónák keletkezhetnek. A társadalmi előrelépés lehetőségei ebben az időszakban csökkentek, az infláció és a demográfiai fejlődés pedig tovább növelte az eliten belüli, latens ellentéteket. Különösen a hivatalnokréteg és a vidéki nemesség helyezkedett el feszültségzónában: az előbbi egyre nehezebben tudott előbbre jutni a ranglétrán, egyre kevésbé tudott hivatalokat vásárolni, az utóbbi pedig, romló gazdasági helyzete és csökkenő társadalmi presztízse miatt sokkal hajlamosabbnak mutatkozott az exkluzivitásra, mint maga az arisztokrácia. Az egységes, tulajdonosi elit csoportjait Lucas szerint az 1788-as, szeptemberi parlamenti határozat polarizálta, amely kimondta, hogy a rendi gyűlést az 1614-es szabályok szerint kell összehívni. Az eliten belüli, latens társadalmi feszültségeket ez a politikai döntés felerősítette, mert egy elavult társadalmi koncepció felélesztésével tulajdonképpen „visszaszorította” az elit nem-nemes rétegét a harmadik rendbe, a kézművesek és a parasztok közé. Ezt a státuszvesztést az elit érintett csoportjai nem tűrhették – ez ellen lázadtak fel 1789 elején, ez ellen írta meg Sieyès a *Qu'est-ce que le tiers état?*-t, s az ennek nyomán kibontakozó politikai küzdelem során jött létre az a nem reális elképzelés, hogy a nemesség külön osztály, s a kiváltságok rendszere csak neki kedvez.

Lucas szerint tehát a forradalom során megjelenő ellentét nem a 18. századi gazdasági-társadalmi antagonizmus következménye, hanem a nemesi és nem-nemesi elit ambivalens viszonyából származik, amelyet egy konkrét politikai döntés változtatott ellenségeskedéssé. Az elit ideiglenesen felbomlott a politikai ellentétek miatt, s az 1791-es alkotmányt az elit újradefiniálására tett kísérletnek is tekinthetjük. A szerző egy szellemes paradoxonnal zárja le cikkét: „Ebben az értelemben elmondhatjuk, hogy nem a polgárság hozta létre a forradalmat, hanem a forradalom a polgárságot.”⁴⁵ (Természetesen nem arról van szó, hogy a forradalom előtt nem létezett polgárság, hanem arról, hogy ez az osztály csak a forradalmi válság során, ennek hatására ismerte fel saját, a nemesi elittől elkülöníthető osztályérdekeit.)

Colin Lucas tanulmánya tehát már több a hagyományos elméletek kritikájánál – az első jelentős kísérlet ez a forradalom társadalmi eredetének újradefiniálására. Elméletét többen is felhasználták a forradalom legújabb történetírói közül,⁴⁶ egy amerikai történész pedig, Patrice Higonnet alkotó módon továbbfejlesztette Lucas gondolatait, s 1981-ben, Oxfordban kiadott *Class, Ideology and the Rights of Nobles during the French Revolution* (Osztály, ideológia és a nemesek jogai a francia forradalom idején) című kötetével megtette az első lépéseket egy új, átfogó társadalmi interpretáció kidolgozására.

Higonnet azt hangsúlyozza, hogy a forradalom előtt, az Angliához és az Egyesült Államokhoz képest elmaradott gazdasági-társadalmi fejlődés következtében sem a polgárság, sem a nemesség nem alkotott koherens társadalmi csoportot. Mindennek következtében a polgárság és a nemesség egymáshoz való viszonya is ambivalens, inkonzuzív maradt. A polgárság számára a nemesség egyszerre volt tulajdonostárs, szövetséges a nincstelennel szemben, s ugyanakkor exkluzív, reakciós, sok megnyilvánulásában irriáló, felsőbbrendűségével tündető társadalmi csoport. Marcel Reinhardt már 1965-ben megírta, hogy „az elit és a nemesség problémája még megoldatlan volt. E nagy jelentőségű kérdés megoldása azokra maradt, akik meg akarták újítani a királyságot.”⁴⁷ Higonnet is hasonlóan fogalmaz: „Az elit létezett, legalábbis potenciálisan. Bizonyos időszakban azonban felbukkanhattak latens osztályellentétek. A társadalmi viszonyok igen változékonyak voltak, s nagyon érzékenyen reagáltak a kiszámíthatatlan politikai eseményekre.”⁴⁸

A politikai fordulatok, a hatalmi harc követelményei mellett a polgárság ideológiájának sajátosságai voltak azok, amelyek meghatározó szerepet játszottak a nemesi-polgári viszony alakulásában. Ez az ideológia a felvilágosult univerzalizmussal jellemezhető: a polgárság hitt a harmonikus, egységes nemzeti közösség eszméjében, s ezt összeegyeztethetőnek vélte a polgári individualizmussal, a tulajdon védelmével. A forradalom kirobbanása tehát magyarázható politikai tényezőkkel, amelyek az ambivalens elit-szövetséget ideiglenesen felbomlasztották, további menetét tekintve azonban a polgárságnak e sajátos ideológiai alapállása játszott meghatározó szerepet.

A nemesség egy része kezdettől a forradalom mellé állt, az aktív ellenállást csak igen kevesen választották, többségük ellentmondásos, inkohereus, passzív magatartást követett. A forradalmi polgárság ennek megfelelően 1789–90-ben nem az agresszív nemesellenesség, hanem a kibékítő korporációellenesség politikáját követte: a nemesi rangokat felszámolta, de tulajdonostársként befogadta a nemességet a nemzetközösségbe. Ez az 1791-es alkotmánnyal megerősített tulajdonosi elit-szolidaritás azonban labilis maradt, mert a polgárság hitt az egységes, harmonikus társadalomban, ahol a szegény nem ellenfele a gazdagnak, s mert a politikai események következtében hamarosan szüksége lett a néptömegek támogatására – e tömegek viszont szélsőségesen nemesellenesek voltak. Annak ellenére, hogy a polgárságnak évente új és új csoportjai ismerték fel a polgári és népi szövetség tarthatatlanságát, s azt, hogy a tulajdon védelmében konzervatív politikát kell követniük, s szövetségre kell lépniük a nemességgel (1791-ben az alkotmányos monarchisták, 1792-ben a Gironde ébredt rá erre), ideológiai és aktuálpolitikai okokból a

forradalmi polgárság más csoportjai a nemesellenes politikát követték. A Gironda 1791-ben és a Hegypárt 1793-ban a néptömegek támogatását akarta biztosítani, a forradalmi kormányzat pedig 1794-ben a társadalmi holt-pontot kívánta leplezni ezzel a nemesellenes politikával.

Higonnet szerint az ideológiának azért lehetett ilyen meghatározó szerepe a francia forradalomban, mert a relatíve elmaradott gazdasági fejlődés miatt a francia társadalom még nem tagolódott nyilvánvalóan elkülönülő osztályokra a forradalom előtt. A forradalom során azonban a polgárság fokozatosan felismerte igazi érdekeit, ráébredt arra, hogy a tulajdon nélküliek az igazi ellenfelei, s szövetségeseit a tulajdonos nemesek körében kell keresnie. A különböző polgári forradalmárok különbözőképpen reagáltak erre a problémára: Barnave 1791-ben a tulajdon védelmében meg akarta állítani a forradalmat, Robespierre 1794-ben az erény államának megvalósításával próbálta megszilárdítani, hogy az így megrősített közösségtudattal áthidalja szegény és gazdag ellentétét. A Direktórium idején már teljesen nyilvánvalóvá vált az univerzalista ideológia és a polgári osztályérdeket tükröző politika közötti szakadék. 1799-re elvetették az ideológiát is, és lehetővé vált a tulajdonosi elit újraalkotása, egy olyan társadalom létrehozása, amelyben nem a születés, hanem a tulajdon kiváltságosai kormányoznak, nem a nemesek, hanem az előkelők.

Az új típusú interpretáció tehát a forradalom eredményeivel kapcsolatban korántsem különbözik olyan nagy mértékben a hagyományos társadalomtörténeti elmélettől – könyve végén Soboul is megfogalmazta, hogy „tízévi forradalom után így egyesült az arisztokrata emigráció és a tulajdonos burzsoázia.”⁴⁹ A nézeteltérések inkább a forradalom eredetének és dinamikájának kérdésében merültek fel. Ne áltassuk magunkat azzal, hogy belátható időn belül ismét kialakul egy olyan általánosan elfogadható interpretáció, amilyen Lefebvre-é volt századunk negyvenes-ötvenes éveiben: Franciaországban ma ugyanolyan heves viták folynak a francia forradalomról, mint a restauráció idején, vagy húsz éve, Furet nézeteinek első megfogalmazásakor. A forradalom kirobbanásának hamarosan elérkező bicentenáriuma minden bizonnyal megsokszorozza a forradalom szakirodalmát, s ezzel valószínűleg új fejezet nyílik majd a forradalom eredetéről folytatott historiográfiai viták történetében is.

Milyen következtetéseket vonhatunk le a historiográfiai viták áttekintéséből? Elsősorban azt, hogy történelmi ismereteink nem úgy fejlődnek, ahogyan azt a múlt században, a pozitívizmus fénykorában elképzelték: nem az egyre növekvő piramis módjára, amelyhez minden nemzedék sorra hozzá-

rakja saját építőköveit. Az sem igaz azonban, hogy minden nemzedék gyökeresen új képet alkot magának múltjáról, olyan képet, amely minden részletében különbözik elődei történelemszemléletétől. Az új történelmi interpretációk a régi értelmezések elemeit is felhasználják: a 20. századi hagyományos társadalomtörténeti interpretáció az előző század történetu dományi eredményeinek, érzelmi és politikai beállítottságának talaján jött, Alfred Cobban pedig Georges Lefebvre kutatási eredményeinek felhasználásával kérdőjelezte meg a hagyományos interpretációt.

Általánosan elfogadott, új interpretáció napjainkban még nem jött létre, annyi azonban már megfigyelhető, hogy a gazdasági-társadalmi tényezőkről a politikai és ideológiai jelenségekre tevődött át a hangsúly. A hagyományos elmélettel szemben, amely hosszú távú történelmi folyamatokkal próbálta megmagyarázni a forradalom kirobbanását és radikalizálódását, az újabb elméletek mintha rövidebb távú történelmi jelenségekre építenék magyarázataikat. Egyre több történész óv attól, hogy minden történelmi eseményt valamely korábbi, hosszú távú folyamattal magyarázzunk meg – François Furet arra hív fel, hogy helyezzük vissza jogaiba a történelmi akciót, amely önálló, relatív autonómiával bíró jelenség, melynek saját dinamikája is lehet. (A rövidebb távú folyamatok előtérbe kerülését nemcsak a francia forradalomról írott tanulmányokban figyelhetjük meg, hasonló jelenségeket tapasztalhatunk az angol forradalom historiográfiájánál is.)⁵⁰

A közeljövőben alighanem óvatosabban kell bánnunk a kapitalizmus és a feudalizmus fogalmaival is, ha a nagy francia forradalom kapcsán kerülnek elő. Ha nem akarjuk teljesen használhatatlanná tágítani a feudalizmus fogalmát, akkor a forradalom előtti Franciaország esetében el kell vetnünk – legfeljebb feudális maradványokról beszélhetünk, azokról is óvatosan. Annyi bizonyos, hogy a hosszú távú fejlődés a kapitalizmus győzelméhez vezetett, az is valószínű, hogy a forradalom bizonyos szempontokból elősegítette ezt a fejlődést, de az is nyilvánvaló, hogy más szempontokat figyelembe véve inkább a kapitalizmus késleltetéséről, teljes győzelmének a megnehezítéséről kell beszélnünk. A kérdést tehát abban a formában kell feltennünk, hogy milyen tényezőkkel segítette és milyen tényezőkkel hátráltatta a forradalom a kapitalizmus kialakulását.

E historiográfiai áttekintésből végül azt a következtetést is levonhatjuk, hogy a francia forradalmat úgy kell megközelítenünk, mint egy konkrét és egyedi történelmi szituáció konkrét és egyedi következményét, nem pedig úgy, mint egyetemes és örök érvényű történelmi modellt, amelyhez csak kellő reverenciával közeledhet a földi halandó. Ha olyan kijelentéseket te-

szünk, hogy „a forradalom a Törvény diadala, a Jog feltámadása, az Igazság visszahatása” (Michelet), vagy hogy „a francia forradalom a modern világ történetének csomópontjában helyezkedik el” (Soboul), óhatatlanul is olyan általánosítások előtt nyitjuk meg a kaput, amelyeket saját korunk elfogultságai határoznak meg, s nem a 18. század történelmi valósága. Saját korunkat, előítéleteinket és előfeltevéseinket nem tudjuk és nem is kell kizárni a történelmi interpretációból, hiszen minden történetírói aktus a jelenben és a jelen számára végrehajtott társadalmi cselekedet, mindent el kell azonban követnünk, hogy a szubjektív tényező ne hatalmasodjék el, s ne váljék az interpretáció egyetlen, vagy döntő jelentőségű determinánsává.

Jegyzetek

1. Idézi: *J. McManners: The Historiography of the French Revolution. The New Cambridge Modern History. VIII. Cambridge, 1971, 624–25.*
2. *Jean Jaurès: Histoire socialiste de la Révolution française. I. kötet. Paris, 1983, 171.*
3. *Georges Lefebvre: The Coming of the French Revolution. Princeton, 1967, 2.*
4. Uo., 211.
5. *Georges Lefebvre: Études sur la Révolution française. Paris, 1963, 366.*
6. *Alfred Cobban: The Myth of the French Revolution. London, 1955, 6. 8–9.*
7. Uo., 10–11.
8. Uo., 20.
9. Uo., 22.
10. *Annales historiques de la Révolution française. 1956, 337–345.*
11. *The Nobility of Toulouse in the Eighteenth Century. Baltimore, 1960.*
12. *Nobles, Privileges and Taxes in France at the End of the Ancien Regime. The Economic History Review, 1963, 3. sz. 451–475.*
13. *The Ancien Regime. London, 1967.*
14. Lásd: 12. jegyzet, 466–467.
15. *A Social History of the French Revolution. London, 1963.*
16. *François Furet: Penser la Révolution française. Paris, 1978, 124–125.*
17. *History, 1963, 87.*
18. *Alfred Cobban: The Social Interpretation of the French Revolution. London, 1964, VII–VIII.*
19. Uo., 35.
20. Uo., 53.
21. Uo., 89–90.
22. Uo., 162–163.
23. Uo., 172–173.
24. *George V. Taylor: Types of Capitalism in Eighteenth-Century France. English Historical Review, 1964, 497.*
25. *Who Intervened in 1789? The Social Origins of the French Revolution. Lexington, 1975, 182.*

26. Uo., 171–173.
27. *François Furet–Denis Richet: La Révolution française.* Paris, 1973, 253.
28. *George V. Taylor: Noncapitalist Wealth and the Origins of the French Revolution.* The American Historical Review, 1967, 487–488.
29. Uo., 489.
30. Uo., 491.
31. *Revue historique*, 1966. 205–209.; *English Historical Review*, 1966, CCVI.; *History and Theory*, 1966, 315–320.
32. *Claude Mazauric: Sur la Révolution française.* Paris, 1970.
33. *Furet, Penser . . .*, 115–116.
34. Uo., 125.
35. Uo. 129.
37. Uo., 145.
38. Uo., 151.
39. Uo., 162–163.
40. *Gens de finance au XVIIIe siècle.* Paris, 1972.; *Les financiers de Languedoc.* Paris, 1970.; *Une Histoire des élites.* Paris, 1975.; *La Noblesse au XVIIIème siècle.* Paris, 1976.
41. *Guy Chaussinand-Nogaret: La Noblesse . . .*, 199, 226.
42. *William Doyle: Origins of the French Revolution.* Oxford, 1980.
43. *William H. Sewell: Ideologies and Social Revolutions. Reflections on the French Cause.* The Journal of Modern History. 1985. 1. sz. 74.
44. *Nobles, Bourgeois and the Origins of the French Revolution. Past and Present*, 1973. 84–126.
45. Uo., 126.
46. *J. M. Roberts: The French Revolution.* Oxford, 1978., *William Doyle: Origins of the French Revolution.* Oxford, 1980.
47. *Marcel Reinhardt: Élite et noblesse.* *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, 1965. jan.–márc. 31.
48. *Patrice Higonnet: Class, Ideology and the Rights of Nobles during the French Revolution.* Oxford, 1981, 55.
49. *Albert Soboul: A francia forradalom története.* Bp. 1974. 603.
50. *Lásd pl.: Barry Coward: The Stuart Age.* London, 1980, 160–162.; *J. P. Kenyon: Stuart England.* London, 1978, 41–42.

FRANCIAORSZÁG ÉS A BOLSEVIKOK

(1917 október – 1918 március)

A francia politikai vezetés ellenséges magatartást tanúsított a fiatal szovjet állammal szemben, melynek legkézenfekvőbb bizonyítéka az volt, hogy Párizs nem ismerte el a Népbiztosok Tanácsát Oroszország hivatalos kormányának.¹ Ennek ellenére a kapcsolatok nem szakadtak meg a két ország között, mivel a francia nagykövetség s a katonai misszió továbbra is működött. A szovjet kormány ezt abban a reményben tette lehetővé, hogy a francia vagy más külképviselet jelenléte Petrográdon de facto elismerést jelenthet számára. Abban pedig, hogy Párizs nem hívta haza oroszországi képviseletét az októberi forradalom után, stratégiai megfontolások játszottak szerepet: meg kellett akadályozni, hogy a keleti fronton levő 115 hadosztályt – ebből 82 német volt – nyugatra dobják át. Ennek érdekében figyelemmel kellett kísérni a bolsevik politikát, hogy adott esetben, s a lehetőségektől függően, a francia érdekeknek megfelelően kísérhesse meg befolyásolni azt.

E célkitűzés megvalósítása azonban komoly nehézségekbe ütközött. Egyrészt azért, mert a forradalom a saját logikája szerint politizált, arra törekedve, hogy Oroszország kilépjen a háborúból s megszabaduljon mindkét imperialista tömbtől; ez pedig a francia érdekekkel, célokkal alapvetően ütközött. Másrészt azért is nehéz volt a Párizs megfogalmazta stratégiai célt valóra váltani, mert a francia katonai misszió vezetője, éppúgy mint a nagykövet, igyekezett kerülni a személyes, vagy hivatalos kapcsolatot a szovjet kormány vezetőivel, mivel a hagyományos diplomáciai felfogás szerint ez de facto elismerést jelentett volna. A kapcsolattartás így félhivatalos úton bonyolódott, s e szűk csatornák csak arra adtak lehetőséget, hogy a külképviselet informálódjon a bolsevik politikáról s ez alapján tanácsot adjon Párizsnak az oroszországi francia politika kialakításához. Volt azonban egy pillanat 1918 februárjában, amikor az együttműködés reális közelségbe került Párizs és Petrográd között, mindkét fél érdekeinek megfelelően, s ezzel a francia külképviselet fenntartása is igazolódni látszott.

Annak megértéséhez, hogy a kezdettől fogva ellenségesen viselkedő Franciaország hogyan és miért váltott át a bolsevikokkal való együttműködésre, nyomon kell követnünk a két fél viszonyának alakulását az októberi forradalomtól a breszt-litovszki béke megkötéséig. Sőt egy gondolat erejéig

még korábban kell kezdenünk: 1917 elején. Ekkor vált nyilvánvalóvá, hogy Oroszország a háború folytatása szempontjából a legbizonytalanabb tényező. Paléologue petrográdi francia nagykövet szerint „... a szakadék felé rohan”.²

A gazdaságilag kimerült országban a háborúból való kiválás, a békevágy egyre erőteljesebben jelentkezett, melynek a politikában a petrográdi szovjet adott hangot. Az Ideiglenes Kormány működése idején ezt a törekvést még sikerült ellensúlyozni, sőt Kerenszkijt egy utolsó, katasztrofálisan végződő offenzívára is rábírta Párizs 1917 júliusában. Az októberi forradalommal azonban az a politikai erő került hatalomra, amely a tömegek békevágyát hivatalos politikai rangra emelte, éppen akkor, amikor a nyugati front válságos helyzetbe került.³ A bolsevik fordulat olyan új helyzetet teremtett Párizs számára, melyet az „Carley szerint” sorscsapásnak tekintett.⁴ Ami azonban a katonai helyzetet illeti, semmi sem változott, hiszen a keleti front problémája nem 1917 őszén jelentkezett.

Az új politikai helyzet felmérésére, értékelésére, valamint az első reagálásokra azonban csak hetekkel a fordulat után kerülhetett sor. Ennek oka nem a távolságban, az információáramlás nehézségeiben keresendő, hanem abban, hogy közvetlenül a petrográdi események idején a francia politikai élet döntésekre jogosult kulcsfigurái nem tartózkodtak a helyükön. Painlevé miniszterelnök a szövetségesek rapallói konferenciáján volt, s éppen november 7-én hozták létre a Legfelső Haditanácsot. Foch tábornok, a fővezérkar főnöke⁵ ugyancsak Olaszországban tartózkodott, s a Caporetto után kialakult helyzetről tájékozódott. Nem volt jobb a helyzet az Oroszországban működő francia képviselőkénél sem: Niessel tábornok, a katonai misszió vezetője⁶ november 4. és 14. között ellenőrző körutazást tett a keleti fronton, Lavergne tábornok, petrográdi katonai attasé, pedig éppen a Kaukázusban volt.⁷ Az eseményekre való reagálást a kormányváltozás is késleltette: november 13-án Painlevé lemondott, s 3 nap múlva Clémenceau került a miniszterelnöki székbe, s a hadügyi tárcát is magának tartotta meg. A külügyminiszter Stéphan Pichon lett. Ez a változás a bolsevikok számára volt kedvezőtlen, mivel a közel nyolcvan éves Clémenceau makacsul könyörtelen volt a defetizmussal szemben, a bolsevik békepolitikát pedig ennek tekintette. A francia sajtó egyébként Clémenceau kormányra kerülését az októberi forradalomra adott francia válasznak igyekezett tekinteni.⁸

A bolsevik fordulatra elsőként az oroszországi francia külképviselet reagált. Noulens petrográdi francia nagykövet éppúgy, mint Rampont tábornok a katonai misszióból fegyveres beavatkozást javasolt Oroszországban. Noulens

francia–angol együttműködésben két-két zászlóalj bevetését szorgalmazta, hasonló véleményen volt Buchanan angol nagykövet is. Rampont már ambíciózusabb tervvel rukkolt elő: nyolcezer katona Oroszországba szállításával akart Petrográdon és Moszkvában rendet teremteni. Niessel azonban, egyetértésben a vezérkarral, kivihetetlennek ítélte Rampont tervét, mert ennyi ember átszállítása Murmanszkba csak 1918 április közepére fejeződhetett volna be.⁹ A közvetlen fegyveres beavatkozás a távolság és a nyugati front helyzete miatt lehetetlen volt. Kísérlet történt azonban a Stavka, az orosz főhadiszállás megnyerésére, de ez a lépés sikertelen maradt, mert a bolsevikok Duhonyint, a főparancsnokot leváltották, mivel nem teljesítette a Népbiztosok Tanácsának utasításait s a főparancsnok körül ellenforradalmi központ kezdett kialakulni. Helyébe Krilenkot nevezték ki, s december 3-án a főhadiszállás is a bolsevikok kezébe került, Duhonyint pedig a felháborodott forradalmi egységek megölték.

Az oroszországi francia politikát a Clémenceau kormány november 22-i álláspontja határozta meg: Franciaország nem ismeri el a Népbiztosok Tanácsának hatalmát. Ennek megfelelően november 30-án a Legfelső Haditanács párizsi konferenciáján Foch memoranduma a katonapolitikát is felvázolta. Eszerint minden erőfeszítést Oroszország déli részére kell összpontosítani, ahol a Németország ellen harcolni kész erők a 15 hadosztályból álló román hadsereg köré csoportosíthatók. Mivel az északi területek bolsevik ellenőrzés alá kerültek, s az északi kikötők kapcsolattartásra nem használhatók, ezért a déli területek, valamint Románia ellátásához, a transzszibériai vasút megszerzése nélkülözhetetlennek mutatkozott.¹⁰ Ezzel egy szibériai francia – és antant – politika körvonalai is kirajzolódtak.

A román hadseregre alapozott remények azonban szertefoszlottak, mivel Focșaniban december 9-én német–orosz–román fegyverszünet jött létre. A vezérkar, ennek ellenére, a december 23-án készített tervezetében még mindig a román hadsereg köré akarta csoportosítani az ukrán és a kozák erőket. Nehezen magyarázható ez másképp – írja Delmas –, mint Clémenceau makacosságával.¹¹ Ezt a magatartást az sem menti, hogy a politikai vezetésnek, ahol Clémenceau-nak döntő súlya volt, egymásnak ellentmondó információk alapján kellett kialakítania az oroszországi politikát.

A hírek egyik bázisa Iasi volt, ahol Berthelot tábornok, a romániai francia katonai misszió vezetője működött.¹² A másik pedig Petrográd, ahol Noulens nagykövet és Niessel tábornok egymással, de Berthelot-val is rivalizált. Párizs számára az orosz ügyekben való eligazodást és a politikai döntéshozatalt a különböző ügynökök jelentései, táviratai még tovább bonyolí-

tották. Mindehhez még egy dolgot kell hozzátenni: az orosz kérdés sohasem kapott olyan jelentőséget, amellyel bírt.¹³ A nyugati front, tehát a francia–német viszony függvényeként másodlagos helye volt a francia európai politikában.

Az oroszországi ügyekben a katonai misszió fontos szerepet kapott. Tevékenységében katonai, politikai és diplomáciai jellegű feladatok egyaránt jelentkeztek. Ez elsősorban a háborús helyzet következménye volt, melyet csak erősített Foch tábornok álláspontja, miszerint háborúban a politikus és a katona tevékenysége nem választható szét.¹⁴ A civil–katona ellentét Oroszországban Noulens és Niessel viszonyában jelentkezett. A háború elején a katonai misszió az orosz főhadiszállás mellett működött. Amikor Niessel 1917. augusztus 2-án Janint felváltotta a misszió élén, azt a feladatot kapta, hogy tegye ismét harcképessé az orosz hadsereget. Ez a megbízatás szükségessé tette, hogy a misszió székhelye ne a Sztavkanál legyen, hanem Petrográdon. Ez ellen Noulens hevesen tiltakozott, féltve a nagykövetség autoritását, szerepének gyengülését. Foch ennek ellenére szentesítette a petrográdi rezidenciát, jöllehet a misszió tevékenységét katonai kérdésekre korlátozta. A gyakorlatban ezt persze nem lehetett kettéválasztani, márcsak azért sem, mert a missziónak széles információs hálózata volt, amely Petrográdból kiindulva kiterjedt valamennyi frontra, a Balti-tengertől Romániáig.

Az oroszországi misszió nyolcvan tiszttel rendelkezett, melyből negyvenkettő Petrográdon teljesített szolgálatot, azzal a feladattal, hogy a hadügy-minisztériummal tartsa a kapcsolatot. Négyen voltak a Sztavkanál, tízen az északi fronton, kilencen a keleti front nyugati részén Rampont tábornok parancsnoksága alatt, nyolcan a délnyugati fronton Tabouis tábornok vezetésével, hatan a román front orosz csapatainál, egy tiszt pedig a Kaukázusban teljesített szolgálatot. A misszióhoz egy nehéztűzériki különítmény is tartozott, mely Moszkvában állomásozott. A misszió részét képezte még egy repülő és egy egészségügyi alakulat is. Ezekkel együtt a katonai misszió összesen 205 tiszttel és 900 katonával rendelkezett, amely a francia hadügyminisztérium, illetve közvetlenül a fővezérkar főnöke, tehát Foch irányítása alatt állt. Ezen kívül egy másik tiszti misszió is működött Oroszországban a fegyverzeti minisztérium irányítása alatt. Ez 19 tisztből állt, Pyot őrnagy irányítása alatt, s a legjelentősebb hadiüzemekben – Petrográd, Moszkva, Harkov, Perm, Jekatyerinoszlav, Rosztov – tevékenykedett.¹⁵

A bolsevik forradalom után megnőtt a Berthelot tábornok vezette romániai katonai misszió jelentősége. Az ok részint abban keresendő, hogy Iaşiból jobb volt az információcsera Párizssal. Petrográd ugyanis a kronstadti adót

használta, melyen keresztül novembertől nehezebbé vált a kapcsolattartás. Ezen kívül vevőkészülékkel rendelkeztek, mellyel az Eiffel torony adásait tudták fogni. Berthelot ezzel szemben Szalonikin keresztül, Sarraill tábornok közreműködésével huszonnégy órán belül választ kapott Párizstól.

Másrészt Dél-Oroszország jelentősége megnőtt az északi részekkel szemben. Katonailag azért, mert úgy tűnt, hogy a keleti front helyreállítására itt nyílik lehetőség. Politikailag pedig azért, mert ebben a régióban gyülekeztek a szovjetellenes erők, az úgynevezett „egészséges elemek”, ahogy a franciák nevezték őket. Rájuk nemcsak a német elleni harcokban számítottak, hanem abban is, hogy azt a politikai erőt jelenthetik, mely képes megdönteni a bolsevik hatalmat. A déli terület gazdasági tényezők miatt is fontos volt a franciák számára. A bolsevikok által ellenőrzött részekben, elsősorban Petrográdon, Moszkvában, Franciaországnak kisebb jelentőségű gazdasági érdekeltségei voltak. A javak jelentős része délen, főleg Ukrajnában volt található, amely nem tartozott a szovjet kormány ellenőrzése alá.¹⁶

1917-ben az ukrán iparba fektetett külföldi tőke összege 419,2 millió rubel volt. Ebből a francia tőke részesedése 210,6 millió rubel, s vezető helyet foglalt el, lényegesen megelőzve még a második helyen álló belgákat is, akik 137,8 millió rubellel voltak érdekelve az ukrán iparban. A francia tőkét a bányászatba, a fém- és vegyiparba, valamint kereskedelmi vállalatokba investálták.¹⁷ A fentiek alapján vitatható Delmas-nak az a megállapítása, miszerint az 1917. december 23-i Oroszországra vonatkozó angol–francia felosztás során Franciaország Bessarábia és a Krím mellett Ukrajnához, s nem a Donyec-medencéhez – mely az angoloké lett – elsősorban katonai megfontolások alapján ragaszkodott, melyek Delmas szerint erősebbnek tünnek számára, mint a gazdaságiak. Kosyk és Seliverstoff egyaránt kiemeli a gazdasági mozgatók szerepét. Fogalmazhatunk úgy is, hogy Ukrajna gazdasági, katonai, stratégiai szempontból egyaránt jelentős volt, ezért értelmetlen bármelyik tényezőnek is elsőbbséget adni.

A délorosz területek fontossága miatt a katonai missziók tevékenységét átszervezték. Foch elhatárolta a romániai és az oroszországi misszió tevékenységi zónáit. Eszerint Berthelot-hoz került Dél-Oroszország, s ezzel a Kijevbe, az Ukrán Radához küldött Tabouis tábornok és tisztjei ugyancsak irányítása alá kerültek. Niessel tevékenységi területe Közép- és Észak-Oroszországra terjedt ki. Összehasonlítva a két misszió tevékenységét, Berthelot kedvezőbb helyzetben volt, mivel a katonai feladatok mellett politikai missziót is betöltött, szemben Niesselrel, akinek össze kellett hangolnia tevékenységét Noulens nagykövettel is.

Clémenceau-nak Berthelot javasolta, hogy a németekkel szembeni mag Ukrájában építhető ki. Igaz, a román fegyverszünet létrejötte után már kifejezte kételyeit, de Noules december 10-i, Pichonnak küldött táviratában ugyancsak a déli blokk létrehozása mellett szállt síkra. November 28-i jegyzékében még Niessel is kedvezően nyilatkozott a déli területekről. „A déli blokk gondolata – Ukrajna, kozákok, Kubán, Volga, Kaukázus – a levegőben van. Érdekünkben áll támogatni létrejöttét.” – írta. Majd hozzátette: ha el kellene hagynia Petrográdot, maga is Kijevbe menne, s Berthelot parancsnoksága alatt dolgozna. Niessel még azt is hangsúlyozta, hogy a déli blokk feladata a román front fenntartása.¹⁸

Sulgin, az Ukrán Rada külügyminisztere, Ukrajna jelentősége növekedésének okát a francia politikában abban látta, hogy Párizs számára Petrográd egyre inkább az anarchiát jelentette, míg Ukrajna a rend fogalmával volt egyenlő. Ennek érdekében olyan politikai szemléletváltásra is hajlandó volt, legalábbis egy időre, hogy felhagyott az egységes, centralizált Oroszország álláspontjával, s az Ukrán Radát támogatva barátokozni kezdett egy föderaliztikus Oroszország létrehozásának gondolatával.¹⁹ Ez abban is kifejezésre jutott, hogy 1917 december második felében Tabouis tábornok a francia kormány hivatalos képviselőjeként tartózkodott Kijevben, valamint abban is, hogy a francia katonai misszió 100 millió frankot kapott az ukránai propagandára.²⁰

A délorosz blokk létrehozására azonban kevés remény volt. Niessel fentebb idézett optimizmusának már nyoma sem maradt egy későbbi megjegyzésében: „Semmi szilárd elemet nem látok, amire katonailag, vagy politikailag támaszkodni lehetne” – hangsúlyozta.²¹ 1917 végén Berthelot megjegyzése is hasonló: „Oroszország olyan, mintha zselatinban kellene dolgoznunk.”²² A valóság ugyanis az volt, hogy az ukrán hadsereg csak a frontokon szétszórva létezett, s gyakorlatilag ez az erő használhatatlannak bizonyult. Másrészt Ukrájában a békevágy éppúgy jelentkezett a tömegek körében, mint Oroszország többi részén, ezért a fegyverszünet és a béketárgyalások szükségszerű lépések voltak az Ukrán Rada számára is. Ez a politika pedig ellenkezett a francia érdekekkel, s nemcsak azért, mert a háború folytatását innen sem remélhették, hanem azért is, mert az ukrán különbéke törekvés, – amint Albert Thomas ezt kifejezésre juttatta Clémenceau-nak, bírálva a francia–ukrán politikát – veszélyeztette az önálló Lengyelország létrehozását, s a lengyel különállást.²³ Így, amikor a Rada 1918. február 9-én békét kötött a központi hatalmakkal, Franciaország ezt nem ismerte el, s a Radával való együttműködés is véget ért.

Ukrajnával kapcsolatban egyébként is megoszlottak a francia vélemények. Egy jelentés mesterkélt képződménynek tartotta, melyről a forradalomig senki sem beszélt komolyan.²⁴ A francia sajtó támadta az ukrán szeparatizmust. Az Action Française szerint ez Németország reménysége. A Le Temps és a L'Éclairé ugyancsak azt hangsúlyozta, hogy Ukrajna Németország műve.²⁵

Az ukrán kérdés a bolsevikokkal való kapcsolatot is veszélyeztette. December 18-án Trockij a Noulens-szal létrejött magántalálkozón panaszt tett a francia tisztek ukrainai tevékenysége miatt.²⁶ A tiszteket Berthelot küldte Kijevbe még december 3-án, hogy lépjenek kapcsolatba a Radával. E lépés veszélyeire egy jelentés is felhívta a figyelmet: „Mivel Oroszország déli része kikerült petrográdi képvisletünk fennhatósága alól, a bolsevik ultimátum nem Noulens-nak, vagy Niesselnek fog érkezeni, hanem Franciaországnak; ez vagy kapitulációra, vagy arra kényszerít minket, hogy elhagyjuk Petrográdot. Ez a legnagyobb veszély, melynek kitehetjük magunkat.”²⁷

A francia külképviseletnek tehát úgy kellett alakítania politikáját, hogy ez ne vezessen a bolsevikokkal való szakításhoz, mert ez semmissé tette volna a több évtizedes francia—orosz kapcsolatok eredményeit.

A déli blokk létrehozásával kapcsolatban a kozák erőkre vetett remény is alaptalannak bizonyult. A már idézett jelentés Kalegynről és a kozákokról azt írta, semmi többet nem akarnak, mint hogy otthon legyenek urai a helyzetnek, s a doni területen kívül nem lehet rájuk számítani. A kozákok pedig éppúgy megutálták a háborút, mint mások. A bolsevik propaganda ezen a téren alaposan megdolgozta őket.²⁸

1917 végére a déli blokkból gyakorlatilag nem lett semmi. Ténylegesen csak két cseh hadosztály maradt, amelyik harcolni akart a németek ellen. „Ez kevés!” — állapítja meg Delmas.²⁹

A déloroszországi törekvések, elképzelések miatt a petrográdi francia képvislet természetesen nem szorult háttérbe. Az események több szálon futottak, s Petrográd azért is fontos maradt Franciaország számára, mert nem lehetett figyelmen kívül hagyni a bolsevikok politikáját, még akkor sem, ha Párizs nem ismerte el a szovjet kormányt. A petrográdi francia képvislet fő feladata az volt, hogy fékezze, késleltesse a bolsevik béketárgyalásokat. Ez a törekvése azonban szinte megvalósíthatatlannak tűnt. A békepolitika ugyanis nem csupán bolsevik propagandafogás volt, hanem a forradalom léte, továbbfejlődése függött ettől, ezért Párizs nem számíthatott 180 fokos

fordulatra. Egy francia jelentés is elismerte, hogy a békevágy biztosította a bolsevikok győzelmét, s ez adja Lenin, Trockij és a többiek erejét.³⁰

A békepolitika azonban nemcsak előnyöket, lélegzétvételnyi szünetre való lehetőségeket kínált a fiatal szovjet állam számára, hanem nehézségeket, buktatókat is. A francia politika pedig ez utóbbiban bízott, remélve, hogy a békepolitika kudarca esetén Párizs és a bolsevikok érdekei találkozhatnak. Milyen buktatókról volt szó?

Lenin „Egy szerencsétlen béke kérdésének történetéhez” című cikkében³¹ a háború vagy béke dilemmájáról, illetve a béke megkötésével járó veszélyekről ír: „... ha békét kötünk, objektíve a német imperializmus ügynökei vagyunk, mert egyrészt felszabadítjuk a mi frontunkon harcoló csapatait, másrészt visszaadjuk neki a foglyok millióit, stb.” A német vezetés 1917 elejétől valóban az orosz kártya kijátszásában reménykedett, s mivel a februári forradalom ezt még nem váltotta valóra, a bolsevik forradalomtól várták, hogy a keleti fronton számukra kedvezően alakul a helyzet,³² amely az egész háború menetét befolyásolhatta. (Hindenburg visszaemlékezéseiben ezt így fogalmazta meg: „Mi magunk, a saját erőinkkel akartuk megnyerni a döntő csatát nyugaton. Ehhez fel kellett használni a keleten felszabaduló erőinket, és olyan hadsereget létrehozni nyugaton, amely felülmúlja ellenfeleink erőit.”)³³ De folytassuk Lenin gondolatát, hogy a másik oldal, a háború folytatása mit ígér a szovjet hatalom számára: „... a forradalmi háború a jelenlegi pillanatban objektíve az angol-francia imperializmus ügynökeivé tenne bennünket, mert céljai eléréséhez segéderőt biztosítana számára. Az angolok nyíltan minden katonáért havi száz rubelt ajánlottak fel hadsereg-főparancsnokunknak, Krilenkonak, ha folytatjuk a háborút. Még ha egyetlen kopeket sem fogadunk el az angoloktól és a franciáktól, objektíve akkor is segítünk nekik azzal, hogy lekötjük a német csapatok egy részét.

E tekintetben egyik esetben sem tépjük ki magunkat teljesen az egyik vagy a másik imperialista kötelékből, és nyilvánvaló, hogy nem is téphetjük ki magunkat teljesen, amíg meg nem döntjük a világimperializmust. Ebből a helyes következtetés az, hogy amikor a szocialista kormány az egyik országban győzött, a kérdéseket nem abból a szempontból kell eldönteni, hogy ezt vagy azt az imperializmust részesítjük-e előnyben, hanem kizárólag abból a szempontból, hogy mi biztosítja a legjobb feltételeket a már megkezdődött szocialista forradalom fejlesztéséhez és megszilárdításához.”³⁴

A békekötés azonban a veszélyek ellenére is szükségszerű lépésként jelentkezett. Megvalósítása viszont számos tényezőtől függött, elsősorban a központi hatalmaktól, amelyek belső helyzetük rosszabbodása miatt és hábo-

rús céljaikért készek voltak a tárgyalásokra. Az 1917. december 9/22-én Brest-Litovszkban kezdődött tárgyalások eseménytörténetét nem követjük nyomon, csak annyiban érintjük, amennyire témánk szempontjából erre szükség van.

A szovjet kormány mielőtt tárgyalásokba kezdett, több alkalommal fordult az antant hatalmakhoz, hogy csatlakozzanak ők is. Válasz ezekre, amint ezt a szovjet történeti irodalom kiemeli, nem érkezett.³⁵ A magyarázat a már többször hangsúlyozott tényben rejlik: Franciaország és az antant nem ismerte el a szovjet kormányt. Párizs egyébként meg volt győződve, hogy a szovjet hatalom hamarosan összeomlik. A *Le Libre* 1917. december 24-i számában például „negyedórás kormánynak” nevezte a lap a Népbiztosok Tanácsát.³⁶ A hallgatás oka Pichon külügyminiszter magyarázatában is keresendő, aki szerint Franciaország nem fogadhat el olyan békét, melynek célja a háború előtti status quo visszaállítása. Kifejezte azonban, hogy a háború céljait a francia kormány hajlandó megvitatni egy olyan kormánnyal, amely egész Oroszországot képviseli.³⁷

A hivatalos hallgatás mellett voltak ezzel ellenkező vélemények is. Mindenekelőtt Sadoul kapitány³⁸ részéről, aki a francia képviselő és a bolsevik kormány közti félhivatalos összeköttetést biztosította, melyet a Trockijjal való jó ismeretségének köszönhetett. Sadoul hetente kétszer küldte Franciaországba leveleit, elsősorban Albert Thomasnak, a Clémenceau kormány miniszterének. A kapitány tevékenységét Noulens nem nézte jó szemmel. Volt egy másik csatorna is, Niessel tábornok személyes kapcsolata Marusevszki tábornokkal, az orosz vezérkar főnökével. Ami a nagykövetet, Noulens-t illeti, Sadoul őt olyan burzsoának tartotta, aki képtelen volt az orosz forradalmat megérteni. Trockij pedig egyenesen Bourbonként jellemezte, aki semmit sem tanult és semmit sem felejtett.³⁹

Sadoul úgy vélte, a bolsevikok mindent megtettek, hogy a szövetségeseiket bevonják a breszti tárgyalásokba,⁴⁰ ezért a velük való együttműködés a háború befejezését eredményezné egy éven belül, míg a visszautasítás orosz–német békéhez vezet.⁴¹

A már említett, december 18-i, Trockij–Noulens találkozóon a béke kérdése is szóba került. Trockij sajnálkozását fejezte ki, hogy Franciaország nem vesz részt a tárgyalásokon. Ennek ellenére biztosította a francia kormányt, hogy a Népbiztosok Tanácsa nem adja ki az osztrák–német hadifoglyokat, míg tart a háború. Azt is kijelentette, hogy Elzász–Lotharingiának vissza kell kerülni Franciaországhoz, de népszavazás útján.⁴² A szovjet kormány jóindulatú gesztusaként értékelhető az is, hogy a németekkel folytatott fegy-

verszüneti tárgyalásokon a szovjetek kérték: a keleten felszabadult erőket ne lehessen nyugatra dobni. Igaz, ez elvi jelentőségű volt, mert a december 5-e előtt megkezdett csapatszállítások folytatását megengedhetőnek tartották.⁴³

A béketárgyalásokon való francia részvételt Niessel is javasolta – igaz megfigyelőként –, hogy befolyásolhassák a tárgyalások menetét. Clémenceau-t azonban irritálta ez a javaslat, s komolyan fontolgatta, hogy leváltja Niessel, s helyébe ismét Janin tábornokot nevezi ki.⁴⁴

Niessel egyik jelentésében foglalkozott részletesen azzal, hogy a szövetségesek milyen cselekvési lehetőségekkel rendelkeznek Oroszországban.⁴⁵ Első variációként azt emelte ki, melyet fentebb már említettünk, hogy vegyenek részt a tárgyalásokon, de folytassák a háborút, Oroszországot pedig tekintsék semleges államnak és ne avatkozzanak be a belső harcokba. Ebben a megoldásban azonban olyan veszélyt látott, hogy Németország megszerezheti hadifoglyait, valamint kiaknázhajta gazdaságilag az országot. Ráadásul ez a francia képviselő csökkentését eredményezhetné, annak be nem látható következményeivel a francia érdekekre.

Második variációként a polgárháború lehetőségét vizsgálta meg, két megoldást fontolgatva: 1. résztvenni a polgárháborúban vagy nyíltan, vagy csak megszervezni észak és dél harcát. Ennek azonban az lehet a hátránya, hogy észak egyesül a németekkel, s még csirájában elfojtják a déli hadsereget. 2. A szövetségesek hitelekkel, vagy új személyzet Oroszországba való küldésével ösztönözhetik a déliek akcióit, és elősegíthetik az anarchia létrejöttét az északi területeken. Ilyen jellegű javaslatokat más forrásokban is találunk.⁴⁶

Végül a harmadik variációja: „... egy harmadik megoldás, radikálisabb, abban állna, hogy azonnal résztveszünk a béketárgyalásokon, amelyen a tanácskozók három csoportot alkotnának: az antant, a központi hatalmak, Oroszország. A katonai erő vitathatatlanul a miénk, uraljuk a tengereket, birtokunkban vannak a német gyarmatok, Bagdad és Jeruzsálem, miénk az amerikai támogatás valamint a két Amerika és Ázsia piacai.

Németországnak tekintélyes katonai ereje van, mely az orosz front kiésésével megerősödött, valamint azzal, hogy Oroszország kiaknázása lehetőséget ad számára a blokádból való kitörésre.

Oroszország viszont semmiféle katonai erővel nem rendelkezik, s a dolgok jelenlegi állapotában súlyos veszélyt jelent az európai civilizációra azzal, hogy olyan utópisták kerültek hatalomra, akik határozott ellenségei minden társadalmi rendnek.

El lehet tehát azon gondolkodni, hogy az utóbbi döntés nem tenné-e lehetővé számunkra, miközben résztveszünk a tárgyalásokon, hogy olyan békéhez jussunk, melynek egyedül Oroszország viselné a terheit, igazi büntetésként árulásának, s bátorsága hiányának, és amely lehetővé tenné, hogy nemzetközi megszállást kényszerítsünk rá, garantálva ezzel adósságait, valamint az európai nyugalmat.

Egy ilyen döntés természetesen fájdalmas és veszélyekkel teli lenne a jövőre nézve, de ha prolongálni akarjuk a háborút, látni kell, hogy: 1. Németország rövid időn belül a központi hatalmak valamennyi katonai erejével rendelkezik majd a nyugati fronton. 2. Az orosz erőforrások kiaknázása lehetővé teszi számára, hogy teljesen kitörjön a gazdasági blokádból. 3. A Trockij-kormány világosan antant ellenes, hamarosan olyan feladatba kezd (ha már el nem indította) a propaganda segítségével, melyhez a német anyagi támogatás nem fog hiányozni, hogy az angol és a francia seregeket olyan állapotba hozza, amilyenbe rövid idő alatt az orosz hadsereg került.”

Niessel ezzel a javaslatával nem állt egyedül, s az Oroszország rovására megköteendő békekísérletekről a bolsevikoknak is tudomásuk volt. Carr szerint⁴⁷ Lenin és Trockij 1917–18 telén meg volt győződve arról, hogy Németország és Nagy-Britannia, mivel lehetetlennék tartják a háború megnyerését, ezért Oroszország rovására oldják meg a konfliktusukat, azaz Oroszországban kártalanítják magukat. Trockij a harmadik oroszországi szovjet kongresszuson annak a véleményének adott hangot, hogy a breszti német politika London hallgatóságos beleegyezésével folyik.

1917–18 telén a német helyzet valóban súlyos volt, de riasztó veszteségei voltak az angoloknak és a franciáknak is. Emellett az antant úgy vélte, hogy 1918 júliusa előtt hatékony amerikai segítséget nem kap, ezért a kompromisszumos béke gondolata mindkét oldalon felmerült. Kühlmann német külügyminiszter 1917 augusztusában belga közvetítéssel kapcsolatba lépett Briand akkori tárca nélküli miniszterrel. Carr ezzel kapcsolatban a *The Times* 1917. szeptember 15-i számából idéz: „Briand a maga nevében támogatta azokat a feltételeket, melyek kielégítést adnak Franciaországnak nyugaton. A Foreign Office ugyanakkor tagadta, hogy tudomása van a szövetséges bankárok állítólagos svájci konferenciájáról, amely egy békét készített volna elő Oroszország rovására.” Carr ezután Wickham Steed-nek, a *Times* külpolitikai szemleírójának 1917. október 18-i magánleveléből idéz: „A legkomolyabb veszély az, hogy Franciaországban és itt a politikusok, valamint a közvélemény túlságosan is harap az Elzász-lotharingiai és a belgumi ügyre. Ez az, amit Kühlmann akar, mert a német politikában ő keletbarát, aki kész sok

mindent feláldozni nyugaton azért, hogy cselekvési szabadsága legyen Oroszországban és keleten.” A tárgyalások végül a német hajthatatlanságon hiúsultak meg. Carr ezután Landsdowne levelére hivatkozik, amely a Daily Telegraph 1917. november 29-i számában jelent meg, s amelyben kompromisszumos békét javasolt. December 28-án pedig Lloyd George arról informálta C. P. Scott-ot, a Manchester Guardian igazgatóját, hogy a hadügyminiszterium erősen hajlik a békére, ő pedig arra, hogy Németországot keleten kompenzálják a nyugaton tett engedmények fejében.

Ezek az Oroszország rovására történő fenyegetések a béketárgyalások siettetésére ösztönözték a bolsevikokat. Ugyanakkor a tárgyalások elhúzása is érdekükben állt, számítva a szocialista forradalom győzelmére Európában, s azoknak a kapitalista kormányoknak a bukására, amelyekkel tárgyalniuk kellett. Európa forradalmasodására számítani, s ettől várni az orosz forradalom helyzetének javulását, azonban nem kis kockázattal járt, s erre Lenin is felhívta a figyelmet. „Kétségtelen, hogy Európában be kell következnie a szocialista forradalomnak, és az be is fog következni. A szocializmus végleges győzelmébe helyezett minden reményünk ezen a bizonyosságon és ezen a tudományos előrelátáson alapszik. Fokoznunk kell és fejlesztenünk kell általában propogandista tevékenységünket, de különösen a lövészárók-barátkozás megszervezését. De hiba lenne, ha Oroszország szocialista kormányának taktikáját arra építenők, hogy megpróbáljuk meghatározni, bekövetkezik-e vagy nem következik be az európai és főleg a német szocialista forradalom a következő fél évben (vagy valami hasonlóan rövid időn belül).”⁴⁸

A bolsevikok a propaganda fejlesztésére valóban gondot fordítottak. A külügyi népbiztosságon belül egy nemzetközi szekciót szerveztek Radek vezetésével, s a propaganda kezdetben az ellenséges hatalmak felé irányult. Megjelentettek egy német nyelvű napilapot – Die Fackel néven – a német és osztrák hadifoglyok számára. Hasonló lap jelent meg magyarul, románul, szerb-horvátul, csehül, törökül. A propagandatevékenység később a nyugati országok felé is kiterjedt, s gazdag forradalmi irodalom jelent meg főleg angol nyelven.

A forradalmasodáshoz elsősorban Trockij fűzött nagy reményeket, s úgy tűnt, hogy az események őt igazolják. 1918. január 14-én Wiener Neustadtban, 16-án Bécsben, 18-án pedig Ausztria egészére, sőt Magyarországra is kiterjedő sztrájkok robbantak ki. Január végén Berlin, majd a többi német város következett. Hasonló mozgalmak voltak Angliában, Franciaországban és Olaszországban is. A szovjet kormány 1918. január 14-i határozata az adósságok visszafizetésének elutasításáról szintén ezt a folyamatot igyekezett erősíteni.

A Pravda február 17-i száma szerint ez a lépés legalább olyan csapás az antantnak, mint a német győzelmek a nyugati fronton. „A francia kispolgár – írta a lap – megbocsátja majd a harcmezőn elesett áldozatok millióit, de nem bocsátja meg anyagi helyzetének romlását.”⁴⁹

Sadoul kapitány bírálta ezt az intézkedést, ügyetlen és súlyos lépésnek tartotta, mert a francia közvéleményt a bolsevikok ellen hangolta.⁵⁰ A szovjet vezetők azonban úgy vélték, hogy a háború után bankcsőd lesz, s akkor a nemzetközi kötelezvényeket úgysis revidálni kell. Másrészt a bolsevikok remélték, hogy a forradalom egész Európát érinteni fogja, akkor pedig a demokratikus kormányokkal meg lehet majd egyezni.⁵¹

Az események valóban Európa forradalmasodása felé mutattak, s ez a bolsevikok többségét is magával ragadta. Így a béke kérdésében nem volt egységes álláspont. Az említett események alapján elbizakodottság volt tapasztalható, s Buharin csoportja a forradalmi háború mellett foglalt állást.⁵² Trockij pedig a forradalmi béke proklamálását javasolta, remélve, hogy ez a német hadsereget éppúgy megtöri majd, mint az orosz hadsereget. Az eredmény 1918. február 10-én valóban ez lett, a se béke, se háború bejelentése. Ezt azonban a németek a fegyverszünet felmondásaként értékelték.

Ezután az orosz forradalom kritikus napjai következtek. Ugyanakkor Párizs már régóta ilyen alkalomra várt. A béketárgyalások kezdetétől fogva abban reménykedett, hogy a németek önzése, mohósága végül is forradalmi háborúra kényszeríti a bolsevikokat, mert elfogadhatatlannak tartják a békekötés árát. Trockij lépésével úgy tűnt tehát, hogy elérkezett az a pillanat, amikor a bolsevikok és Franciaország számára Németország egyaránt olyan közös ellenség, aki ellen a francia–orosz szövetség ismét működőképes, azaz a németek ellen a bolsevikok is készek a fegyveres harcra. Február 13-án a Pravda valóban a szövetségi kötelék fontosságát hangsúlyozta: „A németeknek és az osztrákoknak megvan a szövetségük, de nekünk is van. Jönnek már. Ez a záloga annak, hogy az imperializmus hidrája nem fogja eltaposni a forradalmat.”⁵³

Trockij bejelentését követően, február 18-án a németek megkezdték az előrenyomulást Narva felé. A bolsevikok azt hitték, hogy a központi hatalmak már nem akarnak velük tárgyalni. Ekkor lépett színre Sadoul kapitány, aki február 20-án Trockijjal hosszasan tárgyal: „... felajánlottam a szövetségesek támogatását, melyet a bolsevikok 3 hónap óta hiába sürgettek, s melyet az antant mindig visszautasított, s amely nélkül már előre megmondhattam, hogy békére lesznek kényszerítve. Először oroszországi misszióink támogatását: 40 vezérkari tiszt, 40 csapattiszt, 300 katona, akik rendkívül értékes

romboló munkát tudnának végezni, s akik instruktorok lennének a szervező munkában, valamint technikai tanácsadók az előőrsöknel.” Felajánlotta még Berthelot missziójának segítségét is, hozzátéve, hogy a támogatásnak nincsenek sem politikai, sem pedig gazdasági feltételei.⁵⁴ Február 21-én közölte Noulens-szal és Niesselrel, hogy Trockij francia segítséget kér. Azt azonban már nem tette hozzá, hogy ezt a segítséget ő maga ajánlotta fel a külügyi népbiztosnak, így az együttműködési akció Sadoul magánkezdeményezéseként indult. Noulens a kérést kedvezően fogadta, s telefonált Trockijnak: „A németekkel szembeni ellenállásokban számíthatnak Franciaország katonai és pénzügyi támogatására.”⁵⁵ Trockij ezután egy jegyzéket kért Niesselől arról, hogy a misszió milyen támogatást tud adni, majd ezzel a jegyzékkel ment a központi bizottság ülésére. A jegyzék arról szólt, hogy késleltetni kell a német előrenyomulást, Közép-Oroszországban egy hadsereget kell létrehozni, a főparancsnokságot pedig Moszkvába kell tenni. Ezen kívül még meg kell szerezni a japánok támogatását.⁵⁶ E javaslatok mellett szerepelt a misszió katonai támogatásának megígérése. E jegyzéket a központi bizottság elfogadta, s február 23-án Trockij arra kérte Niessel, hogy aznap 16 órára menjen a Szmolnijba, aki Lavergne tábornok és Sadoul kapitány kíséretében meg is jelent. A megbeszélésen Niessel tájékoztatta Trockijt, hogy van lehetőség a német előrenyomulás késleltetésére, s az így nyert időt hadseregszervezésre lehet fordítani. Trockij két lehetőséget fontolgatott: 1. a háború folytatását, s ezen a ponton a francia és a szovjet érdekek azonosak voltak. 2. az orosz hadsereg újjászervezése a béke megkötése után.

Trockij ez utóbbinál feltette Niesselnek azt a kérdést, hogy Franciaország ez esetben segít-e a hadseregszervezésben. A tábornok magánvéleménye szerint ez elfogadhatatlannak tűnt. Mivel azonban Franciaországnak érdeke volt megőrizni helyét Oroszországban, ezért azt felelte: a kérdés túllépi a misszió hatáskörét s a válasz a francia kormány állásfoglalásától függ.⁵⁷ Közben február 23-án megérkezett a németek válasza is a szovjet kormánynak arra a kérésére, melyet még a tárgyalások megszakítását követően, február 20-án juttatott el a németekhez, miszerint hajlandó aláírni a békét a breszti feltételek alapján. A válaszban közölt német feltételek azonban ennél súlyosabbak voltak. A központi bizottság ülése még aznap a feltételek elfogadása mellett döntött, február 24-én pedig a szovjet delegáció Csicserin vezetésével Breszt-Litovszkba utazott, ahol március 3-án aláírták a békét, s március 16-án a negyedik oroszországi szovjet kongresszus ezt ratifikálta.

A békekötés ellenére az aláírás és a ratifikálás közti időben volt francia–bolshevik együttműködés. A jelzett periódusban ugyanis még lehetett tartani

további német előrenyomulástól. A szovjet kormány ezért március 14-én Moszkvába tette át a székhelyét. Gondot okozott a Petrográdon található hadianyag sorsa. Sadoul szerint a helyzet azért volt veszélyes, mert ha a németek kezébe kerül Petrográd, már csak az arhangelszki és a vlagyivosztoki készletekre lehet számítani. Ennek Oroszországba szállítása azonban reménytelennek tűnt, mivel a transzszibériai vasút teljesítménye néhány tíz vagon volt naponta.⁵⁸ Niessel Petrográdon 30 ezer tonna hadianyagról tesz említést. Az elszállításban tanácsadóként Castel őrnagy vezetésével francia tiszt is közreműködtek. A németek esetleges érkezésének késleltetésében a Pszkov–Petrográd vonalon Hézard és du Creusot mérnökök, valamint Lubersac hadnagy játszott szerepet.⁵⁹

A breszti békével a keleti front jogilag is eltűnt. Ez persze nem jelentette azt, hogy a németek minden erőt átdobhattak a nyugati frontra. Oroszország változatlanul jelentős német erőket kötött le, mivel a megszálló feladatok, valamint a gabonarekvirálások ezt szükségessé tették. Ami pedig a francia képviselőt illeti, a nagykövetség, félve a német előrenyomulástól, február 28-án elhagyta Petrográdot, hogy Svédországba menjen, miután Franciaország érdekképviselőt Scavenius dán miniszterre bízta. A francia kormány azonban március 8-án arra kérte Noulens-t, hogy térjen vissza Oroszországba. A francia nagykövetség a többi nyugati követséghez hasonlóan Vologdában rendezkedett be. A kisváros vasúti csomópont volt Murmanszk, Szibéria, Petrográd és Moszkva felé. Niessel Breszt után felmentését kérte, s utóda Lavergne tábornok lett, aki Moszkvában egy lecsökkentett létszámú misszióval dolgozott, elsősorban információs feladatokat teljesítve.

Az az együttműködés, melyre lehetőség nyílt Franciaország és a bolsevikok között, végül is nem valósult meg. Az okot elsősorban a katonai helyzetben kell keresni. A francia misszió ugyanis hiába ajánlotta fel segítségét, erői elégtelenek voltak a német támadás megállítására, s ezzel Niessel is tisztában volt. A német csapatok mintegy 200 km-re álltak Petrográdtól, ezért a szovjet kormánynak napokon belül volt szüksége a hatékony katonai segítségre. Erre a szövetségesek, s köztük Franciaország, csak hónapok múlva lettek volna képesek a nyugati front helyzete, valamint a szállítási problémák miatt. Még Japánnak is legalább egy hónapra lett volna szüksége kellő erősű csapatok átdobásához a németek ellen.⁶⁰

A bolsevikoknak a béke elfogadása melletti döntésében szerepet játszott az is, hogy bizalmatlanok voltak a francia segítségben. Sadoul egyik levelében le is írja, hogy Noulens csak katonai segítséget ígért, de politikait nem, még semlegességet sem. A bolsevikok viszont emlékeztek arra, hogy Franciaország

bátorította az ellenük irányuló szeptatista törekvéseket, szovjetellenes szervezkedéseket.⁶¹

A gazdasági tényezők is az együttműködés ellen hatottak hosszabb távon. Már említettük, hogy a francia érdekeltségek kívül estek a bolsevikok által ellenőrzött területeken. A francia gazdaság szerkezete egyébként sem volt alkalmas az együttműködés erősítésére. Szovjet-Oroszországnak elsősorban ipari késztermékre volt szüksége. A francia jelentések ezt felismerték, s hangsúlyozták is, hogy Franciaországnak át kell venni Németország szerepét Oroszországban, azaz a bankárt a kereskedőnek kellene felváltani, mert a francia érdekeknek most ő lenne a legjobb propagandistája. Franciaország azonban ezt a feladatot a háború előtt sem tudta ellátni, mert Oroszország legfőbb kereskedelmi partnere Németország volt. A háborús veszteségek miatt pedig valóban képtelen vállalkozás lett volna, bár ilyen terv készült.⁶²

Végül az együttműködés ellen dolgozott az is, hogy mindkét félnek mások voltak a céljai, ezért a két fél, ha kommunikált is egymással, nem értettek szót, legfeljebb a pillanatnyi szükséglet miatt tűnt úgy, hogy közös nyelvet beszélnek. Igaz, ezt nem is nagyon akarták, mert mindkét fél reménykedett a másik bukásában, ami azonban nem következett be. Így Breszt-Litovszknak kettős hatása volt: egyrészt lélegzétvételhez juttatta a szovjet államot, s ezzel megmentette a forradalmat. Másrészt alapvető változást eredményezett az 1871 után kialakult európai hatalmi szisztémában azzal, hogy e rendszer legfontosabb pillére, a francia–orosz szövetség a breszti békével megszűnt, s a háború után a felek egy új rendszer kiépítésével próbálkoztak.

Jegyzetek

1. A fiatal szovjetállam nemzetközi helyzetének s Franciaországhoz való viszonyának történelméhez: *V. J. Antjuhina-Moszkovcsenko: SzSzsZR i Francija. Szovjetszko-francuzkije otnosenyije v 1917–1967.* Moszkva, 1967. *Paul Cambon: Correspondance 1870–1924. Tome 3e, 1912–1924.* Paris, 1946. *Michael Jabarra Carley: Revolution and intervention. The French Government and the Russian Civil War (1917–1919).* McGill-Queen's University, Kingston and Montreal, 1983. *Edward Hallet Carr: La révolution bolchévique 1917–1923. I. II. III.* Les Éditions de Minuit, Paris, 1969. *Jean Delmas: L'État-Major français et le front oriental.* Nov. 1917– 11. nov. 1918. Thèse de troisième cycle, Paris, 1965. *Diószegi István: Klaszszikus diplomácia-modern hatalmi politika.* Bp. 1967. *Dolmányos István: A Szovjetunió története.* Bp. 1971. *Galántai József: Az első világháború,* Bp. 1980. *Iztorija vnyesnyej polityiki SzSzsZR. Pod redakcij A. A. Gromiko, B. N. Ponomarjova. I. 1917–1945.* Moszkva, Nauka, 1976. *Anne Hogenhuis–Seliverstovff: Les relations franco-soviétiques 1917–1924.* Paris, 1981. Publications de la Sorbonne. *Kalervo*

- Hovi*: Cordon Sanitaire or barrière de l'Est? The Émergence of the New French Eastern European Alliance Policy 1917–1919. Turku, 1975. *George F. Kennan*: La Russie Soviétique et l'Occident. 40 années d'histoire. Calmann-Lévy, Paris, 1962. *Wolodomyr Kosyk*: La politique de la France à l'égard de l'Ukraine. Mars 1917–février 1918. Publication de la Sorbonne, Paris, 1981. *N. V. Kuznyecova*: Szovjetszkaja Rosszija i Francija. Nojabr 1917–nojabr 1918. Francuzkij jezsegódnik. Moszkva, Nauka, 1979. 20–34. *Lengyel István*: A breszt-litovszki béketárgyalások. Bp. 1975. *Maxime Mourin*: Les relations Franco-soviétiques 1917–1967. Payot, Paris, 1967. *Général Niessel*: Le triomphe des bolcheviks et la paix de Brest-Litovsk. Souvenirs 1917–1918. Paris, 1940. *Louis de Robien*: Journal d'un diplomate en Russie 1917–1918. Albin Michel, Paris, 1967. *Jacques Sadoul*: Notes sur la Révolution bolchévique. Octobre 1917–janvier 1919. Paris, 1971. A Szovjetunió története. II. (felelős szerkesztő: *A. A. Szamszonov*) Budapest–Moszkva, 1980. *V. Sz. Vaszjukov*: Predüsztorija intervencii. (Fevral 1917–mart 1918). Moszkva, 1968. *Dominique Venner*: Histoire de l'Armée Rouge. La révolution et la guerre civile. Paris, Mon, 1981.
2. *Maurice Paléologue*: A cárok Oroszországa az első világháború alatt. Bp. 1982, 386.
 3. Caporettonál áttörték az olasz frontot, a francia hadsereg pedig még nem heverte ki azt a válságot, melyet 1917 nyarán mintegy 30–40 ezer katona lázadása okozott. A német vezetés, figyelembe véve az orosz katonai összeomlást s az előbbi körülményt, katonai döntésre készült, még az amerikai erők érkezése előtt.
 4. *M. J. Carley*, 18.
 5. E posztot 1917. április 29-én hozták létre, s élére Pétaint nevezték ki. Az 1917. május 11-i határozat szerint a fővezérkar főnöke véleményt ad a hadügyminiszternek a háború vezetéséről, s a szövetségekkel való együttműködésről. Hozzá tartoztak a külföldön működő katonai missziók is. Foch 1917. május 15-én váltja fel Pétaint, s e poszton marad 1918. március 25-ig.
 6. Korábban volt már Oroszországban, s tudott oroszul is. A háború előtt Tunéziában és Marokkóban szolgált, az első világháború kirobbanásától kezdve pedig különböző parancsnoki posztokat töltött be. 1917 augusztusában nevezték ki az oroszországi francia katonai misszió élére – Janint váltotta fel – s szeptember 20-án érkezett Petrográdra.
 7. *J. Delmas*, 40.
 8. *Maxime Mourin*, 58.
 9. *J. Delmas*, 40.
 10. *V. Sz. Vaszjukov*, 243.
 11. *J. Delmas*, 55.
 12. 1916. szeptember 15-én nevezték ki, s október 16-án érkezett Romániába 12 magasrangú tiszttel. December végén erősítést kap, s 1917 elején a romániai misszió 350 tiszttel rendelkezik.
 13. *Pierre Renouvin*: Histoire des relations internationales. Les crises du XXe siècle I. de 1914 à 1929. Hachette, Paris, 1957. 107.
 14. *R. Recouly*: Mes entretiens avec le maréchal. Idézi *Delmas*, III.
 15. *J. Delmas*, 9–11.
 16. *Anne Hogenhuis-Séliverstoff*, 41.

17. *W. Kosyk*, 56.
18. Archives du Ministère de la Guerre, Service Historique de l'Armée de Terre, Paris, Chateau de Vincennes. (Továbbiakban: AMG.) 4 N 40 Note du Général Niessel 6.100/3.
19. *Alexandre Chouguine*: L'Ukraine, la Russie et les Puissances de l'Entente. Exposé politique de l'ex-ministre ukrainien des affaires étrangères. Berne, 1918, 34.
20. *Séliverstoff*, 48.
21. *J. Delmas*, 56.
22. Uo., 66.
23. *W. Kosyk*, 234.
24. AMG 4 N 40 N° 6. Canevas des rapports verbaux que le Général Niessel à chargé le lieutenant-colonel Langlois de faire à M. le Président du Conseil, ministre de la guerre et au général, chef d'État-major général
25. *W. Kosyk*, 94.
26. *Général Niessel*, 157.
27. AMG 4 N 40 N° 6.
28. AMG 4 N 40 N° 6.
29. *J. Delmas*, 66.
30. AMG 4 N 40 N° 2504. Niessel jelentése, csak az érkezési dátummal: 1918. január 15.
31. *V. I. Lenin*: Összes művei, 35. kötet, második kiadás, Bp. 1978. 248.
32. *Galántai J.*, 418–419.
33. *Lengyel I.*, 54–55.
34. *Lenin*, i. m. 248.
35. A Szovjetunió története. Budapest–Moszkva, 1980, 63. Isztorija vnyesnyej polityiki SzSzsZr. Moszkva, 1976, 47.
36. *Kuznyecova*, 21.
37. *Vaszjukov*, 65.
38. 1881. május 22. – 1956. november 18. Jogász, a szocialista eszmék híve. Albert Thomas – szintén szocialista – a Clémenceau kormány miniszterének barátja. 1917. október 1-jén érkezik Petrográdra, s csatlakozik Niessel missziójához. Később részt vesz a polgárháborúban, mint a Vörös Hadsereg instruktora. 1919 novemberében Franciaországban szökés és az ellenséggel való összejátszás miatt távollétében halálra ítélik, s csak 1925-ben mentik fel. Ezután folytatja ügyvédi munkáját, részt vesz a kommunista mozgalomban.
39. *Carley*, 22–23.
40. *J. Sadoul*, 228.
41. Uo., 213.
42. *Mourin*, 64.
43. *Lengyel I.*, 61.
44. *Mourin*, 63.
45. AMG 4 N N° 2504
46. 4 N 40 N° 6; AMG 4 N 40 Analyse du rapport d'ensemble N° 5 de la Mission Militaire Française en Russie.
47. *E. H. Carr*, 35–37.
48. *Lenin*, i. m. 246–247.
49. *Mourin*, 67.

50. 1 millió 600 ezer franciának volt orosz államkötvénye.
51. *Sadoul*, 226.
52. *Dolmányos I.*, 185.
53. *Mourin*, 69–70.
54. *Sadoul*: 241.
55. *Uo.*, 243.
56. *Jean Delmas*: Une mission militaire française à Petrograd après la révolution d'octobre (octobre 1917–mars 1918). *Revue de la Défense Nationale*, 1966, 1086.
57. *Général Niessel*, 283–284.
58. *Sadoul*, 255–256.
59. *Général Niessel*, 298–299.
60. *Vaszjukov*, 281.
61. *Sadoul*, 247.
62. *Ph. Schillinger*: Un projet d'intervention économique en Russie (1918). *Relations Internationales*, N°1, mai, 1974.

TAGÁNYI ZOLTÁN

A TÁRSADALMI FORMÁCIÓ MÓDSZERTANI ÉS ELMÉLETI KUTATÁSA AZ NDK-BAN

(Gesellschaftsformation in Theorie und Geschichte. Auswahl von Arbeiten Ernst Hoffmanns anlässlich seines 70. Geburtstages. Wissenschaftliche Schriftenreihe der Humboldt Universität zu Berlin. Berlin, 1983, 245; Gesellschaftstheorie und geschichtswissenschaftliche Erklärung. Herausgegeben von Wolfgang Küttler. Akademie Verlag, Berlin, 1985, 398.)

A történettudomány leíró, ideografikus, faktográfiai tudomány, ennek ellenére azonban megfigyelhető, nyugaton és keleten egyaránt, a tények egyszerű leírásán túl az általános törvényszerűségek feltárásának igénye. Ezt a kérdést még érdekesebbé teszi az a tény, hogy a két német állam tudósai között kibontakozó belnémet párbeszéd és az ilyen jellegű viták az utóbbi időkben ugyancsak megélnékültek. A rendelkezésünkre álló történetelméleti és módszertani munkák alapján nagyon érdekes kép bontakozik ki előttünk. Az NSzK tudományában a történetírás és annak elmélete művelése esetében nagyon erős szociológiai hatásokat figyelhetünk meg. Az amerikai szociológiai orientáció következtében egy sor olyan szociológiai elméleti elem és gondolat került be, mint pl. az egykori francia pozitívizmus ok-okozati viszonya, a kauzalitás törvényszerűségei. A cselekvésemélet doktrínái is általánossá váltak, vagyis az emberi cselekvés és ezzel együttjáróan a nyelvi kommunikáció révén, szociológiai nyelven szólva, interakciók figyelhetők meg. A francia pozitívizmusból kisarjadó amerikai szociológiai elmélet az NSzK tudományában olyan tendenciákat keltett életre, melyek szerint az emberi társadalom és annak törvényszerűségei a természeti világ és a természeti tudományok törvényszerűségeivel vethetők össze, vagyis az összehasonlító biológizmus gondolata is megjelenik. Ezen elképzelés szerint a mozgási és fejlődési törvényszerűségek, melyek az emberi társadalmakban jelentkezők, a biológiai és általában a természeti törvényszerűségekkel vethetők össze. Szintén ilyen jellegű összehasonlítás eredményeként, a természeti világ biológiai sejtekből, elemekből, vagy molekulákból való anyagképződése figyelhető meg úgy, hogy a sejtek egy rendszert alkotnak.

Az ilyen jellegű tudományos interpretációk nemcsak az amerikai gondolati áramlatok követelményeinek felelnek meg, hanem az angol kulturális és strukturális funkcionalizmus hagyományából is merítenek. A természet-

tudományi összehasonlítás következtében, főleg az anyag szerkezetének stabilitása miatt úgy tűnt, hogy az NSzK tudománya lemondott a társadalmi fejlődési folyamatok, a társadalmi evolúció és a társadalmi formációk elméletének kutatásáról. Ez abszurdnak tűnhet, annak ellenére, hogy Habermas hatására a cselekvésfilozófia kategóriái alkalmazása esetében egyesek, pl. Klaus Eder is önkéntelenül, de belebotlik a társadalmi evolúció és ezzel együtt a társadalmi formációk egymást követő láncolata jelenségébe. Az NSzK-beli társadalom- és történettudományi elmélethez hasonlóak az NDK-ban is megfigyelhetők. Felmerülhet a kérdés, hogy a társadalmi formáció és általában a történetelmélet területén melyek azok a mozzanatok az NDK tudományosságában, melyek indokolttá teszik ennek a két NDK-beli tanulmánykötetnek a bemutatását.

Az NDK tudományában Ernst Hoffmann tevékenysége alapján a marxi formációelmélet igen erős pozíciói figyelhetők meg, annak ellenére, hogy a formációelmélet kérdéseiről mindig is olvashattunk és olvashatunk. (A marxizmus ezen tudományelméletet formáló erejét még további más elméleti és rendszertani elemekkel igyekeznek a történetírásban megerősíteni.) Mint említettük: a történettudomány ideográfiai, faktográfiai, vagyis egyedi tényeket feltáró tudomány és ennek következtében nagyon nehéz általános törvényszerűségeket feltárni, annak ellenére, hogy a régi német hagyományok alapján és az Engels-i természetfilozófia és annak dialektíája révén hasonló kiindulási pontok lehetőségei adva vannak az NDK tudományában. Az NSzK tudománya az amerikai pragmatizmus és ennek révén a francia pozitívista filozófiából kiindulva az NDK egykori általánosan német természetfilozófiai, természetdialektikai törekvéseivel találkozik és így ennek eredményeként a francia pozitívizmus és az angolszász strukturális és funkcionális iskola a marxi társadalmi formációelmélethez is kapcsolódhat. Így a marxista formációelmélet figyelembevételével együtt a régi német hagyományokból, és így a természetfilozófia gondolatvilágából kiindulva, majd pedig ugyanakkor az NSzK-beli szociológiai elméleti hangvételt figyelembe véve és ezt alkalmazva, új elméleti perspektívák jelentek meg az NDK történettudománya elméletében. Ilyenek pl.: az ok–okozati viszony, a kauzalitás törvényszerűségének figyelembevétele; a faktográfiának, másként az ideográfiának hadat üzenve a logikai indukció módszerének alkalmazása helyett a logikai dedukció eljárása; a kutatás kezdetén felállított hipotézist kell a tényekkel összevetve igazolni. Továbbiakban a strukturális és funkcionális iskola tézisei alkalmazása következtében az emberi igények kielégítésének a kérdése a gazdasági és társadalmi fejlődés egyes korszakaiban; majd – szintén a strukturális és funk-

cionális iskola követelményeinek megfelelően – az összehasonlító vizsgálati módszer is megjelenik. Ezzel együtt, az organikus összehasonlítás következtében a társadalmi tények statikus leírásával szemben adva van a társadalmi dinamika és mozgás jelenségeinek feltárása és ennek eredményeként az NDK-beli történészek fogalmi eszköztárában a statisztikusan leíró szinchroniával szemben a társadalmi dinamizmusokat összehasonlító eszközökkel vizsgáló diachronia módszertani és elméleti eszköze is megjelenik. Továbbiakban az is figyelmet érdemel, hogy a hagyományos, marxi interpretációjú cselekvésemélet kontinuitása mellett olyan törekvések figyelhetők meg, melyek az NSzK tudományának cselekvéseméleteihez igyekeznek közelíteni.

Felmerülhet a kérdés: miben lelhető annak a magyarázata, hogy az NDK tudománya, a klasszikus német természetfilozófia útmutatásaiból kiindulva, miért alkalmazza a jelzett gondolati eszközöket? Erre a válasz világos és egyértelmű lehet. Az NDK-ban is létezik – legalábbis gondolati elemeit figyelembe véve – a reformszocializmus. Az új gazdasági tendenciáknak megfelelően megjelenik a kisárutermelés és így a történeti folyamatok megvilágítása ennek a megindoklását is szükségessé teszi. A polgári tudomány marxista jellegű eredményeihez hasonlóan a kisárutermelői szocializmust és elsősorban magát a kisárutermelést pl. már a neolitikus agrárforradalomig, a kisárutermelői paraszti gazdaság kialakulása idejéig vezetik vissza, sőt mi több: a kisézri neolitikum idejétől kezdődően az ebben az időszakban kialakult keleti despotikus államra vonatkozóan is alkalmazzák a konszenzus elméletét. Ez utóbbi gondolat csak Ernst Hoffmann munkáiban található meg, azonban a kisárutermelői szocializmusnak és annak elméletének kialakítása a kisárutermelés eredetének és kezdetének feltárása révén mind a két tanulmánykötetben fellelhető.

A két munka közül az első, Ernst Hoffmann tanulmánya különösen a marxista társadalmi formáció vizsgálata szempontjából érdekes, míg a Wolfgang Küttler által szerkesztett második tanulmánykötet jobbára azt példázza, hogy a formációelmélet kutatása esetében milyen logikai és főleg elméleti módszerek alkalmazhatók.

Ernst Hoffmann a marxi hagyományoknak megfelelően elsősorban a hominid evolúció szemszögéből vizsgálja az emberi társadalom fejlődéstörténetét, vagyis azt mutatja be, hogy az ember miként különült el a természet világtól, miként egyenesedett fel, miként vett eszközt a kezébe és táplálékát miként készítette el tűz segítségével és a kezdetleges gazdaság munkatársulási követelményeinek megfelelően miként kezdett el beszélni (kommunikálni) más embertársaival. A törzsi, vagy pontosabban a hordatársadalmak esetében

az ősközösségi kifejezést alkalmazza, vagyis a vadászterületek a hordák, illetve a törzsek közös tulajdonát képezik. Azonban Hoffmann jelzi, hogy már ebben a kezdetleges fázisban egyenlőtlenségek jelenhettek meg, ugyanis az ásóbot a nők esetében, a nyíl pedig a férfiak kezében személyi tulajdont képezhetett és ugyanakkor a vadászat eredményességétől függően az egyes egységek, vagy ideiglenes család jellegű csoportosulások között egyenlőtlenségek jöhettek létre.

Ernst Hoffmann írásai alapján jól látható és ő is arra helyezi a fő hangsúlyt, hogy a neolitikus forradalommal együtt a város és a falu, valamint a családon belüli munkamegosztás kialakulása révén egyrészt megjelenik a kisárutermelői jegyekkel rendelkező parasztság a falun, és ezzel együtt a paraszt a mezőgazdasági érték többletet a városon élő despota számára kénytelen megtermelni. A kisárutermelői parasztság és a mezőgazdaság kialakulása következtében a paraszt a termelés alapfigurájává válik, majd továbbiakban az orientális despotizmus miatt a városon élő keleti despota és az abszontista földbirtokos éli fel a mezőgazdasági érték többletet, vagy halmozza fel templomgazdaságában. Ezzel egyidőben a városon kialakul a kézműipar, mely elsősorban az orientális despota és az abszontista földbirtokosok számára a luxus-cikkeket is megtermeli.

Ezekben a korai mozzanatokban nemcsak a parasztság kisárutermelői forradalmát látja, hanem ezzel együtt felismeri a keleti despotizmus kialakulását, noha a korábban mások által propagált ázsiai termelési mód fogalmát nem tartja használhatónak és alkalmazhatónak. Ez a fajta munkamegosztás a gazdasági és társadalmi fejlődés más fokozatai esetében is megfigyelhető; az antik világban az önellátásra berendezkedő ergasztérion jellegű termelői üzem, melyben rabszolga, félig rabszolga vagy félig szabad elemek is dolgozhattak. Így ezen üzem kis részes parcellát művelő elemek termelői szolgáltatásának kontinuitása a későbbi barbarikumi korszakokban is megfigyelhető, az abszontista földbirtokos számára luxus életmódot és fogyasztást biztosítva. Ebben a késő barbarikumi korszakban elsősorban a kisparaszi szervezetű termelői forma révén nemcsak a luxusfogyasztás folytonosságát látja a szerző, hanem általában a kisparaszi termelési forma győzelmét, melyet a neolitikum korszakától kezdve tud kimutatni. A kisparaszi termelési forma győzelmét és annak általánosságát még úgy is megfigyelhetjük a szerzőnél, hogy pl. Jütlandon és Schleswig-Holstein területén – állítása szerint – már az i. e. 4. században kisparaszi termelést lát és az igaközösség az egyedüli közösségi forma és munkakooperáció. Így tehát egyrészt Ernst Hoffmann írásaiban – a neolitikus agrárforradalomtól kiindulóan – a kisparaszi és a kisárutermelői

formáció győzelmét és általánossá válását jelzi, de ugyanakkor a szükségletek és igények kielégítésének követelményeivel kapcsolatban megjelenik a luxusfogyasztás is. A mezőgazdasági és a kézműves kisipari termelés elkülönülése, – amit szintén a neolitikus korszaktól kezdődően vezet le – a későbbiek folyamán is megfigyelhető, ugyanis a mezőgazdasági földművelés tevékenységétől elkülönülten a 11. és 12. század korszakára alakul ki egyes területeken a Grundherrschaft és annak Fronhof-ja, mely számára a földművelésen túl még kézművesek is kötelesek munkaszolgáltatásokat végezni. A 12. századi telepítési mozgalmaktól kezdődően a mezőgazdasági termeléstől elkülönülten jelentkezik soltési ipartelepítés, elsősorban malmok, fűrészmalmok, majd pedig a hámoroknak a falun történő alapítása révén. Ez a fajta munkamegosztás a céhes városi ipar kialakulásakor is látható, mely végül is a holland kereskedőtöke kihelyezése, decentralizált manufaktúrája jelenségéig vezet el bennünket.

A második tanulmánykötet elsősorban ismeretelméleti szempontból érdemel figyelmet. A szerkesztő és a szerzők elsősorban a deskriptív és ideográfikus történetírás gyakorlatával igyekeznek szakítani, így pl. a természettudományokhoz hasonlóan, a történeti jelenségek törvényszerűségei körében is ugyanolyan ok és okozati viszonyokat kívánnak feltárni. Wolfgang Küttler érvelése alapján ilyen pl., hogy a késői feudalizmus korszakában a kapitalizálódási tendenciák – csíra formában – megjelennek (mint pl. a kihelyezéssel manufaktúra Hollandiában), olyan kauzális összefüggések következtében, mely ok–okozati viszony párhuzamai a természettudományokban is megfigyelhetők.

A második tanulmánykötetben található Rolf Barthel dolgozata, mely szintén több és már jelzett mozzanatot említ. Mint ahogy a bevezetőben jeleztük, a cselekvésfilozófia stratégiája miatt, illetve a hominid evolúció következtében az állatvilágból kiváló ember öntudatosan cselekvő egyénné válik, az NSzK tudományában is használt cselekvésemélet, vagy németül a „Handlungstheories” szerint. A jelzett szerzőnél megfigyelhető az emberi öntudatos célirányos cselekvés más gyökerű gondolata, a „zweckrationale Tätigkeiten” elmélete, mely elsősorban a marxi cselekvésemlethez jelent visszacsatolást. Rolf Barthel az angolszász strukturális és funkcionális antropológiából kiindulva elsősorban a szükségletek kielégítése és annak formáin keresztül vezet le a társadalmi egyenlőtlenségek geneziséét. A bronzkorszakból visszamaradt gazdagabb depozítletek a szükségletek elterő mivolta következtében jelzik a társadalmi egyenlőtlenségek kialakulását és ennek következtében az egyes formációkon belül, csíra formájában, a későbbi gazdasági és társadalmi

formációk előzményeit. A neolitikus forradalom elsősorban e korszakbeli társadalmi rétegződöttség következménye, s az egyes társadalmi rétegek között is alakulhattak ki különbségek az igények kielégítése területén, nem beszélve arról, hogy ezzel az időszakkal együttjárt – Barthel szerint – a neolitikus paraszti kisárutermelői forradalom. Így a neolitikus forradalom, vagyis a kisárutermelés forradalma felhívja a figyelmet az ökológiai tényezőre, mely szintén hatással volt és van az emberi társadalmak szerkezetének fejlődésére. Ahogyan az ökológiai és természeti tényezők határozták meg az emberi társadalom fejlődésének kezdeti fázisában a hordák nagyságát és vadászat eredményességét, ugyanúgy a földművelés hozamai is ettől függöttek. Szintén a természeti és ökológiai tényezők határozták meg a nomádok mozgásának és irányának a tendenciáit. Szintén ökológiai tényezők – az öntözéses gazdálkodás szükségessége – döntöttek arról, hogy pl. a földművelés egyes fázisaiban az irrigációs rendszert és annak munkakooperációit ki kellett alakítani. Ennek a kooperatív rendszerek kialakulásával az orientális despota hatalmának megjelenésével létrejött az a hatalmi piramis is, mely elsősorban a felsőbb társadalmi rétegek és elemek számára – a templomgazdaság felhalmozó jellege következtében, majd pedig a már mások által is jelzett falu–város, mezőgazdaság–kézművesipar közötti munkamegosztás eredményeként – a luxusfogyasztás lehetővé vált. Az igények kielégítésének módozatai, valamint a luxusfogyasztás jelenségei újra és újra jelentkeznek. Werner Sombart szerint a kapitalizmus születésének is hajtómotorja lehet a „Luxus” és „Pracht”, a pompadús luxustermelés és fogyasztás miatt a korai kaptailista társadalmak esetében. Így tehát Rolf Barthel dolgozatában az ökológiai tényezők szerepén, a luxusigények és luxusfogyasztás jelenségének jelzésén túl, feltűnik több helyen a kisárutermelői paraszti gazdaság és termelésének forradalmi jellege. Így nem áll egyedül azzal a kijelentéssel, hogy a kisárutermelői paraszti gazdálkodás kezdetei már a neolitikum korszakáig is visszavezethetők és szerinte a Fronhof jellegű korai allodiális birtokot a későbbiekben is a kisárutermelői parasztsok közösségei veszik körül, majd ugyanúgy a későbbiek folyamán a céhes városi ipari termelés kialakulásakor a céhes polgárok is mezőgazdasági kisárutermelőkkel veszik körül magukat. Nem beszélve arról, hogy a céhes foglalkozással egyidőben ők maguk is járulékos és kiegészítő mezőgazdasági termeléssel foglalkoztak, és ezen jelenség kezdetei már megfigyelhetők voltak a bizánci birodalom kezdeteitől fogva.

Módszertani és elméleti szempontból e tanulmánykötetből még Wolfgang Wachter tanulmánya érdemel figyelmet. A szerző amellett fogal állást, hogy az ideográfiával szemben a generalizáló elvonatkoztató eszközöket kell alkal-

maznunk, a logikai indukció helyett a dedukció eszközét, vagyis az elméletet a tényekkel kell szembevetnünk és ezen eljárás eredményeként milyen elemek használhatók és tarthatók fenn továbbra is e logikai művelet végzetével. Wachter a cselekvéseméleten túl olyan jellegű összehasonlító kutatási módszer alkalmazásának a híve, amely a természeti anyag statikus képe helyett a társadalmi dinamizmusokat és folyamatokat kívánja feltárni. Ennek következtében a történetírás fegyvertára számára is szükséges a szinchronikus, statikus képi eljárással szemben a diachronikus dinamizmusokat összehasonlító módon feltáró történetírás módszertani és elméleti eszköze. Ezen elméleti eszközök és perspektívák horizontjában a további jelenségek analízise érdemel még figyelmet. Elsősorban a cselekvéseméletet, a „Handlungstheorie”-t alkalmazva pl. felismerhető, hogy a feudalizmus viszonyai közepette a balti tengeri területek kikötővárosaiban – az akkori kereskedőtöke eredményeként, csíra formájában – a korai kapitalista jellegű tendenciák is megjelenhettek. A genetika és összehasonlító, a dinamizmusokat feltáró összehasonlító diachronikus vizsgálatok következtében látható, hogy pl. a korai allódiumon, a Fronhofon is megfigyelhető a robot (ugyan kisméretű) alkalmazása, majd pedig – a poznańi iskola egyik jelentős képviselője, Jerzy Topolski kutatási eredményeit figyelembe véve – ennek bázisa révén, hogyan alakulhatott ki a maga teljesen kifejtett formájában a 17. századra a robotot tömeges mértékben alkalmazó majorsági gazdálkodás.

Az eddigi analízis alapján látható, hogy az NDK – gazdasági nyelven szólva – tervutasításos tudománypolitikája ellenére a nyugat és kelet álláspontjai közötti különbségeket kiküszöbölő tudományműveléssel van dolgunk.

Az NSzK és az NDK tudománya közötti közeledésnek több vetülete van. Ezek közé tartozik az a mozzanat, hogy pl. az NDK tudománya elsősorban a német klasszikus természetfilozófia állásaiból kiindulva közeledik az NSzK tudományosságához, az ott megfigyelhető szellemi áramlatokhoz. Ennek a kérdésnek az elemzése külön tanulmányt érdemelne, erre azonban itt most nincs lehetőség. Mindenesetre jól látható, hogy az NSzK-beli áramlatok átvétele a sajátos NDK-beli körülményekkel miként találkozik. Pl. a kisárutermelés kialakulása a paraszti kisárutermelésnek szinte egy ősi, a neolitikumig visszavezethető misztifikációja következett be. Az NDK-beli tudósok tájékozódása alapján szintén látható pl. a szükségletek kielégítésének problematikája – mely valamikor alapvetően az angol strukturális és funkcionális iskola attribútuma volt – megfigyelhető a történetírás elméletében is. Külön figyelmet érdemel, hogy a cselekvésemélet egyformán – de más bázisból kinövéően – mind a két tudományban megfigyelhető. Érdekes, hogy a jelzett

NDK kötetekben mind a habermasi „Handlungstheorie”, mind pedig a marxista jellegű cselekvéstudomány fellelhető. Különösen feltűnő az ideográfikus történettudomány hadat üzenő összehasonlító, komparatív módszer alkalmazásának javaslata – a történettudomány számára szinchronia versus diachronia módszerének és elméletének propagálásával. Mindezek azt mutatják, hogy amikor az NDK tudományossága a nyugati történetírás módszereit és elméletét igyekszik alkalmazni, abban az esetben a sajátos adottságok következtében ezek az elemek milyen sajátosan adaptált formában jelentkeznek.

JAN AMOS KOMENSKY ÉS GOTTFRIED WILHELM LEIBNIZ
BÉKETERVEINEK ÉRINTKEZÉSI PONTJAI A TÖRÖK, A POGÁNY
ÉS A BÉKE KÉRDÉSÉNEK TEKINTETÉBEN

Az NDK történészei a feudalizmus korának békével kapcsolatos elképzelései kutatásában, ideértve a kapitalizmusba való átmenet időszakát is, még empirikus szempontból is csak a munka kezdeténél tartanak, most jutnak el óvatosan a problémák feltárásához. A szomszédos tudományágak, mint a romanisztika, irodalomtörténet, filozófiatörténet, pedagógiatörténet és jogtörténet egyes részterületek vizsgálatánál érezhetően egy lépéssel előbbre vannak. Ilyen kiindulási helyzeteiben fogtam vizsgálódásaimhoz, melyekben azt a – német Birodalomban a 17. század második felében keletkezett – két forrásművet vetem össze, amelyek rászolgálnak a béketerv megjelölésre; az 1670-ben Amszterdamban elhunyt nagy pedagógus és a cseh-morva testvérgyülekezetek püspöke, Jan Amos Komensky „Általános értekezés az emberi dolgok megjavításáról” írt befejezetlen időskori művét és a fiatal tudós, Gottfried Wilhelm Leibniz elmélkedését a Birodalom biztonságáról, mely 1670-ben íródott és szoros összefüggésben van az 1671/72-es ún. „Egyiptomi tervvel”.

A két béketerv koncepciójában felettebb eltérő, mondhatni ellentétes. A nemzetközi jogász Hermann Klenner nagy előrelépésnek tartotta a patrisztika és a skolasztika nemzetközi jogi koncepciójának meghaladását, ami a „béke feltételét végző soron az összes érintettek keresztény voltához kapcsolta”.¹ Az ebből eredő intervenció elv nem alapozta meg az „egyenjogú népek békés kapcsolatát”.² Mindkét béketerv végül is egyaránt a keresztény földkerekség távlatából indul ki. Hol ragadhatók hát meg a különbségek éppen a Klenner által felvetett probléma tekintetében? A „Melankólia párbeszéde az Értelemmel” című művében Komensky még kételkedik mindenféle lehetőségben, hogy a háborúkat kiirtsák a világból. Az Értelem a Melankóliának – aki az ellenreformáció által érintett cseh haza sorsát panaszolja – hosszú, elrettentő leckét ad a háborúknak az emberiség történetében betöltött szerepéről. „Hidd el nekem, a világgal kezdődtek és a világgal is fognak befejeződni”³, mondja és azt tanácsolja, hogy ismerje el a világ örök körforgását, és az éhezéshez és a pestishez hasonlóan fogadja el a háborút mint Isten büntetését az emberiség megtisztítása érdekében. – A háborúval szembeni mély

ellenérzések azonban nem engedték, hogy megbéküljön e szemlélettel. A zárandok „A világ útvesztője”ben – megrémülve a zsoldosok rombolásvágyától, a fegyverek kegyetlenségétől és a csata poklától – szembefordul kísérőjének a mézárálás állítólagos szükségességéről vallott tanításával. Ez utóbbi érvelése tipikus és gyakori a korban; „Ki mérhetné össze a királyokat és birodalmakat, hiszen felettük nem áll bíró. Ezért egymás közti békétlenségüket maguknak kell fegyverek segítségével elintézni.”⁴ Igaz, hogy éppen ebben az érvelésben fejeződik ki a népek szabadságának és egyenlőségének természetjogi elképzelése, ami szerint felettük csak Isten és kard létezik, amelyek jogosultak ellenszegülni mindenféle beavatkozási elvnek és mindenféle erőszakos kísérletnek, hogy bevonják őket egy egyetemes birodalomba. Így, kiszakítva a természetjog egész összefüggéséből, ezzel az érveléssel vissza lehetett élni a háborúk igazolására; és ezt meg is tették, hiszen a feudalizmusból a kapitalizmusba vivő átmeneti kor bőségesen kínálta a különböző konfliktuslehetőségeket. Jogos és teljesen a Samuel Puffendorf „Nyolc könyv a természet- és nemzetközi jogról” (1672) és „Az ember és polgár kötelességéről” (1673) című írásai révén meghonosodott természetjogi tanítás szellemének megfelelő volt a zárandok felkiáltása; „Micsoda barbárság, micsoda bestialitás! Nem létezne semmiféle más eszköz? Csak vadállatok tisztazzák ily módon egymással dolgukat, de nem emberek.”⁵ A zsoldosok itt a császári hadsereg vörös ruháját viselték. Az üldözött testvér-gyülekezetek lelkésze számára nem annyira a törökök, mint inkább a Habsburgok testesítették meg a barbárságot és bestialitást.

Mégcsak nem is az üldözöttek szemszögéből bélyegezte meg Veit Ludwig von Seckendorf 1685-ben megjelent a „Keresztény állam” című művében a keresztény katonák túlkapásait, és emelte ki ezzel szemben a törökök háborús fegyelmét. Az „ősi ellenség” fogalma, melyet rendszerint velük kapcsolatban használtak, itt egészen más értelemben merül fel. Az ország lakói és a katonák közötti „halálos ellenségeskedésről” van itt szó, „pedig azok is nagyrészt a lakosságból vétetnek”.⁶ A keresztény szoldateszka háborús kegyetlenkedéseit a pogányokénál is rosszabbnak tartja. Ezt arra vezeti vissza, hogy a háború már nem „szükséges rossz eszköz a jogtalan erőszak ellen”, hanem „mesterség, amiből meg lehet gazdagodni”.⁷ Ez vezetett oda, hogy az „ádáz ellenfél, a török”⁸ mind beljebb nyomult. Számára a béke megtartása a „hatalom legfőbb feladata, nem pedig a háború.”⁹ Ezért száll síkra az alattvalók védelmi hadseregének gondolata mellett. A török elleni háború, melyet a Birodalom látens védelmi háborújának tekintett, az „alattvalók iskolájává”¹⁰ válhatna, akik így katonai tapasztalatokat gyűjtenének, és ezáltal ugyanolyan használ-

hatóvá válnának, mint a „zsoldos katonaság”, mely sajnos a „Jakovság körében rossz hírbe jutott és szitok tárgyává lett.”¹¹

Seckendorff így a béke megtartásának lényeges eszközét látta egy, főleg védelemre berendezkedett hadseregben, melynek a török határon kellett beválnia.

Komensky messze meghaladta Seckendorffnak kizárólag a Birodalomra korlátozó nézetét. Ő tartós, az egész világra kiterjedő békeállapot megteremtésének útjait kereste. Amikor 1650 és 1654 között a református Rákócziak fejedelmi házána meghívására Erdélyben tartózkodott, „Nathan titkos beszélgetése Dáviddal” című munkájában kifejezésre juttatta reményét, hogy Rákóczi Zsigmond házassága Pfalzi Frigyes leányával elősegíti a kálvinista fejedelmek párbeszédét a világ reformjáról. A Dáviddal összehasonlított Zsigmondot itt távolról sem pacifistaként, prófétai hangnemben bátorítja, hogy szabadítsa meg népét mind az „antikrisztis igájától (az ellenreformációtól H. L.), mind a török hatalomtól.”¹² Fokozatosan eljuttatja a herceget a világreform gondolatáig. Hisz már a „Melankólia párbeszéde az Értelemmel” című munkájában azt írja: „Mindenütt a világon, ahol hús-vér emberek élnek, ott a haza.”¹³ Jó lett volna, ha befejezetlen és kiadatlan művét; „Általános értekezés az emberi dolgok megjavításáról”, mely a „Föld népeinek szenteltetett”, lefordítják a fontosabb világnyelvekre és mindenütt elterjesztik,¹⁴ és Zsigmond-Dávidot támogatni tudja nagy feladatának megoldásában. E művében Komensky áttekintheti az eddigi a „béke és az emberiség egyetértésének megőrzésére tett kísérleteket”.¹⁵ Bár végeredményben azt kell megállapítania, hogy „nem találták meg azt, ami mindenkit kielégít, jóllehet válás, politika, irodalom és tudomány ezerféle módon kutatta,”¹⁶ nem adja fel a reményt, hanem új javaslatot terjeszt elő. Minden államnak alá kellene vetnie magát egy általa sokoldalúan kidolgozott reformnak, és legjobb tudásaikat, egyházi méltóságukat, államférfiaikat világtestületekbe (Világosság Kollégiuma, Világ Konsistorium, Békebíróóság) elküldeni. Különösen a Békebíróóságnak kell arról gondoskodnia, hogy „sehol nép ne támadjon a másikra, sehol senki ne merjen fellépni, aki a harcot vagy a fegyverek előállítását tanítja, és hogy ne legyen többé kard és dárda, melyekből ne kovácsolnának ekevasat és sarlót.”¹⁷ Az új egyetemes politika, mely ezáltal megvalósulna, a teljes egyenlőség és egyenjogúság alapjain állna. Ez így hangozna:

Amit akarsz akarsz azt tedd
nem akarsz magadnak ne tedd azt másnak.¹⁸

Ha Komensky nagy műve nekünk sok szempontból idegennek és ellentmondásosnak tűnik is, jellemző részeiből véleményem szerint az tűnik ki, hogy a keresztény világbéke-elképzelés nála nem enged teret a beavatkozási elvnek. A valódi kereszténység a mélységesen vallásos Komensky számára a humanitás elengedhetetlen hordozója. Pogánygyűlölet, kereszties ideológia távol álltak tőle. Európa-központúsága az európaiaknak a világbékéért való különleges felelősségéből táplálkozik. A kontinenseket egy egyszerű kép segítségével a világ és a vész tengerének hajóihoz hasonlítja. Mi jobbat tehetnénk mi, európaiak, – írja –, „mint hogy in tünk barátainknak a másik hajókra”¹⁹, hogy jöjjenek és együtt vigyük a tele hálót a kikötőbe.

Anélkül, hogy a „török igát” lebecsülné, a törökökhöz is e szellemben közelít. A Bibliát le kellene fordítani török nyelvre és elküldeni a szultánnak tanácsadó műként. „Nem előírások formájában, hanem ajánlásokként közvetítjük nekik az újat . . . vagy mint ajándékot. Mert az emberek nagyon kötődnek szabadságukhoz és nem viselik el a parancsokat. Inkább megteszik a legrosszabb dolgokat saját szabad választásuk szerint, mint a jobbkat idegen választás szerint, melyeket akarattuk ellenére rájuk kényszerítenek . . .”²⁰ – írja általánosságban a világreform elterjesztésével kapcsolatban. A törököknek „ellenséges megtorlás helyett az igazi emberséget kell közvetíteni, azaz hazát adni a szabadságnak (ha ez elérhető lenne)”, ajánlja Komensky Zsigmond-Dávidnak a „Titkos beszélgetés”-ben.²¹ De milyen messze is voltak a keresztény seregek, ahogy azt a Buda megvételéről szóló híradások tanúsítják, Komensky humanista szellemétől! Maga is jól érezte, békeelképzelése mennyire túlmutat saját korán: „Ha egyszer elérjük, hogy végre az egész világ azt kívánja és elhatározza, hogy egyetértésben éljen, az hős cselekedet”²² lesz. Reméljük, hogy ez a nekünk, most élőknek szóló hagyatéék 1992-re, amikor az emberség Komensky születésének 400. évfordulóját ünnepli, beteljesedéséhez jóval közelebb kerül majd.

Égészen más jellegűek a békéről való elképzelések azokban az elmélkedésekben, melyeket Leibniz 1670 és 1672 között fogalmazott meg Mainzban, Johann Philipp von Schönborn választófejedelem és birodalmi kancellár udvarában. Ő azok közé az új típusú tudósok közé tartozott, akik, amint azt az irodalomtörténész Werner Lenk egy érdekes tanulmányában kidolgozta, a természettudományi kutatás előrehaladása és filozófiai megvalósítása alapján azt a reményt táplálták, hogy a társadalom élete, amit „mindenki mindenki ellen való háborújaként” értelmeznek, tudományosan leképezhető és harmonikusá tehető. Mint a „kormányrúd mellett állók partnere és segítője” egy, a tudás és a józan ész által irányított kormányzási gyakorlatot kísérelnek meg

kialakítani, minden eszközzel – legyen az jó vagy rossz – arra törekedve, hogy politikai céljait megvalósítsák. Leibniz fő célja az volt, hogy a harmincéves háborútól még borzasztóan megviselt Birodalmat újabb, elsősorban a francia abszolutizmus felől közvetlenül fenyegető pusztításoktól megóvja. „Világos”, írta 1671-ben Johann Friedrich hannoveri herceghez, „hogy ilyen nagyméretű francia hadfeleszerelésnek végül is bevetésre kell kerülnie, és hogyha Európában kerülnek bevetésre, egy hosszan tartó, általános háború és sok százezer ember nyomorúságos romlása várható.”²⁴ Leibniz azt remélte, hogy a franciáknak a közeli Hollandia ellen irányuló támadását átháríthatja az „ösellenségre”, a Közel-Kelet irányában. Ezen felül olyan alap elképzeléseket dolgozott ki, melyekkel a Birodalom 1670-ben körvonalazott belpolitikai megszilárdítását egy európai békerendszerrel biztosíthatná. Az európai államok egymással ellentétes érdekeit hosszú távon következetesen kifelé, más kontinensek irányába kellene terelni, hogy azok többé ne Európában ütközzenek össze. Ezen elképzelés a gyarmati terjeszkedés objektív folyamatából indult ki, mely már javában folyt, és ennyiben realisabb alapon nyugodott, mint Komensky világbéke terve. A pogány leküzdése és az 1663/64-es török háború miatt újra feléledő kereszties gondolat képezte Leibniznél az európai békerendszer megteremtésének fő eszközét, a világ többi részének rovására. Míg Angliának és Dániának az elmélekedések szerint az észak-amerikai biztonságra, Spanyolorzágnak Dél-Amerikára és Hollandiának Indiára kellene koncentrálnia, addig a császár, Svédország, Lengyelország és Oroszország egymással együttműködve a törökök és a tatárok ellen indulhatna, Franciaország pedig, a középkori keresztesháborúkban betöltött vezető szerepének megfelelően, az Oszmán Birodalom afrikai része ellen támadna és Egyiptomot hódítaná meg. A XIV. Lajos számára meghatározott ún. „Egyiptomi Terv”, mely az Oszmán Birodalom bel- és külpolitikai helyzetének elemzésén alapult, nem valósult meg, bár ez a Bourbonoknak tengeri hatalmat, keleti kereskedelmet, a török birodalom megdöntését, a keresztény ügyekben vezetést és keleti császári címet ígért, s mindezt ily módon sokkal biztosabban elérhetőnek tartotta, mint a közvetlen támadás általi győzelmet a holland kereskedelmi vetélytárs fölött.²⁵

A francia abszolutizmus továbbra is európai hegemóniájának és tengeren túli gyarmatbirodalmának kiépítésére összpontosította erőit. Az európai háborúk időben és térben még inkább kiszélesedtek és összekapcsolódtak a tengeri uralomért és a gyarmatokért folyó küzdelmekkel. Nem valósult meg a Birodalom biztonságáról írt elmélekedésben taglalt „boldog keresztényi állapot”, mely abban állna, „hogy az emberek csak a farkasokkal és vadállatokkal

háborúskodnának, s ugyanide sorolhatók a jelenleg még civilizálatlan barbárok és hitetlenek is.”²⁶ Míg Komensky a többi földrész lakóit barátokként jelölte meg, itt farkasokkal és vadállatokkal hasonlították össze őket. Mivel Leibniz XIV. Lajost jó érvekkel vissza kívánta tartani attól, hogy megpróbáljon Európában egy egyetemes monarchiát létrehozni, a keresztény óhaza vonatkozásában elveti a beavatkozási elvet, kárpótlásul viszont Európa részéről alkalmazhatónak tartja a Föld összes többi tájékán.

A békegondolatok történetére vetett egyetlen pillantás²⁷ világossá teszi, hogy mindkét tervezet különböző hagyományok eredménye. Az egyetemes monarchiát, mint a békéhez vezető utat, mindketten elvetik, de hiszen azt már Rotterdami Erasmus is megtette. Ő a törökökkel szemben hasonló magatartást tanúsított, mint később Komensky. Látta a veszélyt, helyeselte a védelmi háborút, de alapvetően a jobb belátásra bírás, a jótettek és a példa általi békés meggyőzésnek adott elsőbbséget, ahogyan azt a kereszties gondolat korabeli előharcosainak több ízben is értésére adta. A francia Emeric Crucé szintén be akarta vonni a törököt is világméretű békeközösségébe. A gyarmatok vonatkozásában viszont azt a nézetet osztotta, hogy a vad, józan ész nélkül cselekvő népek a vadállatok szintjén állnak, és mint a gonosztevőket lehet őket leküzdeni. Sully hercegének európai béketerve egy keresztény-európai államszövetség megalakítását célozta, mely egyesült erővel támadna az Oszmán Birodalom ellen. Az európai politikában a belső válságtól megrendített kolosszus, az Oszmán Birodalom felosztásának gondolata szóbeszéd tárgya volt a 17. század első felében.

Ahogy a kiadók hangsúlyozzák, Leibniz elmélikedése a Birodalom biztonságáról Leibniz fogalmazása ugyan, de szellemi atyja Christian von Boyneburg volt,²⁸ aki már 1663-ban Johann Philipp von Schönborn választófejedelem képviselőjeként a régensburgi birodalmi gyűlésben szembe találta magát a császár törökellenes segélyének kérdésével. A mainzi birodalmi kancellár katolikus udvara számára bizonyosan kézenfekvő volt, hogy a török elleni hagyományos kereszteshadjárat elképzeléséhez az egész világ pogányai alacsonyabbrendűségének elképzelését társítsa. A francia külügyminiszter, Pomponne az „Egyiptomi Terv”-et azzal az ironikus megjegyzéssel utasította el, hogy Szent Lajos kora óta a szent háború kiment a divatból.²⁹ A romanista Wemer Bahner megítélése szerint Pierre Bayle (1647–1706) alapjaiban kérdőjelezte meg a vallási háborúk indítékát, ezen belül a keresztény-összeurópai török ellenes keresztesháború elgondolását.³⁰ Nála, a holland emigrációban élő hugenottánál ide torkollik az az erősebben a humanista elvek felé orientálódó hagyomány, melyhez Komensky is sorolható. Ezt olyan osztálycsoportok

képviselték, melyek a feudális társadalomtól és annak ideológiájától eltávolodtak. A pietista Johann Gottfried Arnold, szintén a korai felvilágosodásban gyökerező, „Pártatlan egyház- és eretnekségtörténet”-ében a 17. század végén (1669) ugyanezt a kettősséget vázolta fel.

Jegyzetek

1. *H. Klenner*: Macht und Ohnmacht von Rechtsphilosophie und Völkerrecht im Angesicht des Krieges. In: Philosophie im Friedenskampf, hrsg. v. *W. Eichhorn* I/H. Schulze, Berlin, 1983, 55.
2. Uo.
3. *J. A. Komensky*: Das Labyrinth der Welt und andere Schriften. Aus dem Tschechischen und Lateinischen. Hrsg. von I. Seehase, 2. erweiterte u. veränderte Aufl., Leipzig 1984, 171.
4. Uo.: 108.
5. Uo.
6. *V. L. v. Seckendorff*: Christen-Staat. Leipzig u. Königsberg 1743, 209.
7. Uo.: 270.
8. Uo.
9. Uo.: 263.
10. Uo.: 313.
11. Uo.: 299.
12. *Komensky*: Das Labyrinth, 199.
13. Uo.: 152.
14. Uo.: 205.
15. *J. A. Komensky*: Allgemeine Beratung über die Verbesserung der menschlichen Dinge. Ausgewählt, eingeleitet und übersetzt von *F. Hoffmann*. Berlin, 1970, 87.
16. Uo.: 89.
17. Uo.: 367.
18. Uo.: 356.
19. Uo.: 62.
20. Uo.: 407.
21. *J. A. Komensky*: Das Labyrinth, 203.
22. Uo.
23. *W. Lenk*: Absolutismus, Staatspolitisches Denken, politisches Drama. Die Trauerspiele des Andreas Gryphins. In: Studien zur deutschen Literatur im 17. Jahrhundert, Berlin und Weimar. 1984, 252–352, 281–297.
24. *G. W. Leibniz*: Philosophischer Briefwechsel. Hrsg. v. der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 1. Bd. 1669–1685. Berlin, 1972 (Leibniz, Sämtl. Schriften und Briefe. 2. R.). 164.
25. *R. G. Blumstengel*: Leibniz's Aegyptischer Plan. Gedr. Diss., Leipzig 1869. 62, 64.
26. *G. W. Leibniz*: Politische Schriften. Hrsg. v. Zentralinst. f. Philosophie an der Akademie der Wiss. d. DDR, 1. Bd., 1667–1676, 3. durchgesehene u. ergänzte Aufl., Berlin 1983 (Leibniz, Sämtl. Schriften und briefe, 4. R.), 167. „Als dann wird jenes

Philosophi wunsch wahr werden, der da riethe dass die Menschen nur mit Wölfen und wilden thieren Kriege führen solten, denen noch zur Zeit vor bezähmung die Barbaren und Unglaubigen in etwas zu vergleichen.”

27. *W. Bahner*: Formen, Ideen, Prozesse in den Literaturen der romanischen Völker. Bd. 2, Berlin 1977, 85 és kk.
28. *Leibniz*, Politische Schriften, XXIV., *Blumenstengel*, Aegyptischen Plan, 83.
29. Uo.: 80.
30. *Bahner*, Formen, 107.

(*Fordította: Somogyi Gábor*)

TOMKA BÉLA

VITA A WEIMARI KÖZTÁRSASÁG BUKÁSÁNAK GAZDASÁGI OKAIRÓL

A weimari köztársaság bukásának okait már a kortársak is élénken vitázták, s a kérdés azóta is a történettudomány érdeklődésének homlokterében áll. A kezdetben szűkös forrásanyag az 1950-es évektől kezdve jelentősen bővült. A weimari idők történetének megismerési folyamata az utóbbi években ismét felgyorsult. Ezt jelzi – számtalan monográfia, dokumentumkiadvány megjelenése mellett¹ –, hogy a nyugatnémet történettudományban az utóbbi évek egyik legélénkebb vitája is a köztársaság bukásának körülményeiről alakult ki. Az elsősorban a *Geschichte und Gesellschaft* és a *Historische Zeitschrift* című folyóiratokban zajló vitát Knut Borchardt müncheni gazdaságtörténésznek 1978-ban, a Bajor Tudományos Akadémián „Zwangslagen und Handlungsspielräume in der grossen Wirtschaftskrise der frühen dreissiger Jahre: Zur Revision des überlieferten Geschichtsbildes” címmel tartott előadása inspirálta, amelyet szerzője később több alkalommal is megjelentetett.²

A Brüning-kormány deflációs gazdaságpolitikáját a történettudomány évtizedekig mint a helytelen gazdasági és politikai döntés iskolapéldáját tárgyalta, egyetértve abban, hogy nem csupán negatív gazdasági, hanem messzeemenő politikai következményekkel is járt a kancellár válságot élező gazdaságirányító tevékenysége.

E negatív megítélések azt feltételezik, hogy Brüning rendelkezett cselekvési térrel, alternatív döntési lehetőségekkel. A Papen-kormány ugyanis 1932 második felében feladta elődje gazdaságpolitikáját, s az államháztartás deficitjét vállalva – hasonló nemzetközi példák mellett – expanzív pénzügyi politikával igyekezett munkahelyeket teremteni. Ez volt az a lehetőség – így a hagyományosnak nevezhető történetírói felfogás –, amelyet Brüning kihasználatlanul hagyott.

Borchardt azonban ma is élénk vitát kiváltó tanulmányaiban³ tagadta e felfogás jogosultságát. Véleménye szerint a kancellár deflációs politikájának nem volt alternatívája, mindenekelőtt azért nem, mert a német gazdaság már jóval a válság kitörése előtt is – Borchardt kifejezésével – „beteg” volt. A gazdaság bajainak fő okát a termelékenység növekedését túlszárnyaló bérszínvonal jelentette.

A vita elsősorban gazdaságtörténeti jellegű, így a weimari rendszer bukásának teljes magyarázatát eleve nem adhatja. Az okok komplexitásában azon-

ban a gazdasági tényező rendkívül jelentős, nélküle a bukás nyilvánvalóan nem magyarázható, így a vita a weimari köztársaság zátonyra futásának és a náci rendszer kialakulásának megértéséhez fontos adalékokkal szolgálhat.

A következőkben a vita főbb állomásait követjük nyomon. Arra természetesen nem vállalkozhatunk, hogy a témába vágó számtalan publikációnak akár töredékét is felölelje ismertetésünk. Csak a szűkebb értelemben vett polémiára szorítkozunk, vagyis a vitacikként íródott tanulmányokat – s természetesen mindenekelőtt Borchardt ellenvéleményeket kiváltó munkáit – vesszük sorra. Ezekből is a legjellegzetesebb álláspontokat, érvelési módokat igyekszünk kiemelni, a vita sok fontos és érdekes vetületének ismertetését kénytelenek vagyunk mellőzni, s inkább a vita bemutatására, mintsem kritikájára törekszünk.

Borchardt tézisei és érvei

Borchardt kiinduló kérdése így hangzik: miért nem követtek a kormányok a válságban 1932 nyaráig – amikor a Papen-kormány nagyobb arányú munkahelyteremtő intézkedései életbe léptek – anticiklikus gazdaságpolitikát? A kérdés teljes megválaszolásához fokozatosan jut el, miután már tárgyalta a következő részkérdéseket:

1. Mikor volt lehetséges és szükséges egy krízisellenes kormányzati politika?
2. Rendelkezésre álltak-e az ehhez szükséges eszközök
 - a) technikailag és
 - b) politikailag (tehát bel- és külpolitikailag rendelkezett-e a kormány megfelelő mozgástérrel egy korai expanzív konjunktúrapolitika számára)?
 - c) a válságenyhítő intézkedéseknek lehettek volna eredményei?

Borchardt nem elégszik meg ezen kérdések megválaszolásával. A lehetséges anticiklikus terápia problémájának tárgyalása mellett a köztársaság gazdasági bázisát is elemzi. Csak ennek alapján lehetséges ugyanis szerinte – mint majd látni fogjuk – végső választ adni az imént felvetett problémákra.

Az első kérdésre adott válaszában Borchardt az egykori tapasztalati szintet veszi alapul, mondván, hogy nem állíthatjuk mércéül „a mi természetesen sokkal kiterjedtebb ismereteinket, hiszen mi a következményeket már is-

merjük”, vagyis a kormányoktól „nem kérhetünk számon prófétikus adottságokat, különösen olyan tudást, amellyel csak az utódok rendelkezhetek”.⁴ Borchartt konkrétan arra utal, hogy a megelőző 1920–21-es világgazdasági és 1925–26-os németországi válságokat – annak ellenére, hogy sokkal gyorsabban hatottak a termelés és a foglalkoztatottság terén, mint az 1929-cel kezdődő krízis – a gazdaság reprodukciós folyamata következtében hamarosan újra fellendülés váltotta fel. Egy konjunkturális fellendülési szakasz a fogyasztási cikkek piacán szintén megfigyelhető volt az 1931-es év első hónapjaiban, s ez azt a reményt keltezte, hogy a válság ezúttal is az előzőek szerint, különösebb állami beavatkozás nélkül véget ér. Csak az 1931 májusi osztrák bankválság, majd a júliusi hasonló német fejlemények és 1931 szeptemberében a Bank of England fenyegető nemzetközi fizetőkép telensége, majd erre következően a font aranyalapról való letérése és leértékelése rombolta szét ezen reményeket, s mutatta a krízis drámai mélységeit. Az akkori konjunktúra-előrejelzési tudásszint alapján csak ekkor volt felismerhető az állami ellenintézkedés szükség szerúsége, s ekkor merültek fel tervek olyan aktív anticiklikus konjunktúrapolitikára, amelyek különböztek a korábban gyakorolt szükségintézkedésektől. Legkorábban tehát 1931 nyarán lett volna bevezethető egy modern, azaz keynesiánus válságellenes politika, olyan időpontban, amikor a konjunktúra programok ismert hatáselhúzó dása miatt a Németországban 1931–32 telén tetőző 6 milliós munkanélküliséget már nem tudta volna megakadályozni. Így a válság 1932 nyarán bekövetkezett fordulópontját, és az újabb fellendülést csak néhány hónappal tudta volna előrehozni.

Egy állami expanziós politikához azonban a technikai feltételek sem voltak adottak – állítja Borchartt –, mindeneke lőtt a pótlólagos állami kiadások fedezetét illetően. Kiemeli, hogy – a visszaeső adóbevételek következtében – két alapvető forrás állt rendelkezésére, amelyből a munkahelyteremtő intézkedések fedezhetők voltak, s amelyeket az 1931 nyara óta vitatott különböző konjunktúrat eremtő tervek felhasználásra is javasoltak: a külföldi és a jegybanki hitelek. A külföldi hiteleket – főként francia részről – politikai feltételek teljesítéséhez kötötték (Németország vámuniós tervének feladása Ausztriával, lemondás a fegyverkezésről és a versailles-i békerendszer revíziójáról), amelyeket azonban – Borchartt szerint – a Brüning-kormány nem fogadhattott el, hiszen jobboldali ellenzékének növekedése miatt éppen a nemzeti érdekek szószólójaként volt kénytelen fellépni. A feltételek elfogadása Hindenburg birodalmi elnök távozásával fenyegetett, ami bizonyára már ekkor a köztársaság végét jelentette volna.

A belföldi jegybanki hitelek sem állhattak minden feltétel nélkül rendelkezésre. A Reichsbank – a Dawes-terv szerint 1924-ben megalkotott – szabályzata értelmében az államtól független intézmény volt, s a Reichsbank-gesetz, amely a nemzetközi szerződések része volt, nem engedélyezte nagyobb hitelek folyósítását az államnak, s a kisebbeket is a valuta arany- és deviza-fedezetéhez kötötte. Szintén fontos körülmény volt, hogy a Reichstag által 1930-ban ratifikált Young-terv a német valuta leértékelését kizárta.

A foglalkoztatási program jegybanki hitelének lehetőségét illetően még két fontos tényezőre mutat rá Borchardt. Egyrészt a korai konjunktúra-élenkítés megtorpedózta volna a kormány külpolitikai szándékait a német jóvátétel végérvényes megszüntetését illetően (hiszen ezt a fizetésképtelenségre való hivatkozással igyekeztek elérni). Másrészt belpolitikailag különösen nagy nehézségeket okozott volna az esetleges inflációtól való félelem, hiszen az ország a világháború után hiperinflációt élt át. Az ilyen irányokban tájékozódó szerveknek nem volt erős politikai bázisuk. „Egy alternatíva politikai erővel kellett volna, hogy rendelkezzen. Ilyen erő 1932 közepéig nem volt. Aki ilyen körülmények között lehetőséget lát arra, hogy Brüning egy másik konjunktúrapolitikát kövessen, sőt el is várja ezt . . ., olyan hatalmat tulajdonít neki a körülmények felett, amivel bizonyára nem rendelkezett.”⁵

Az utolsó – a válság enyhítésére javasolt programok valószínű hatására vonatkozó – kérdést Borchardt a tervezett kiadásoknak a fennálló kereslethiányokkal, s a társadalmi termékkel való összevetésével vizsgálja, s arra a megállapításra jut, hogy az egykori tervek közül egyik sem tudta volna a konjunktúrát említésre méltóan befolyásolni. Szerinte ugyanis a fennálló 30 milliárd RM-os (birodalmi márka) kereslethiányt az alternatív keretben szereplő 2 milliárd RM-os állami többletkiadás alig tudta volna mérsékelni. A többletkiadásoknak – ha valóban eredményt kívántak vele elérni – az akkori viszonyok között elképzelhetetlenül magas összegre kellett volna rúgniuk. A Brüning-kormánynak tehát nem volt más választása, mint azt a politikát követni, amit ténylegesen folytatott is – állítja Borchardt.

E kényszerhelyezett megvilágítását azonban tovább folytatja a szerző a válság előzményeinek tárgyalásával, hiszen – mint írja – „a válság tulajdonképpen problémája Németországban a krízis előtörténete, amelyből a gazdasági kényszerhelyzet következett.”⁶ Ez a kényszerhelyzet a gazdaságnak már a válság kitörése előtt meglevő strukturális gyengeségében gyökerezett. Egyrészt a húszas években az állam gazdasági lehetőségei felett költekezett, másrészt ebben az időszakban a béralakulást különösképpen a politikai tényezők határozták meg.

Ez – egy hosszú távú összehasonlítást tekintve – a munkavállalók reálbérének szokatlan magasságához, a vállalkozók kimondottan rossz bevétel-költség arányához, a beruházások viszonylag alacsony szintjéhez, a gazdaság relatív stagnációjához és magas munkanélküliséghez, egy „beteg” gazdaság kialakulásához vezetett.⁷

Ennek pontosabb tüneteit Borchardt a következőkben összegzi:⁸ 1. A fennkénti nettó társadalmi termék a weimari időszakban az 1850–1913 közötti időszak átlagos fejlődési rátájából extrapolált tendvonal alatt helyezkedett el. Az egy főre jutó társadalmi termék csak 1928-ban haladta meg – csekély mértékben – az 1913-as szintet. 2. A válságot sem előzte meg tartósan erősebb növekedés. Az egy főre eső reálberuházási volumen 1925–29 között messze a háború előtti szint alatt volt. (Az átlagos beruházási kvóta az 1910–13 közötti 16%-ról 1925–29 között 10,5%-ra esett. A magánfelhasználás ellenben 1928-ban 16%-kal, az állami 34%-kal magasabb szintet ért el az 1913-asnál.) 3. A munkanélküliek aránya már 1924–29 között szokatlannul magas volt.

A beruházási gyengeséget – amelyből jórészt a többi válsággal, az alacsonyabb növekedés, a munkanélküliség következett – Borchardt egyrészt arra vezeti vissza, hogy a weimari állam lehetőségei felett költekezett, amely a gazdaságot erősen megterhelte. Mindenekelőtt azonban az volt az alacsony beruházások oka, hogy – az ebben a periódusban erős bérharcok eredményeként – különösen széles olló keletkezett a bérköltségnövekedés és a termelékenység-növekedés között. Egy korai stabilizációs politika tehát ezt a „beteg” gazdaságot konzerválta volna. A gazdaságért felelős személyek közül éppen ezért a krízis kitörését sokan – a válságok hagyományos felfogásának megfelelően – mint a gazdaság gyógyulási folyamatát fogták fel.

A konjunktúrapolitika tehát nem felelt meg a politikai erők elképzeléseinek, akik a válságtól a gazdaság, a pénzügy és a szociálpolitika átstrukturálódását várták. Brüning idején a gazdaságpolitika sikere elmaradt, sajnálatos módon sikereit Hitler hasznosította.

Borchardt végkövetkeztetése szerint a történészek feladata – Brüning bírálata helyett – annak a tragédiának a vizsgálata, hogy már a válság előtt „egy tartósan működésképtelen gazdasági rendszer létezett egy alig működőképes politikai rendszerben.”⁹

A vita első szakasza: középpontban a Brüning-kormány gazdaságpolitikai mozgásteré

A Borchardt-tézisek kritikája kezdetben főként a Brüning-kormány gazdasági választási lehetőségeinek kérdését érintette. Főként a gazdasági doktrínák karakterére, illetve arra koncentráltak, hogy a kormány deflációs politikája mennyiben szolgálta annak kül- és belpolitikai céljait.

Claus-Dieter Krohn cikke jelentette az első részletes kritikát.¹⁰ A szerző Borchardt tanulmányait¹¹ a történettudományban az utóbbi években kialakuló konzervatív hullám megnyilvánulásának tartja, s vitázik a Borchardt által válságindukálónak tartott tényezőkkel, egyes kvantitatív bizonyítékokkal, illetve a borchardt-i koncepció alapját alkotó gazdaságelméleti modellel. Krohn kétségbe vonja, hogy lehetséges a weimari köztársaság vizsgálatakor egy jól funkcionáló piaci rendszer ideáltípusából kiindulni, amelynek működését mindössze különböző tényezők zavarják. Véleménye szerint az állam világháború utáni gazdasági szerepvállalásának komoly – a történelmi szituációban gyökerező – alapjai voltak. Nem lehet figyelmen kívül hagyni a jövételi költségeket, a háborús károsultak és hátramaradtak ellátásának, a békeszerződés által előírt katonai leszerelésekből adódó foglalkoztatás-politikai feladatoknak, általában a háború következményeinek anyagi vonzatát. Kétséges, hogy a liberális állami irányítási rendszer Németország számára valóban reális alternatívát jelenthetett ebben az időszakban, sőt ez a modell soha nem is létezett ilyen formában.

Krohn szerint a bérvóta 1924 utáni emelkedése semmiképpen sem tekinthető egy tudatos elosztási politika eredményének, sokkal inkább a háború és az infláció következményének.

A német gazdaság problémája a húszas évek közepén és különösképp a válság kitörése után nem annyira a hiányzó tőkeintenzitás, illetve a felhalmozás szükségszerűsége, sokkal inkább a kereslethiány és a meglévő termelőberendezések beruházások nélküli kihasználása volt.

Krohn az IG-Farben konzern egykori vizsgálatait idézve Borchardttal ellentétben azt állítja, hogy „a bérek aránya az össztermelésben süllyedő tendenciát mutat.”¹² Megítélése szerint a német gazdaság versenylőnyének megszűnését 1924–25 és 1929 között exogén tényezők, „kapacitásproblémák, illetve más ipari államok védővámjai, s nem a német exporttermékek bérköltség-hányada okozták.”¹³ (Borchardt a bérek mellett a növekvő közösségi felhasználást, a növekvő állami kiadásokat is felelőssé teszi a fejlődés akadályozásában. Az állam újraelosztó funkciója 1924 után – Krohn szerint – azonban

nem a magánfogyasztást ösztönözte, hanem a gazdaság struktúrájának javulását szolgálta. Semmi sem indokolja, hogy csak a magángazdaság beruházásait tekintsük a fejlődés mozgatójának.)

Krohn Borchardt érvelésének fogyatékoságát egy gondolatkísérlettel is bizonyítani kívánja: Mi történt volna, ha az állítólag fejlődést gátoló közkiadásokat és béreket a kívánt szintre redukálják? Ebben az esetben – adja meg a választ – a belső kereslet még tovább csökkent volna, az export pedig a világgazdaság „zavaros” viszonyai következtében nem ellensúlyozhatta volna azt.

Krohn elisméri, hogy a weimari gazdaság 1925 és 1929 között „beteg” volt, azonban véleménye szerint nem azért, mert az újraelosztás gátolta a tőkeképződést, hanem mert a gazdaság társadalmi költségeit a társadalomnak növekvő mértékben át kellett vállalnia. Borchardt kritikáját tehát Krohn egyoldalúnak minősíti. Elsősorban azért, mert Borchardt csak a piaci erőket és a növekedést zavaró béreket, állami kiadásokat bírálja, a tőke részéről fennálló zavaró hatásokat azonban nem. Nem szól például a korszakban számukban ötszörösére növekvő kartellekről, vagy más monopolszervezetekről, amelyek árpolitikája teljesen független volt a piactól, s melyek költségnyomása a csökkenő kereslet mellett mind súlyosabb lett.

Borchardt válaszában elsőként Krohn forráskezelési és apodiktikus érvelési módszerét bírálja,¹⁴ s ezután tér rá vitapartnerre alapvető ellenvetésének tárgyalására. Szerinte Krohn félreérti – a „Wirtschaftliche Ursachen . . .” című – tanulmányának gondolatmenetét, amikor feltételezi, hogy ő egy funkcionáló piaci rendszer ideáltípusával dolgozik, melyben az állam csupán csekély irányító funkcióval rendelkezik, hiszen e tanulmány alapkérdése, hogy „miért és hogyan okozhatja a gazdaság társadalmi rendszerek bukását, mikor és milyen feltételek mellett vezethet a gazdasági fejlődés visszafordíthatatlan politikai destabilizálódáshoz?”¹⁵ Ő ugyanis osztja a piacapológiával nem vádolható M. Rainer Lepsius véleményét, aki így ír e problémáról: „. . . feltételezhető, hogy egy politikai (párt)rendszer megmaradásának esélye annál nagyobb, minél kevésbé részesedik az elosztási konfliktusokból; hiszen egy politikai (párt)rendszer soha sem képes olyan döntést hozni, hogy az minden érdekelteket kielégítsen.”¹⁶

Az újabb félreértések elkerülésére¹⁷ Borchardt hangsúlyozza, hogy a pártdemokráciák tehermentőségének határa a gazdasági konfliktusok megoldásában számtalan körülménytől – például a társadalmi homogenitástól – függ, s nem csupán gazdaságilag meghatározott. Németországban a kérdéses időszakban különösen kedvezőtlen helyzet alakult ki, hiszen a társadalmi

megosztottságot tükröző pártrendszer kedvezőtlen politikai-gazdasági körülményekkel párosult, bár ő a gazdasági körülményekkel foglalkozott mindkét cikkében. A Krohn által figyelmen kívül hagyott érve az volt, hogy a gyors gazdasági növekedés általában enyhíti az elosztási konfliktusokat, mivel azonban ilyen gyors fejlődés – a széles körben elterjedt nézetekkel ellentétben – a weimari köztársaság idején nem létezett, e konfliktusok is törvényszerűen növekedtek.

Krohn okfejtése Borchardt szerint egy sor egyéb kérdést is felvet. Ha feltételezzük a köz- és magánfogyasztás valóban erőteljes növekedését, ez az import még gyorsabb fokozódásával járt volna, ami a fizetési mérleg még nagyobb deficitjéhez vezethetett. Ez pedig – szilárd váltóárfolyamról lévén szó – megoldhatatlan problémát jelentett volna. A külföldi hitelek fokozottabb igénybevétele pedig – amely a belső kereslet növekedését valóban lehetővé tette volna – szintén elvethető mint alternatíva, hiszen már e nélkül is ez volt a köztársaság gazdaságának egyik legsebezhetőbb pontja. Borchardt szerint túlzott azonban Krohn pesszimizmusa – előnyös költségfeltételek esetén – az exportlehetőségeket illetően, hiszen az exportkereslet meglehetősen árérzékeny volt.

Carl-Ludwig Holtfreich elsősoraban a Brüning-kormány gazdaságpolitikai kényszerhelyzetére vonatkozóan szállt vitába Borchardttal.¹⁸ Két kérdés köré csoportosítja mondanóját: „1. A politikai kényszerhelyzet fennállása – feltételezve, hogy valóban létezett – megvonja-e a lehetőséget a történetstől, hogy negatívan értékelje Brüning gazdaságpolitikáját? 2. Valóban politikai kényszerhelyzetben volt Brüning?”¹⁹

Az első kérdésre nemlegesen válaszol, mivel az események alakulásának okait nem Brüning személyes képességében kell keresnünk, hanem „az objektív világban . . . amely annak idején nem állt a kormányzók kontrollja alatt.”²⁰ A vezető politikusok – állítja Holtfreich – nem tekinthetők csupán a mögöttük álló társadalmi erők bábjainak. Így van ez Brüning esetében is, aki a válságot élező deflációs politikát nem csak egy állítólagos kényszerhelyzet következtében, hanem – mint azt például emlékiratai bizonyítják – meggyőződésből folytatta. Természetesen a náci hatalomátvételt nem akarta ő sem, de hozzájárult a gazdasági válság elmélyítéséhez, amely nélkül a náci hatalomátvételt bizonyára nem következett volna be oly könnyen. Ezért a Brüning-kormány gazdaságpolitikáját még akkor is negatívan kellene értékelnünk, ha maga Brüning csak egyes társadalmi erők „ügynöke” lett volna. Nem egy bizonyos személy elítéléséről, hanem egy meghatározott fejlődési irány nemkívánatosságáról van tehát szó.

Holtfreich ezen okfejtése után fordult tanulmányának tulajdonképpeni alapkérdése felé: politikai kényszerhelyzetben volt-e Brüning?

Megítélése szerint Brüning 1931 nyaráig a kormányát támogató, illetve toleráló pártokkal könnyen elfogadtatta politikai irányvonalát. A bankválság (1931 július) után azonban jelentősekké váltak a gazdaságpolitikai viták saját táborában is, s különböző alternatív gazdaságpolitikai javaslatok születtek. Így például 1931. július 31-én egy szociáldemokrata memorandum a Reichsbank nagyobb arányú arany- és devizafedezet nélküli bankjegykiadását javasolta, s az inflációt a magasabb diszkontlábbal kívánta ellensúlyozni. A kormányapparátus egyik tagja, Wilhelm Lautenbach szintén javaslatot terjesztett elő. Hans Schäffer pénzügyminisztériumi államtitkár – a kormány talán legtekintélyesebb gazdaságpolitikai szakértője – 1931 szeptemberében szintén memorandumban összegezte elképzeléseit a válság legyőzésének módjáról, kifejtve, hogy az önköltség csökkentése – a magas állandó költségek következtében – nem lehetséges a deflációval, csak a termelés növelésével. Ezért inkább a defláció gátlására van szükség, egy – a Reichsbank által finanszírozott – 2,5 milliárd RM-os állami programmal.

Ezek, s a cikkében említett más hasonló jellegű javaslatok véleménye szerint mind azt bizonyítják, hogy a kancellárra 1931 júliusa után, a kormányapparátus, sőt közvetlen környezete részéről is nagy nyomás nehezedett a deflációs politika felülvizsgálatának elérése érdekében.²¹ E ponton veti fel a kérdést: miért tartott ki Brüning mégis mindvégig e politika mellett? Ennek okát elsősorban politikai céljaiban kell keresnünk – állítja. A kancellár tisztában volt politikájának gazdasági következményeivel, az életszínvonal huzamos visszaesésével, a tömeges munkanélküliséggel. A válságot azonban „igényelte” politikája, de legalábbis ki akarta azt használni egyes bel- és külpolitikai célok elérésére. Belpolitikailag az állami pénzügyek konszolidációját – s emellett a társadalombiztosítás reformját, a közkiadások leépítését – tervezte. Külpolitikai célja – a jóvátételek megszüntetése – még nagyobb súllyal esett latba a defláció fenntartásában. „Németországnak olyan helyzetbe kell kerülnie – mondta Brüning 1930-ban –, hogy a válság által nyomást tudjon gyakorolni a többi hatalomra.”

Ha Brüning cselekvési tere beszűkült volt, akkor ez csak saját prioritási skálája következtében volt az, amelyben az említett célok mind megelőzték a teljes foglalkoztatottságot és a gazdasági növekedést – állapítja meg végül Holtfreich.

Borchardt a *Holtferich* vitacikkére írott válaszában²² elismeri, hogy a történésznek joga van a vitapartnerre által említett „negatív értékelésre.” A problémát nem is ez, hanem az jelenti, hogy mit értünk ezen – mondja.

Szerinte *Holtferich* a válságot úgy szemléli, mint amihez a *Brüning*-kormány is hozzájárult. Ez a tulajdonképpeni vitakérdés közöttük – állapítja meg *Borchardt*. *Holtferich* másik érvelési síkja, hogy egyáltalán szükséges-e a „kényszerhelyzet” *Brüning* tevékenységének magyarázatához. A „felmentéssel”²³ szemben a kancellár saját döntéseinek szerepét hangsúlyozza, amivel azonban sokkal többet tesz, mint „negatívan értékeli” azt. *Borchardt* elutasítja, hogy „felmentette” *Brüninget*. Nem ezt tette – írja –, hanem „a körülmények sokaságára mutattam rá, amelyeket az irodalom nem vett figyelembe, illetve másként súlyozott.”²⁴

A vita a kormány mozgásteréről és cselekvési motívumairól – a szerző szerint – valószínűleg nem dönthető el egyedül a szokásos források alapján. Különösképpen nehezen ítéltető meg, hogy a *Brüning* emlékirataiban meglévő preferenciaskála – melyre *Holtferich* olyan nagy súlyt helyez – nem éppen a már diagnosztizált kényszerhelyzet eredménye-e? *Borchardt* hajlik egy ilyen értelmezésre, elismeri azonban, hogy szigorú értelemben vett bizonyítékot erre nem tud szolgáltatni.

Hasonló a helyzet a *Holtferich* által sejtetett lehetőséggel, mely szerint *Brüning*, ha annyi energiát vet be, mint deflációs politikája érdekében, található volna politikai erőket egy ellentétes szellemű politikához is. Itt is nyilvánvaló a kérdés: nem becsüli-e alá az ehhez szükséges energiát (és képességet) *Holtferich*?

Annak eldöntése, hogy jogos-e a kormány gazdaságpolitikájának „negatív értékelése” – replikázik *Borchardt* – attól függ, hogy egy másik (s melyik?) politika a válság lefolyását alapvetően megváltoztatta volna-e, s *Holtferich* ezzel nem foglalkozik. Azonban ő is elismeri, hogy a kérdés megválaszolása, az elképzelhető alternatívák megvizsgálása nem könnyű. Németország esetében még nem történt meg a válság szisztematikus kvantitatív gazdaságtörténeti analízise. Az USA-t és Nagy-Britanniát illetően azonban rendelkezésünkre állnak olyan „kliometrikus tanulmányok”, amelyek rendkívül fontos és érdekes eredményeket tártak fel. Ezek²⁵ egybehangzóan mutatják, hogy a konjunktúra-támogató intézkedések érvényesülésének komoly akadályai lettek volna, s még egy akkoriban elképzelhetetlenül nagyszabású és korai anticiklikus „gyógyszerezés” sem tudta volna a munkanélküliség katasztrofális nagyságúra növekedését meggátolni. Az említett eredményeket természetesen nem lehet Németországra közvetlenül átvinni, a válsággal fog-

lalkozó történészeknek azonban nem szabad azokat figyelmen kívül hagyniuk.

Ezek is azt támasztják alá, hogy a Brüning-kormány gazdaságpolitikájának a válság lefolyására jóval kisebb befolyása lehetett, mint az általában feltételezni szokás. Ha nem tudunk elképzelni megfelelő alternatívákat, „miként lehetett Brüning állítólagos hibáinak és mulasztásainak olyan súlyos hatásuk?”²⁶

A Holtferich második kérdésére adott válasz elsősorban forráskritikai jellegű problémákat érint. Az idézett szociáldemokrata memorandum Borchartd szerint valójában nem is tekinthető e párttól származónak. A Hans Schäffertől idézett javaslat esetében pedig figyelembe kell venni, hogy csupán egy gondolatvázlatról van szó, melyben egyébként sem egyértelmű az államtitkár állásfoglalása. A keletkezési időpont ebben az esetben is döntő: a brit valutaintézkedések néhány nappal később teljesen új helyzetet teremtettek, s érveket szolgáltatnak a defláció híveinek. Ha Schäffer valóban következetesen képviselte volna a Holtferich által feltételezett irányvonalát, ennek a forrásokban bizonyára nyoma lenne. Erről azonban nincs szó, éppen ellenkezőleg, a dokumentumok Schäffer és Brüning véleményazonosságát bizonyítják.

Borchartd nem kíméletesebb vitapartnere többi állításával szemben sem, s a gazdasági gyógymód Holtferich által említett alternatíváit irreálisnak minősíti. Azt azonban elismerti: félreérthetően fogalmazott amikor arról írt, hogy csak „kívülállók” részéről érkeztek javaslatok, tervezetek egy politikai irányváltásra. Származtak javaslatok a kormány környezetéből is, de ezek soha nem azonos módszerű megoldást javasoltak.

Mindezek alapján – Borchartd szerint – indokolatlannak tűnik a feltételezés a Brüning számára meglevő alternatívákról. „Persze Holtferich sejtését szigorú értelemben véve nem utasíthatjuk el. Nem tudjuk, hogy a demokratikus pártok és szervezetek Brüning expanzív konjunktúrapolitikája esetén ellenállást mutattak volna?”²⁷ Sejtésekkel szemben csak hasonlókat lehet felsorakoztatni – zárja gondolatmenetét.

Az angol *Harold James* – Borchartd védelmében – bírálja azt a történelemfelfogást, amely a történeti vitakérdéseket a jelenlegi, illetve későbbi feltételekből kiindulva igyekszik megválaszolni.²⁸ Az általa – Herbert Butterfield nyomán – a történelem „whig-interpretációjának” nevezett szemléletmódra – amely mítoszokat gyárt, hogy a „saját koncepcióját a saját társadalmában erősítse” – jó példának tartja Holtferich gondolatmenetét. Ennek helyesbítését cikkében elsősorban annak vizsgálatával kívánja elérni, hogy a korársak miként vélekedtek a krízis egyes kérdéseiről.

A kortársak számára véleménye szerint a bankválság előtt sem tűnt indokoltnak az állami beavatkozás. Még az egyébként legpesszimizistábbak sem gondolkodtak azokban az alternatívákban, amelyeket az utókor állított fel. 1931 előtt alapvető problémának ők is a túlságosan merev ár- és bérstruktúrát, vagy az egészségtelen pénzügyi rendszert tartották. A bank- és pénzügyi rendszer problémáihoz egyébként valóban nem férhet kétség, s bár történtek pénzügypolitikai hibák a bankválságot megelőzően, az 1931-es évben a válság kezelésében megmutatkozó „tehetetlenség” okai sokkal mélyebben fekvőek, mint azt Holtfreich feltételezi: a tőkekiáramlás megakadályozásának képtelenségére vezethetők vissza.

A bankválság elemzése James szerint ráirányítja a figyelmet a külpolitikai tényezők különös fontosságára. Holtfreich állításával – vagyis, hogy a kormány célja mindenekelőtt a jótétel megszüntetése volt – James ugyan egyetért, azonban Brüning magatartását teljesen racionálisnak tartja, tekintettel arra, hogy a jótételi fizetések és az adósságtörlesztések a német export-bevételek nagy hányadát tették ki.²⁹ A nyersanyag- és élelmiszerimport-függőséget figyelembe véve teljesen érthető, hogy a jótétel megszüntetését a kormány egy hosszú távú kibontakozás előfeltételének tartotta. A jótétel államháztartásra gyakorolt nyomása – folytatja gondolatmenetét – nem tett volna lehetővé például közmunkaprogramokat sem. A szövetségesek magatartásának alapján pedig a német kormány makacssága a jótétel kérdésében helyes volt. (A kormány ugyan negatívan értékelt az állami kiadások bővítésével való konjunktúratерemtés lehetőségét, 1931 nyarától azonban az új pénzügyi politika jelei – s ennek felvetése új szempont a vitában – Németországban is megfigyelhetők voltak. Nyílt piaci műveletek lehetőségei – amerikai módra – nem voltak adottak a Reichsbank számára az 1924-es banktörvény értelmében, így Hans Luther a befagyott váltók diszkontálását használta ilyen célokra. A nagyszabású diszkontpolitika céljaira új intézményeket hívtak életre.)

A Holtfreich által említett 21 000 (!) valutarendezési tervet James komolytalanoknak minősíti. Még a néhány valóban kidolgozott elképzelésnek is voltak olyan – optimizmusukból adódó – fogyatékságai, amelyeket az alternatívák mélegelésekor figyelembe kell venni. Ennek tipikus esete az úgynevezett Woytinsky-terv, amely például a munkahelyteremtésnél költségként szinte kizárólag a foglalkoztatottak bérével számolt, s alig vette figyelembe az anyagi ráfordításokat.

Súlyponteltolódás a vitában: előtérben a gazdaság strukturális problémái

A kormány deflációs politikájának alternatívái után a vita Borchardt érvelésének tulajdonképpeni „kemény magjára”,³⁰ a gazdaság strukturális problémáinak kérdésére irányult.

Ilyen szemszögből elsőként *Carl-Ludwig Holtfrerich* vitatta újabb hozzászólásában³¹ a Brüning-kormány gazdasági kényszerhelyzetének meglétét. Véleménye szerint a 20-as évek – Borchardt szerint túlzott mértékű, s elsősorban az állami kényszerrevezetésre, vagyis politikai okokra visszavezethető – béremelkedéseinek gazdasági okai voltak, s ezzel lényegében Theo Balderston érvelését veszi át.³² A brit történész szerint 1924 és 1929 között Németországban valóban rendkívül nagyarányú, az ország nemzetközi versenyképességét is veszélyeztető mértékű béremelkedés figyelhető meg, ennek azonban piaci okai voltak, elsősorban az inflációvárakozások érvényesültek a béralakulásban. A politikai okok ellen szól az is, hogy éppen azokban az években (1924, 1925) volt a legjelentősebb a bémővekedés, amelyekben a szakszervezetek a leggyengébb pozícióval rendelkeztek.

Holtfrerich kritikája azonban mindenekelőtt Borchardt egyes számítási módszereire vonatkozik. Az órabérek alakulásának az egy foglalkoztatottra eső átlagos termelékenységgel való összehasonlítását – a reálbérpozíció meghatározására – módszertani hibának tartja. Ezáltal ugyanis a heti munkaidő rövidülését nem lehet figyelembe venni, ami a termelékenység alábecsülésével jár. Holtfrerich saját, a munkaidő rövidülésével korrigált számítása 1926-tól a válságig ezért az összgazdasági termelékenység folyamatosan emelkedő, s tendenciájában a reálórabérek növekedését meghaladó alakulásával számol. Véleménye szerint tehát összességében nem helytálló, hogy a köztársaság béralakulása a stabilizáció után „szétrobbantotta” a termelékenység fejlődése által teremtett kereteket, mint azt Borchardt állítja. Ezt bizonyítandó tárgyalja Holtfrerich a termelékenység hatása mellett a cserearány-, a tőkekölttség-, a munkaadók társadalombiztosítási költségváltozásainak hatását is. A termelékenység alakulása – helyesen számítva – ugyanúgy a béremelések lehetőségét fokozta, mint a cserearányváltozás. A tőkekölttségváltozás is ilyen eredménnyel járt, s csak a társadalmi járulékok csökkentették a lehetőséget, ezek is csekély mértékben.

A köztársaság szokatlanul magas bérarányát (a bérek nemzeti jövedelemhez való viszonyát) nem tekinti a gazdaság helyzetét valóban meghatározó mutatónak, s így a bémyomás eredményének sem, hanem a gazdasági helyzet szimptomájának csupán. Ezt bizonyítja, hogy a bérvóta 1932-ben, a válság

mélypontján – tehát, amikor a munkavállalók bevételei erősen estek – az utóbbi száz év legmagasabb szintjét érte el.

A magas bérvóta így csak tünete volt a „beteg” gazdaságnak, s mindannak, amivel Borchardt ezt jellemzi, vagyis a nagyarányú munkanélküliségnek, s az 1924 és 1929 közötti alacsony beruházási szintnek. Ezek okai másutt keresendők. Közülük mindenekelőtt a beruházási tevékenységet gátló magas kamatok, az exportot akadályozó külföldi kereskedelmi korlátozókat említi a szerző. Annak magyarázatát, hogy a bérvóta már 1929 előtt is viszonylag magas volt, abban látja, hogy a világháború előttihez képest erősen megváltozott a nemzeti jövedelem elosztási struktúrája. A háború, az infláció következtében óriási vagyonok semmisültek meg, melyek korábbi élvezői (járadékosok, stb.) ekkor már munkából származó jövedelemmel (is) rendelkeztek. Holtfrenich szerint tehát a nemzeti jövedelem megváltozott elosztási szerkezete is magyarázza a megnövekedett fogyasztási és a csökkenő belföldi tőkeképződési arányt, a magas tőkepiaci kamatok és az alacsony beruházási hányadot.

A szerző végül megállapítja, hogy a weimari korszak gazdasági dilemmájának megoldása lehetett volna, ha a munkavállalók tábora a nemzeti jövedelemből való nagyobb részesedésével együtt a vagyontulajdonosok 1913 előtti gazdasági szerepét is átveszi, azaz hozzájárul a tőkeképződéshez. Ezt megfelelő intézmények kiépítésével el lehetett volna érní, s ezzel – de nem az állítólag túlzott bérek megnyirbálásával – hozzájárulni a köztársaság gazdasági rendszerének működőképessé tételéhez, a politikai stabilizáláshoz is.

Holtfrenich érvelésével *Jürgen von Kruedener* szállt vitába.³³ Szerinte hibás az az eljárás, amely a termelékenység növekedésének kiszámításához az ipari szektor munkaidőváltozását veszi alapul. Itt ugyanis a munkaidő jóval gyorsabb ütemben csökkent, mint a gazdaságban általában, amely adatok így – reprezentativitás híján – az összgazdasági termelékenység túlbecsülését eredményezik.

Nem ért egyet a terms of trade Holtfrenich által feltételezett hatásával sem. A cserearányok 1926 és 1932 között valóban kedvezőbbek voltak Németországnak, mint 1913-ban. Holtfrenich azonban nem veszi figyelembe, hogy a cserearányok kedvező hatása – bár ezt empirikusan Kruedener sem tudja bizonyítani – csak szabad kereskedelem esetén érvényesült volna, amely – mint közismert – a korban korántsem létezett. Az adott körülmények között ugyanis a német exportőröknek igen magas vámokat kellett viselniük, s ez jórészt felemésztette a cserearányok kedvező hatását.

Kruedener kétségbe vonja azt is, hogy – mint Holtfrenich feltételezi – az

infláció utáni időszakban a tőkeköltségek alakulása a bémővekedés számára kedvező volt. A gazdaság kaotikus helyzete ugyanis a tőkestruktúra erős deformációjával is járt, amelynek rendezését a stabilizáció idején el kellett végezni. A csőd eljárások számának megugrása is e költséges alkalmazkodási folyamat beindulását jelzi. (Holtfreich ugyan alig tulajdonít jelentőséget a járulékos bérköltségeknek, Kruedener azonban felhívja a figyelmet azok jelentős szerepére. A munkaadók társadalombiztosítási kiadásai 1932-re a világháború előttihez képest a bérek 2,5%-áról 10%-ára nőttek. E téren az abszolút számoknál még inkább jellemző az a tendencia, hogy a bérhez járó költségek növekedési üteme messze meghaladta a termelékenység növekedését.)

Kruedener új szempontokkal is gazdagítja a vitát. A köztársaság bérhelyzetének elméleti vizsgálata valóban nélkülözhetetlen – mondja. Legalább ennyire fontos azonban a megalapozott történeti ítélet megalkotásánál, hogy a munkavállalók és munkaadók egykori, konkrét és szubjektív döntési szempontjait is megvizsgáljuk. A munkaadók bérlpolitikájában elsősorban nem – az összeggazdasági szempontból fontos és eddig a vitában figyelemmel kísért – reálbér: munkatermelékenység arány játszotta a főszerepet, hanem a nominálbér és a termékár viszonya volt a döntő.

Ha a kérdéses években a nominálbér- és áralakulást szembeállítjuk, úgy a vállalkozók helyzetének kifejezett rosszabbodása rajzolódik ki. Szerinte ez volt az alapja annak, hogy a munkaadók oly hevesen támadták a weimari szociálpolitikát. A munkavállalók részéről természetesen a bérek vásárlóereje jelentette a bérlpolitika megítélésének alapját. A reálbérek alakulása ugyan nem volt kedvezőtlen, a munkavállalók valódi jólétének megítéléséhez azonban figyelembe kell venni azt is, hogy bérüket milyen társadalmi költségek terhelték. Így már kedvezőtlenebb a kép, mivel a társadalombiztosítási kiadások növekedési üteme rendkívül gyors volt. Ez a reálbérlmutatókban nem jelentkezett. Az, hogy a társadalombiztosítási költségek növekedésének nem a társadalmi juttatások látványos javulása volt az eredménye (munkánélküli segélyek), szimbolizálja a weimari köztársaság bérlpolitikájának dilemmáit.

Túl magasak voltak a bérek a köztársaságban? – teszi fel végül ismét a kérdést Kruedener. Összegazdaságilag nézve – mint ezt a tanulmány első része is bizonyítani igyekezett – mindenképpen. Történeti ítéletet alkotni azonban egyedül ez alapján nem lehet. Figyelembe kell venni egyes – elsősorban a szakszervezetek által képviselt – társadalmi csoportok jogos, s ösztársadalmi vonzatokkal is járó igényeit.³⁴ A weimari állam tragikuma éppen abban rejlett, hogy ezek az igények a köztársaság közösségi funkciókkal való túlterheléséhez vezettek.

Bernd Weisbrod Borchardt egy – a vitában eddig nem nagy szerephez jutott – állítását vizsgálja meg részletesen.³⁵ A szakszervezetek és a vállalkozók szövetségeinek állítólagos egyetértését a deflációs politika igenlésében. A vállalkozók válságstratégiája azt mutatja, hogy a deflációval a költségcsökkentés mellett a kollektív szerződések megváltoztatását kívánták elérni. Ezzel magyarázható az a magatartásuk, hogy a deflációhoz akkor is ragaszkodtak, amikor bércsökkenésről nem lehetett szó. A munkaadók abban reménykedtek, hogy ezzel a stratégiával sikerül a szakszervezetek pozícióit gyengíteni, ezért félreértés az ipari csúcsszervezetek részéről megnyilvánuló támogatást a szakszervezetekkel való egyfajta koalíciónak tekinteni – állítja Weisbrod.

Charles S. Maier nemzetközi perspektívába helyezi a húszas évek Németországának beralakulását.³⁶ Megállapítja, hogy a késői köztársaságban ugyan előnyös helyzetbe kerültek a bérmunkások, de csak a megelőző és az utána következő időszakhoz képest, más fejlett államok – például Franciaország, Svédország, Nagy-Britannia – munkásaival összehasonlítva azonban nem. A német alkalmazottak bére 1924 és 1930 között ugyan gyorsabban növekedett, mint a brit vagy egyesült államokbeli társaiké, ennek oka azonban a sajátosan hátrányos 1924-es kiindulási pozíció volt. Ekkor a fájlagos költségek Németországban jóval az említett államok szintje alatt helyezkedtek el.

Ezután Maier Borchardt gazdasági modelljével vitázik, aki szerint a túlzott bérszínvonal korrigálására nem volt lehetőség. Borchardt analízise ugyanis azon az előfeltételezésen alapul – mondja Maier –, hogy a bérvóta csökkentésére, a beruházások fokozására csak a munkások követeléseinek egyidejű elhárítása esetén van mód.

Maier szerint meggyőző érvekkel lehet azonban azt bizonyítani, hogy „a növekedés ösvényén növekedés által is lehet haladni.”³⁷ Ha feltételezzük – mint Keynes tette –, hogy a reálbérek esnek, ezzel a foglalkoztatottsági szint – az összgazdasági egyensúlynak megfelelően – emelkedik. Ehhez azonban nem szükséges az, hogy a nominálbérek is csökkenjenek. A reálbérek a növekvő foglalkoztatottságra, a gazdasági aktivitás növekedésére való válaszként, és a gazdaság élénkülését követő áremelkedések eredményeként – amelyeket a bérvételek kielégítése nem ellensúlyoz azonnal – esnek. Ha a növekedés technológiai előrehaladással is párosul, úgy a termelékenység növekszik, s a társadalom a reálbérek kis mértékű csökkenése esetén is képes fokozódó foglalkoztatottságot elérni. Növekvő bérarányból és csökkenő beruházási tevékenységből tehát nem következik, hogy a bérek csökkentése az egyetlen út a munkanélküliség legyőzésére.

Borchardt azt állítja, hogy egy keresletélénkítő politika ugyan 1930 után elvileg indokolt lett volna, de nem voltak meg a politikai feltételei. Maier nem ért egyet e kijelentéssel. Ha a deficitfinanszírozást mint gazdaságpolitikai lehetőséget ki is zárjuk – mondja –, ez még nem jelenti azt, hogy egy tágabb értelemben vett keynesiánus stratégiát, mindenekelőtt egy monetáris élénkítési politikát is ki kell zárunk az alternatívák közül.

A legelfogadhatóbb gazdasági intézkedéscsomag a kamatlábak mérséklését és a leértékelést tartalmazhatta volna. Borchardt részletesen tárgyalja ezek véghezvitelének nehézségeit. Egyik legdöntőbbnek szánt érve – írja Maier –, hogy a leértékelést és az ezt kísérő monetáris növekedéspolitikai intézkedéseket a Young-tervvel összefüggő kötelezettségek kizárták. Ez azonban az ország kötelezettségeinek túl szigorú értelmezése. Nehezen hihető, hogy egy kormány, amelyet nem zavart az Ausztriával tervezett vámunió által kiváltott nemzetközi felháborodás, visszarettent volna a Reichsmark 20%-os leértékelésétől. A kormány számára adott volt egy kettős valuta kialakításának lehetősége is.

Maier összegzése szerint ha a német gazdaság nem volt annyira „beteg”, hogy a nácizmus egy „normalizációs folyamattal” – mint Borchardt sejti – meggyógyítsa, akkor ahhoz sem volt túl súlyos az állapota, hogy egy demokratikus jellegű növekedési politikát kövessen.

Gottfried Plumpe is elsősorban a Brüning-kormány gazdaságpolitikai lehetőségeivel foglalkozik tanulmányában,³⁸ az alternatívák érzékeltetéséhez azonban a válság előzményeire is kitér. Plumpe nem tartja negatívnak a beruházások viszonylag alacsony szintjét, hiszen a válság idején inkább kevesebb, mint több beruházás volt az ésszerű. (Arra sincs megfelelő bizonyíték, hogy alacsonyabb bérköltségek esetén ezek a beruházások nagyobbak lettek volna, mint az 1926 és 1929 között ténylegesen végrehajtottak.)

Az az elképzelés, hogy az alacsony bérek a kínálat versenyképességére pozitívan hatottak volna, magától értetődően elsősorban az export bővítését feltételezi. Az exportkereslet valós árrugalmassága azonban csak szabadkereskedelem esetén valósulhatott volna meg. A német gazdaság exportadatai azt mutatják, hogy a számára adott exportlehetőségeket kihasználta, de a tényleges bérköltségek hatása a német exportadatokban nem mutatható ki. Ezek a tények – folytatja Plumpe – gyengítik Borchardt bérekkel kapcsolatos érvelését. A válságban – a növekvő munkanélküliség közepette – alig játszottak szerepet a relatív tényezőárányok, inkább kapacitásalkalmazkodási problémákról volt szó.

Hátra van még Borchardtnek az az állítása, hogy a magas munkavállalói jövedelmek gátolták a tőkeképződést. Itt azonban – Plumpe szerint – nem termelékenységi, hanem mindenekelőtt árkérdésről van szó. A vállalkozók száma 1928 után nem a magas személyi költségek, hanem a bevételek és tőkeköltségek közötti ólló jelentett problémát (a csökkenő kihasználtság következményeként).

Amikor a kormány 1930 tavaszán hozzákezdett szanációs programjának megvalósításához – ez elsősorban az államháztartás költségeinek hatékony előteremtését célozta, főként a szociális kiadások visszaszorításával, de pénzügyi és adóreformokkal, stb. is – egy konjunktúra-program számára hiányoztak a lehetőségek. Így az ekkor végrehajtott intézkedéseknek nem volt alternatívájuk. Az év folyamán azonban romlott a gazdasági helyzet, a reformpolitika eredeti szándékaival ellentétben a szanációs politika prociklikus konjunktúrapolitikájává változott – véli Plumpe.

1930 őszén ugyan még nem volt kényszerítő az állami konjunktúra-teremtés, de a korábbi irányvonal változatlan folytatásának veszélyei már láthatók voltak. 1930/31 fordulóján a szanációs kísérletek megvalósíthatatlansága, sőt azok prociklikus hatása nyilvánvalóvá vált. Hiányzott azonban a gazdaságpolitika racionális kontrollja. Mivel a kormány politikáját a nemzetközi pénzügyi körök, a katedraközgazdaságtan dogmái, a gazdasági sajtó támogatták, nem reális ekkor még egy alapvető váltást számon kérni.

Szerzőnk szerint 1931 folyamán alapvetően megváltozott a gazdasági válság karaktere. Az addig strukturális-ciklikus jellegű válságot egy erős pénzügyi válság élte tovább. Csak a német pénzpiac 1931 nyarán bekövetkezett összeomlása tette a „normális” alkalmazkodási válságot az egész gazdasági rendszer válságává. Ekkor a korábbi szanációs jellegű gazdaságpolitika jóvátételi politikává változott, ennek minden ismert jellemzőjével, s nem kis szerepe volt a válság kiéleződésében.

Plumpe végül úgy véli, hogy a klasszikus tanokhoz történő visszatérés, az ár-, bér-viszonyokba való további beavatkozásról való lemondás – szükség esetén mérsékelt állami keresletteremtő politikájával kiegészítve – lehetett volna a kormány legjobb gazdaságpolitikai választása.

A szenvedélynek, amellyel Borchardt nézeit vitatják, a szaktudományos érdeklődésen túl más okai is vannak. Bizonyosan közrejátszik az is – olyan véletlen tényezőkön túl, mint a hitleri hatalomátvétel félszázados évfordulója adta aktualitás –, hogy a 70-es és 80-as évek nyugatnémet és a weimari köztársaság problémái között bizonyos párhuzamok vonhatók. A magas munkanélküliség, a külpolitikai frontok keményedése, a képviseleti demokrácia

egyes eljárásaiba vetett bizalom csökkenése minden bizonnyal ide sorolhatók. A Borchardt által felvetett problémák tehát sok tekintetben túlmutatnak Weimaron, s a modern államirányítás egyes alapproblémáit is tükrözik. Az „aktualizálhatóságnak” Borchardt is tudatában van. Maga írja, hogy az 1970-es évek elejének válsága megkönnyítette Weimar válságának megértését. „Nemcsak a történelemből tanulhatunk a jelen számára, hanem mindig tanulunk a jelenből a történelem számára is.”³⁹ – valja.

Jegyzetek

1. Csak egyetlen dokumentumkötetre utalunk: Politik und Wirtschaft in der Krise 1930–1932. Quellen zur Ära Brüning. Eingeleitet von *Gerhard Schulz*. Düsseldorf, 1980.
2. *Knut Borchardt*: Zwangslagen und Handlungsspielräume in der grossen Wirtschaftskrise der frühen dreissiger Jahre. Zur Revision des überlieferten Geschichtsbildes. In: Bayerische Akademie der Wissenschaften, Jahrbuch 1979. München, 1979. 87–132.; Szintén megjelent In: Die Weimarer Republik. Belagerte Civitas. Hrsg. von *Michael Stürmer*. Königstein, 1980. 318. s a köv.; és rövidítve: Internationale Beziehungen in der Weltwirtschaftskrise 1929–1933. Hrsg. von *Josef Becker* und *Klaus Hildebrand*. München 1980. 287. s a köv.
3. Borchardt már idézett munkáján kívül a vitához lásd még tőle: Wirtschaftliche Ursachen des Scheiterns der Weimarer Republik. In: Weimar. Selbstpreisgabe einer Demokratie. Eine Bilanz heute. Hrsg. *Karl D. Erdmann – Hagen Schulte*. Düsseldorf, 1980. 211–249., és Zur Frage der währungspolitischen Optionen Deutschlands in der Weltwirtschaftskrise. In: Theorie und Politik der internationalen Wirtschaftsbeziehungen. Hrsg. *Knut Borchardt – Franz Holzheu*. Stuttgart, 1980. 165–182. Bár a vitában kevésbé jutottak szerephez, Borchardt nézeteire lásd még tőle: Trend, Zyklus, Strukturbrüche, Zufälle: Was bestimmt die deutsche Wirtschaftsgeschichte des 20. Jahrhunderts? Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Bd. 64. 1977. 145–178., és Die Erfahrung mit Inflationen in Deutschland. In: Enteignung durch Inflation. Hrsg. *Johannes Schlemmer*. München, 1972. 9–22. A Borchardtól idézett munkák mindegyike megjelent tanulmánykötetében, amelyből a következőkben idézni fogunk: Wachstum, Krisen, Handlungsspielräume der Wirtschaftspolitik. Studien zur Wirtschaftsgeschichte des 19. und 20. Jahrhunderts. Göttingen, 1982. 302.
4. *Borchardt*, Zwangslagen ... In: Wachstum ... , 167.
5. Uo. 173.
6. Uo. 182.
7. Ez a vezérmotívuma Borchardt egy cikkének: Die deutsche Katastrophe. Wirtschaftshistorische Anmerkungen zum 30. Januar 1933. Frankfurter Allgemeine Zeitung. 29. Januar 1983. 13.
8. Lásd elsősorban: *Borchardt*, Wirtschaftliche Ursachen ... In: Wachstum ... , 196. s a köv.

9. *Borchardt*, Zwangslagen . . . In: Wachstum . . . , 182.
10. *Claus-Dieter Krohn*: „Ökonomische Zwangslagen” und das Scheitern der Weimarer Republik. Zu Knut Borchardts Analyse der deutschen Wirtschaft in den zwanziger Jahren. Geschichte und Gesellschaft, 1982. Heft 3. 415–426. Krohn cikke elött már más munkák is polemizáltak Borchardttal, azonban meglehetősen érintőlegesen, így ezek kívül esnek ismertetésünk körén. Például: *Gerhard Schulz*: Reparationen und Krisenprobleme nach dem Wahlsieg der NSDAP 1930. Betrachtungen zur Regierung Brüning. Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte. Bd. 67. 1980. 202.
11. Elsősorban a Zwangslagen . . . , és a Wirtschaftliche Ursachen . . . című munkákban foglaltakkal vitázik Krohn.
12. *Krohn*, 419.
13. Uo.
14. *Knut Borchardt*: Zum Scheitern eines produktiven Diskurses über das Scheitern der Weimarer Republik: Replik auf Claus-Dieter Krohns Diskussionsbemerkungen. Geschichte und Gesellschaft. 1983. Heft 1. 124–137. A vita során a későbbiekben is többen minősítették Krohn vitamódszerét egyoldalúnak, mivel forrásokkal, számadatokkal alig támasztja alá mondanóját. Lásd Borchardt válaszcikkének címét is.
15. *Borchardt*, Wirtschaftliche Ursachen . . . In: Wachstum . . . , 186.
16. *M. Rainer Lepsius*: Parteiensystem, Wählerbewegung und sozialer Wandel in Westeuropa. In: Wählerbewegung in der europäischen Geschichte. Ergebnisse einer Konferenz. Hrsg. *Otto Büsch*. Berlin, 1980. 543.
17. Borchardt szerint a félreértések egyik alapja, hogy bírálói a köztársaság bukásának egyoldalú ábrázolását róják fel neki. Ez az ellenvetés azonban jogosulatlan – mondja –, hiszen ő nem is törekedett mára, mint a gazdasági okok felsorakoztatására.
18. *Carl-Ludwig Holtfrerich*: Alternativen zu Brüning's Wirtschaftspolitik in der Weltwirtschaftskrise? Historische Zeitschrift, 1983. Bd. 235. 605–631.
19. *Holtfrerich*, Alternativen . . . , 613.
20. *Borchardt*, Zwangslagen . . . In: Wachstum . . . , 166.
21. Holtfrerich arról is tudósít, hogy akkoriban körülbelül 21 000 ilyen javaslat érkezett a különböző gazdasági irányítószervekhez.
22. *Knut Borchardt*: Noch einmal: Alternativen zu Brüning's Wirtschaftspolitik. Historische Zeitschrift. Bd. 237. 1983. 67–83.
23. *Holtfrerich*, Alternativen . . . , 613.
24. *Borchardt*, Noch einmal . . . , 69.
25. *Borchardt M. R.* Norman, J. E. Kirkwood és T. Thomas munkáira utal.
26. *Borchardt*, Noch einmal . . . , 72.
27. Uo. 82.
28. *Harold James*: Gab es eine Alternative zur Wirtschaftspolitik Brüning's? Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Bd. 70. 1983. 523–541.
29. James szerint ugyanilyen sorrendben 1929-ben 17% és 9%, 1930-ban 14% és 11,5%, 1931-ben 10% és 15,5%-át tették ki az exportbevételeknek. *James*, 530.
30. Bernd Weisbrod kifejezése később tárgyalandó vitacikkében.
31. *Carl-Ludwig Holtfrerich*: Zu hohe Löhne in der Weimarer Republik? Bemerkungen zur Borchardt-These. Geschichte und Gesellschaft 1984. Heft 1. 122–141. Lásd

- még uő.: Arbeitslosigkeit, Sozialabbau, Demokratieverlust. Ergebnis zu hoher Löhne in der Weimarer Republik? Gewerkschaftliche Monatshefte. 34. 1983. 715–722.
32. *Theo Balderston*: The Origins of Economic Instability in Germany 1924–1930. Market Forces versus Economic Policy. Vierteljahrschrift für Social- und Wirtschaftsgeschichte. Bd. 69, 1982. 488–514.
 33. *Jürgen von Krüdenner*: Die Überforderung der Weimarer Republik als Sozialstaat. Geschichte und Gesellschaft. 1985. Heft. 3. 358–376.
 34. Ugyanerre hívja fel a figyelmet: *Kurt Hübner*: Zwangslagen oder Handlungsspielräume der Wirtschaftspolitik 1929–32. Sozialwissenschaftliche Informationen für Unterricht und Studium. 1984. 2. 30–43.
 35. *Bernd Weisbrod*: Die Befreiung von den „Tariffesseln“. Geschichte und Gesellschaft. 1985. Heft. 3. 295–325.
 36. *Charles Maier*: Die Nicht-Determiniertheit ökonomischer Modelle. Überlegungen zu Knut Borchardts These von der „kranken Wirtschaft“ der Weimarer Republik. Geschichte und Gesellschaft. 1985. Heft 3. 275–294.
 37. Uo. 288.
 38. *Gottfried Plumpe*: Wirtschaftspolitik in der Weltwirtschaftskrise. Realität und Alternativen. Geschichte und Gesellschaft. 1985. Heft 3. 326–357.
 39. *Borchardt*, Zwangslagen . . . In: Wachstum . . ., 166.

NYUGATNÉMET VITA AZ ÚJABBKORI NÉMET TÖRTÉNELEMRŐL

(Előadás 1987. február 2-án, az MTA Történettudományi Intézet Legújabbkori Osztálya „Történezs-vita a fasizmusról az NSzK-ban” c. vitáján.)

Az 1985-ös év, a második világháború befejezésének negyvenedik évfordulója a Német Szövetségi Köztársaságban újra felvetette annak kérdését, hogy az újabbkori német történelem drámai végű fejlődését tekintheti-e már az utókor lezárult történelemnek, melynek egykori szörnyűségei ugyanúgy nem motiválnak már aktuális indulatokat, mint ahogy Carthago elpusztítása, vagy a tatárjárás. Feltehetően a mongol hordák pusztításait semmilyen történettudományi iskola sem tekinti ma a civilizáció javát előmozdító eseménynek – eltérően mondjuk a népvándorlás hasonló, nem kevésbé barbár jelenségeitől – mágis, ha egy szakmunka ma elismerésre méltó dolgokat talál Dzsingisz, vagy Batu kán működésében, senki sem érzi alapvető politikai és erkölcsi értékei sérelmének.

Ha a múlt valóban lezárult, s távolságtartó szemlélet tárgya, azt jelenti-e ez vajon – veti fel az évforduló az NSzK-ban az ebből következő kérdést –, hogy a lezajlott 18–20. századi történelem is normális és nem rendkívüli történelem volt. Hiszen ez a megkülönböztetés csak annak a szemlélőnek számára bír relevanciával, aki számára ez a történeti folyamat még közvetlen előzménye jelenének, még közvetlenül jelen van a mai világról alkotott felfogásában.

Az évforduló a nyugatnémet politikai spektrum konzervatív irányzatainál lényegében úgy vetette fel a kérdést, hogy igenlően válaszolt rá és az évfordulót lényegében arra kívánta ennek jegyében felhasználni, hogy elérkezettnek jelentse be az időt a második világháború emléke olyanféle kezelésére, ahogy a Franco-Spanyolország kezelte a polgárháborús múltat akkor, amikor a megbékélés eszméje jegyében felépítette az „Elesettek Völgyét”, a polgárháborús temetőt, melyben helyet kaptak mindkét oldal halottai, s a győztesek rendszere mindkettőjüket ugyanabban a hivatalos kegyeletben részesítette. Ez a szemlélet magában foglalja azt az értékelést, hogy mindkét oldalon voltak értékek, egyik sem volt abszolút rossz. Az utókor egységes múltjaként kezeli, ami azt jelenti, hogy így azonosul vele. Ez a felfogás nincs összhangban a lezárult múltnak azzal a szemléletével, melyet előbb jellemezni próbál-

tam. Ez a szemlélet tiszta kontempláció. Ahogy nem fér bele kritikus indulat, úgy nem merül fel vele szemben, sem egyes tényezőivel, sem mint egészel szemben az azonosulás. A lezárult múlttal ugyanúgy nem lehet azonosulni sem, mint ahogy elutasítani sem lehet. Csak értelmezni és megismerni.

A háború befejezésével kapcsolatos bizonyos álláspontok azonban az NSzK-ban ezt a múltat azonosuló átélésre alkalmassá kívánják tenni. A múlt azonosuló átélésében a jelen számára érvényes politikai értéke látva. Az évfordulós irodalom konzervatív irányzata félreérthetetlenül a német „elesettek völgyét” akarja építeni, létrehozását előkészíteni. Ennek a tevékenységnek nagypolitikai lépések is ösztönzést adtak: Reagan látogatása a Bitburg-i német katonai temetőben. A nyugatnémet kormányzat ennek nyomán kidolgozta tervzetét a német történelmi kiengesztelődés intézménye számára: napirendre került, hogy Nyugat-Berlinben, tehát a virtuális, egységes Németország szimbolikus fővárosában alakítsanak egy Deutsches Historisches Museum-ot, s vele párhuzamosan Bonnban egy Haus der Geschichte der Bundesrepublik-ot. Előbbi jól kivethetően a német „elesettek völgye” volna; az intézmény, mely kiengesztelő egységben ábrázolja a német múltat; hasonló a másik múzeum értelme is, ez viszont a negyvenes évek szövetségi köztársasági múltnak kívánja megadni a történelem rangját. Aktuálpolitikából történelemmé kívánja nyilvánítani azzal a félreérthetetlen céllal, hogy előmozdítsa: a polgárok mint történelemmel egységesen és egészében azonosuljanak államuk eltelt négy évtizedével.

A probléma jól ismert számunkra. Nem nehéz felismerni a párhuzamot azzal az újraátélési törekvéssel, amely az elmúlt években a második hadsereg katasztrófáját kívánta új módon ábrázolni. Ennél a törekvésnél felvetődött, hogy a rossz oldalon elpusztultakat is meg kell gyászolni és az is, hogy a rossz ügy is képes volt rendkívüli teljesítményekre készíteni, köztük olyanokra is, amelyekben a rossz ügy szolgálatától eltekintve is lehet más szempontból nézve értékeket találni. Mindez ugyanakkor nem kell, hogy bármi változást jelentsen a rossz ügy változatlan egyértelmű elítélésében.

A német évfordulós megnyilvánulásokban éppen az a kérdés, hogy a kiengesztelődésre való törekvést össze tudják-e egyeztetni a rossz ügy változatlan és egyértelmű elítélésével. Mivel ebben a tekintetben a spanyol El-esettek Völgye és a német Elesettek Völgye mégsem lehet ugyanaz. A polgárháborúban óhatatlanul mindkét fél követ el embertelenségeket. Ezen túl a polgárháború rendkívüli helyzet, amely bármely kimenetel esetén elmúlik. Más megítélés vonatkozik azokra a szörnyűségekre, melyek háború idején, de mégsem háborús tevékenység által közvetlenül érintett körülmények között

zajlottak le, melyeket így a háborúval csak igen közvetett összefüggésbe lehet hozni, s teljesen indokolt azt feltételezni, hogy az őket végrehajtó politikai rendszerből, s nem a háború – egyébként ebben az esetben nem mellékes az sem, hogy ugyan ideológiai háború, vagyis nem tisztán államközi háború, de mégsem polgárháború – körülményeiből következtek.

Az évfordulóhoz kapcsolódó, az eddigi felfogás revíziójára törekvő írásokat ezeknek a problémáknak szempontjából kell néznünk. A közvéleményt két szerző kavarta fel. *Andreas Hillgruber*, a második világháború történetének, kivált katonai történetének nagy szakmai múltú specialistája két előadásban foglalkozott egyrészt a keleti front, a keleti fronton történt összeomlás 1944/45 fordulóján lezajlott eseményeinek jelentőségével a német történelem egésze szempontjából, másrészt a német és európai zsidóság náciak által történt elpusztításával, ugyancsak a történelem egésze szempontjából való jelentőségében. Az igazán sokkoló és ellenfeleket provokáló az volt, hogy a szerző a két előadást jegyzetelt szaktanulmánnyá kibővítve együtt tette közzé egy kötetben. Az egymás mellé helyezés „üzenetét” nem lehetett félreérteni még akkor sem, ha a kötet bevezetése nem explikálja: az elbántúli németlakta terület, a „német Kelet” elvesztése ugyanolyan katasztrófája a német nemzeti történelemnek, mit a zsidóság történelmének a Holocaust. A keletporosz, a sziléziai, a szudéta-vidéki német kultúra megsemmisülése ugyanolyan vesztesége az európai kultúrának, mint az ugyanezen történeti vidéken élt zsidó kultúra megsemmisítése. Mindkettőt egymáshoz viszonyítható barbárság, ahogy írja, „Untat” pusztította el, sorsuk összevethető. Ezen túl pedig e kettő között másfajta kapcsolat is fennáll. Amíg a német nemzeti fejlődés számára történeti katasztrófát jelentő veszteség elhárítására kétségbeesett harc folyt, addig folyt a zsidóság elpusztítása a táborokban. Amely német védte a történelmi német területeket az egyben – ha tudtán és akaratán kívül is –, hozzásegítette a náci kormányt pusztító működése végrehajtásához. Az egyik kultúra védelme a másik kárára történt.

Hillgruber nem csupán a kultúrákat veti össze, hanem a gyilkolást is. A hagyományos nacionalizmus szemlélete mellé felsorakozik a hagyományos antibolsevizmus is. A szovjet uralom alá kerülés ugyanolyan sorsot jelent az ő ábrázolásában, mint a koncentrációs táborba kerülés. A szovjet megszállta területen maradtakat részben a Szovjetunióba hurcolás fenyegette – félmillió németről beszél –, milliókat a tömeges deportálás módján történt kitelepítés, a helyben maradt lakosságot pedig a szovjet katonák kegyetlenkedése veszélyeztette: a nők megerőszakolása és a tömeges mészárlások. Mindezt azonosnak veszi azzal, ami Auschwitz-ban és a többi lágerben történt. Beállításra sze-

rint az a német katonai tevékenység, amely 1944–45 fordulóján nagy szervezethez és rátermettséghez fedezte és irányította a megszállás elől való kiűrtést, a német lakosság millióinak átszállítását olyan területre, ahová nyilvánvalóan a nyugati hatalmak vonulnak be, ugyanolyan mentési művelet volt, mint azok működése, akik üldözött zsidókat mentettek. A német katonák ezrei a keleti fronton, tábomoktól közlegényig, ugyanolyan hősei voltak a mentésnek, mint az ellenállók. Érdemüket nem korlátozza, hogy tragikus módon a háború elhúzásával, a náci rendszer életének hosszabbításával elősegítették a zsidóság pusztulását. Ezzel szemben a júniusi szervezkedés ellenálló tábomokai ideológiai elkötelezettségük oltárán feláldozták az Auschwitz-hoz hasonló sors által fenyegetett német lakosságot, sorsukat alárendelték a fasiszta rendszer megdöntése fölé rendelt szempontjának.

A szovjet csapatok háborús magatartásának egy sorba állítása a megtervezett és szisztematikus likvidálással, ami a KZ-kben folyt, nyilvánvalóan történéshöz méltatlan, durva propagandafogás. Egyáltalán: egykori 45-ös tapasztalatok arra emlékeztetnek, hogy a szovjet katonák nem kímélték a lakosság személyi tulajdonát, de testi épségében általában nem tettek kárt; ha a német területeken való viselkedésbe az érthető bosszú is belejátszhatott, nem valószínű, hogy viselkedésük lényegesen különbözött volna a magyarországitól, vagy romániaitól. A kisebbségi németek kitelepítését Hillgruber igyekszik nem az érthető reakcióként szemlélni, mely minden túlzásával együtt is a megszállást torolta meg és annak megisméltése ellen akart biztosítékot teremteni, hanem azt bizonygatja, hogy a szövetséges hatalmak a kitelepítést már a háború elején, megelőzve a német megszállás kegyetlenségeit, elhatározták. Elsősorban azért, mert fel akarták számolni a német Keletet, mivel Poroszországban látták a német militarizmus, majd fasiszta történelmi gyökerét s az ellenszert abban látták, ha ezt a területet elszakítják Németországtól. Erre a kérdésre később kívánok visszatérni, itt csupán azt jegyzem meg, hogy a porosz fejlődés, a „reakciós poroszság” nevezetes kérdése az egyetlen, ahol Hillgruber és a vele egy állásponton levők érdemleges történelmi problémát vetnek fel, olyant, melynek bizonyos másféle aktualitása is van, melyre azonban vitapartnereik részéről nem történik érdemleges reflexió.

Hillgruber a német védekezés igazolására még egy érvet vet fel. Megkísérli Németország nagyhatalmi helyzetét is védeni, olyan érvekkel, melyek más, az övével szembenálló politikai táborok érzelmeit és aktuális törekvéseit is figyelembe veszik. Véleménye szerint a két világháború közötti időszak, tehát az a korszak, amelynek második évtizedében Németország újra nagyhatalmi szerepet játszott, sőt nagyobb nemzetközi szerepű hatalom volt, mint bármi-

kor máskor az újkorban, az az időszak volt, amikor Európa leginkább önálló volt nemzetközileg, legkevésbé határozták meg sorsát Európán kívüli hatalmak, mint az USA és részben Európán kívüli hatalmak, mint Oroszország, majd a Szovjetunió. Ezen túl, fejtegeti, az európai autonómia akkor legbiztosabb és legerőteljesebb, ha az európai politikát nem a kontinens peremhelyzetű államai határozzák meg, mint Franciaország, vagy még inkább a tengerentúli gyarmatai felé gravitáló Brit Birodalom (és persze megintcsak Oroszország), hanem a kontinens közepén helyezkedik el a politikai centrum. Vagyis Európa önállósága egyenlő a „középhatalom” Németország európai hegemoniájával, nagyhatalmi helyzetével. A fejtegetés, miközben meglehetősen durván elővesz olyan teorémákat, melyek 45 után évtizedekig diszkreditáltak volna a politikai szótárban – a „téridegenség” csak verbálisan megváltoztatott kliséjét, a szemléleti alapját képező földrajzi determinizmust, a „Reich der Mitte” bismarcki-wilhelminus propaganda formuláját, magát a nagyhatalmi helyzetet, mint nemzeti értéket –, játszani próbál a baloldali nacionalizmus érzelmeinek húrján is, mivel az USA-tól és a Szovjetuniótól független autonóm, a középről – nyilván az egyesített Németországból – vezetett Európa az újabban felerősödött és szintén nemzeti érvekkel operáló baloldali neutralizmus gondolatvilágába is beilleszkedhet. Ha a német Kelet elvesztését nemzeti katasztrófaaként előadó szemlélet okkal kihívhatja a revansista minősítést, úgy eme másik fejtegetés baloldali szomszédságra törekszik, helyet akar kapni abban az új történelmi koncepcióban, mely mind Nyugat-Németországban, mind Közép-Európa semleges német nyelvű országaiban, mind pedig több népi demokráciában újjáéleszti Közép-Európa, mint autochton fejlődésű történelmi régió gondolatát, s ezzel a közép-európai neutralizmus múlt nélküli eszméjének történelmi dimenziót és hagyományt kíván teremteni. Hillgruberre így nem vonatkoztatható a revíziós kísérletek baloldali kritikájának sommás megállapítása, mely NATO-ideológiát, amerika-barát szovjetellenességet lát az egész jelenségben.

Hillgruber másik tanulmánya a még kényesebb kérdéshez nyúl: a zsidóság elpusztítása problémájához. Gondolatmenete azonos a másik tanulmányéval. Az első világháború alatt és azt követően a nemzetállami fejlődés, a nemzetállamok létrehozására irányuló törekvések olyan szélsőséggé váltak, hogy meghatározó módszer a nemzetiségi térképek homogén színtételek alakítása, az egységes nemzetiségi-etnikai tömbök kialakítása, – visszatérő kifejezésével: a „Feld- und Flurbereinigung”, azaz afféle nemzetiségpolitikai tagosítás és dűlőrendezés: nemzetiségek ki- és áttelepítése által. Az első világháborúban még inkább csak megfogalmazódó, felmerülő tervek a második világháború

idején megvalósításra kerültek. A náci rezsim zsidósággal szembeni politikája, a háború után a német kisebbségekkel szembeni politika ennek az eljárásnak megnyilvánulásai. Hillgruber állítása szerint eredetileg a náci rezsim is a német zsidóság külföldre telepítését akarta, ebben gondolkodott. A háború kitöréséig ez folyt. Ezután jön a „csavarás” a fejtegetésben. A háború alatt a kelet-európai zsidóság német ellenőrzés alá került. A német rezsim ki akarta volna őket telepíteni saját uralmi szféráján kívülre, de erre a háború körülményei között nem volt mód. Ennyi s nem ennél súlyosabb oka volt annak, hogy más megoldást, az Endlösung-ot választották a Feld- und Flurbereinigung végrehajtására. A náciizmus tehát egy lépéssel tovább lépett egy úton, melynek korábbi szakaszát mindenki más is megjárta. A fejtegetés töredékigazsága annyira csupán, hogy a kitelepítő nemzetiségpolitika a fasiszmus előtörténetéhez tartozik, koncepcióját elsősorban a német alldeutsch-völkisch-mozgalom dolgozta ki, ez egyben azt is jelenti, hogy ezt az utat a fasiszmus előtörténetét képező szélsőjobboldal járta; a Masaryk-Csehszlovákia nemzetiségi politikáját lehet bírálni, de a nemzetiségek lágerbe hurcolása és bevagónirozása nem szerepelhet eme vádak között. Ezen túl pedig: az előtörténettől a gázkamráig nem egy „fejlődési” fokozat van; Auschwitz nem magyarázható a brutális nemzetiségi politikából, egyáltalán: a fasiszta antiszemitizmus nem tekinthető nemzetiségi politikának. Az antifasiszta történetkép revidálását próbáló másik szerző, és a vitába bekapcsolódó harmadik, nem is használják ezt a gyenge érvet.

A vita másik résztvevője *Ernst Nolte*. Eszmetörténész, nem az eseménytörténet kutatója. Filozófusnak indult, Heidegger tanítványa volt. Szakmai hírnevét az 1963-ban megjelent „Der Faschismus in seiner Epoche” című könyvvel alapozta meg. Ez a könyv átfogó, kritikus fasiszmus-értelmezés volt. Nolte az évfordulós vitába két írással kapcsolódott be. Érintőlegesen „Zwischen Mythos und Revisionismus” című esszéjével s központi szereppel „Vergangenheit, die nicht vergehen will” című írásával. Ez az írás váltotta, provokálta ki voltaképpen a vitát.

A munka egy előadás, mely a frankfurti Römergespräche évi szimpozion-sorozat 1986-os ülésére készült. A szimpozion témája: „Politische Kultur – heute”. A szimpozion szervezői az előre beküldött szöveget – ha megismerjük, nem fogunk rajta csodálkozni – nem engedték felolvasni. Az így „betiltott” előadást a Frankfurter Allgemeine Zeitung közölte le. Az írás természetesen a lezárulatlan fasiszta múlttal, az „unbewältigte Vergangenheit” sokat elemzett problémájával foglalkozik. Ennek az előadásnak is az a történeti-aktuálpolitikai probléma a tárgya, melyet Hillgruber is a múlt normális

elmúlása, történelemmé válása elmaradása okának tart: a zsidóság 1944-es katasztrófája; az a vélekedés, hogy ez az esemény nem volt a szabályos, a normális történeti folyamat része, annak mértékével nem mérhető, különleges elbírálás alá esik. Nolte is ezzel a vélekedéssel polemizál, mint Hillgruber. Ő is azt akarja bizonyítani, hogy a „Holocaust” beilleszthető a normális történelem folyamatába, nem üt el attól. Ő 1944 szörnyűségeit reaktív folyamatnak tekinti. Első provokatív fő megállapítása, hogy a század első politikai indíttatású tömegvérengzése nem Auschwitz volt, hanem a GULAG. A náciizmus a bolsevista politikai terrorra reagált. Állítását Nolte igyekszik „finom” érveléssel bizonyítani. Utal arra, hogy a náci pártalapító Scheubner-Richter, aki Hitler nézeteit az indulás éveiben erősen befolyásolta, az első világháború éveit erzerumi német konzulként élte át, s nemcsak az örmény-pogromok szemtanúja volt, hanem erősen impresszionálta a török birodalom felbomlása során aktívvá váló elmaradott népek: kurdok, örmények, arab nomádok állítólagos vadsága, „ázsiai tettei”. A korai náci mozgalmat, Hitlert, az elszabadult ázsiaiasságtól való nyomasztó félelem motiválta ellenfeivel szembeni magatartásában; „ázsiai tettek” potenciális áldozatának tekintette népet s ez a szorongás ragadtatta magát – mintegy vélt védekezésül – „ázsiai tettekre”.

A fejtegetés nem nélkülöz racionális magot: a fasizmus pszichológiájának valóban legfontosabb alkotórésze egy bizonyos szorongás, a világ fantomszerűvé válása, a megfoghatatlanná vált történeti erőktől való félelem, a fenyegetettség érzése, amit az tesz nyomasztóvá, hogy nem egyszerűen megfogható politikai ellenfeleket jelent, hanem értelmezés alól kisikló veszedelmeket. A fasiszta agresszivitásnak valóban gyökere ez a fenyegetettség érzés; az az emóció, melyet Bibó politikai hisztériaként jellemezett. Nolte erről beszél, de – korábbi műveihez képest – igen triviálisan. A felbomlott török birodalom nomád népeinek elszabadult „ázsiaiassága” ugyan miért keltett szorongást a minden tekintetben civilizált, a német társadalomba integrált zsidósággal szemben?

Nolte másik írásában, a „Zwischen Mythos und Revisionismus”-ban jóval mélyebbre megy: a fasizmus, mint a vele e tekintetben egy kalap alá vett marxizmus is a modernségre adott felelet. A szorongás forrása itt nem olyan konkrét politikai jelenség, mint nomád népek „ázsiaiassága”, hanem a polgárosodás, a tradicionális kötelekek felbomlása okozta alkalmazkodási válság. A hisztéria alapja a túl komplexsévé vált valóság, melyhez bizonytalanra vált az alkalmazkodás. Nolte itt általánosan valóban a fasizmus pszichológiájának egyik érvényes magyarázatát adja. Ez a magyarázat azonban nyilvánvalóan

nem adhat eme alkalmazkodási zavar, eme politikai hisztéria következményeire semminemű felmentést. Nolte azonban ebben az írásban is ezt akarja. Különbséget igyekszik tenni a szorongás kiváltotta kulturkritika és aközött a körülmény között, hogy Hitler a modernizálódás elbizonytalanodásáért felelőssé tett egy embercsoportot. Ez a megkülönböztetés indokolatlan. Nolte nem keresi különleges okát annak, hogy miért személyesült meg ellenségképben a szorongás. Ezt mintegy esetleges fejleménynek állítja be. Figyelmén kívül hagyja azt a jelentős irodalmat – példaként csupán Franz Leonard Neuman „hamis konkrétság” koncepcióját –, mely elemzi az efféle félelem szükségszerű, antropomorfizáló, csupán tudományos elemzéssel értelmezhető gazdasági-történeti folyamatokat megszemélyesítő tendenciáját, melyből szükségképpen fakad az illúzió, hogy a megszemélyesített elpusztításával a gazdasági-társadalmi folyamat megszüntethető.

A „betiltott” előadás másik sokkoló tétele (feltehetően emiatt nem engedték előadni): Auschwitz csak annyiban múlta felül a történelemben mindenkor, minden időben előforduló kegyetlenségeket, hogy először használta ellenségei tömeges elpusztítására a korszerű technika olyan „eredményét”, mint a gázkamra. Auschwitz különleges szörnyűsége egy – az ő szavával – „technikai innováció” elsőkénti alkalmazása.

Miután Nolte fejtegetéseivel a kortárs baloldali elmélet vezető alakja, Jürgen Habermas szállt szembe a *Die Zeit* hasábjain, a Nolte írását közlő lap szerkesztőjeként is működő fasizmus-kutató, *Joachim Fest*, egy monumentális és a pillanatnyilag legdivatosabb Hitler monográfia szerzője sietett Nolte érvelését megerősíteni. Fest argumentációja nem annyira provokatív, mint Nolte-é és Hillgruberé, de ugyanazt állítja ő is. Számításba veszi azt az ellenérvet, hogy a náci vérengzést olyan civilizációs szinten álló társadalmat szervező politikai rendszer követte el, mely civilizációs szinten ekkor már nem volt szokásos az, hogy ilyen „ázsiai” tettek történjenek. Fest ezt azzal hárítja el, hogy az érv fordított politikai előjelű rasszizmus, minőségi különbséget feltételez fejlett és elmaradott népek között.

Fest igényesebb érveléssel néz szembe azzal, hogy az orosz polgárháború, vagy a kulák-likvidálás nem válthatta ki reakcióként azt a félelmet, amely a Holocaust-ot motiválta. A Führer eredendő szorongását a német–osztrák etnikai harcok élményéből eredezteti – lényegében a valóságnak megfelelően – mindennek antiszemitizmussá válását pedig a Bajor Tanácsköztársaság élményével magyarázza: mivel itt a vezetésben jelentős része volt zsidó intellektueleknek, Hitler ettől kezdve azonosította a kommunistákat a zsidók-

kal. Fééleme forradalom-féélelem volt, antiszemitizmusa ebben a forradalom-féélelemben gyökerezett.

Fest azonban – mindamellert, hogy Nolte reakció-elméletét is támogatni igyekszik – nem ezt tekinti a náci agresszivitás legmélyebb magyarázatának. Nem tér ki az elől az érv elől, hogy nácizmust és bolsevizmust nem lehet egy kalap alá venni azért, mert a kommunista mozgalom, ha talán rossz eszközökkel is, de emancipatív célok megvalósításáért harcolt, míg a német fasizmus a „völkisch szekták alantas eszmevilágát” akarta megvalósítani. Fest nem vonja ezt kétségbe, de véleménye szerint a vérengzés maga nem az akár jó, akár rossz eszmékből, az ilyen vagy olyan célokból fakadt, hanem a modern, szélsőséges politikai mozgalmaknak a politikai viszonyokból adódó harcmodorából, melynek lényege a „manichäische Unversönlichkeit”. Az óperza vallásból adódó ókori-középkori vallási áramlat példaként említése arra utal, hogy amint a manicheusok a világot a jó és rossz principium: Ormuzd és Arimán harcának tartották, úgy a modern politikai szélsőségek a világot polarizáltan fogják fel, olyanként, amely barátra és ellenségre szakad. Ez a látásmód a másik pólus, az ellenség megsemmisítésére készítet, kitermeli a kibékíthetlenség, az Unversönlichkeit atmoszféráját. Ez volt oka a vérengzésnek, nem maga az ideológiába kifejezett politikai értékrendben racionalizált politikai érdekek s törekvések.

Fest szerint is a náci vérengzés csak a technikai perfekcióban különbözött a történelem mindenkor egyéb szörnyűségeitől. Végső érve a konzervatív antropológiai pesszimizmus: a gonoszság az ember elválaszthatatlan, levetkészetlen jellemzője, része a „condition humaine”-nak, emberi mivoltunknak. Olyan dolgok, mint Auschwitz, mindig voltak, s mindig lesznek. Ezzel az antropológiai ténnyel állítja szembe Habermas, az „új felvilágosodás” képviselője a perfektibilis és korlátlanul nevelhető ember ideológikus eszméjét, valamiféle „új ember” gondolatát. Fest summázata az elmúlni nem képes múltról: „Hitler és a nemzetiszocializmus minden gondolati erőfeszítés ellenére még mindig inkább mítosz, mint történelem és nyilvános megtárgyalása inkább szellemidézés, mint megismerés.” Azaz: a múlt azért nem múlik el, mert aktuális politikai harcok használatára ideológiaként használják.

Ez a következtetés visszafordítja Habermas fő ellenvetését, aki „Eine Art Schadesabwicklung” című cikkében elsősorban Hillgruber és Nolte fejtegetéseinek aktuális vonatkozású ideológiakritikáját adja. Nolte, a szintén történész és publicista Michail Stürmer, a Frankfurter Allgemeine Zeitung főszerkesztője, Kohl történész-tanácsadója legitimáció és nemzet koncepciójából, a kettő összefüggésére vonatkozó véleményéből indul ki. Számára az

egyik döntő aktuális probléma: „Az egyén elkerülhetetlen elidegenedését, melyet társadalmi molekulaként egy eldologiasodott ipari társadalomban tapasztal, identitásteremtő tartalommal kompenzálni.” Ilyen identitást pedig „a vallás után eddig nemzet és patriotizmus volt képes létrehozni”. A nemzettudat újjáélesztése tehát egyetlen lehetséges eszköz a nyugatnémet társadalom tagjai számára politikai identitás megalapozására. Csupán ezzel lehet elérni, hogy a polgárok a fennálló rendszerrel politikailag azonosuljanak. A nemzettudat pedig a múlt tudata, történelmi tudat. Stürmer megfogalmazásában: „Egy történelem nélküli országban az nyeri meg a jövőt, aki betölti az emlékezőst, formálja a fogalmakat és értelmezi a múltat.” A jelenbeli való azonosulás kulcsa – e szerint a felfogás szerint – a múlttal való azonosulás: az érzelmileg lezárt múlt. Az azonosulást kizáró rendkívüli múlt helyett azonosulásra inspiráló normális múltat. Ezt szolgálja a történelemfelfogás revíziójára vállalkozott történészek törekvése, hogy a fasiszta múlt legrendkívülibb eseményét megfosszák eme rendkívüliségtől és normális történelmi jelenséggé tekintsék, melyhez hasonló máshol is elő szokott fordulni, borzalmassága egybemosódik a történelem megszokott szörnyűségeivel.

Ellenvetése megvilágítja, hogy azok, akik a múlttal való azonosulást kívánják, ugyanúgy lehetetlenné teszik a múlt elmúlását, mint azok, akik számára a múlt a jelent fenyegető rém, hiszen a valóban lezárt, történelemmé vált múlt minőségi másneműségénél fogva kizárja a jelenbeliek számára a vele való azonosulást.

A mindenképpen azonosulásra alkalmas történelem, amelyről eleve fel sem merülhet, hogy vele kapcsolatban más viszony lehetséges, mint az azonosulás, eleve olyan mértékben egységes történetképet feltételez és még inkább kíván, amely semmi módon nem lehet azonos a valóságos történettudomány történetképével, mely semmikor nem juthat el az ismeretek olyan kétségbevonhatatlan teljességéhez, mely kizár különböző megközelítéseket, olvasatokat, forrásértelmezéseket és értékeléseket. Ez az egységes történetkép Habermas megfogalmazása szerint valláspótlék, mely a vallás feltétlenségét, értelmezésen és vitán felül álló voltát kívánja visszavinni az egymásnak szegülő ideológiák pluralizmusának világába s a történelemmel való egyértelmű azonosulásból akar a jelenben konformizmust teremteni, szemléletet, mely az átélhető egységes történelem másodlagos „naturwüchsig” látszatából, a jelenbeli politikai tudatát, politikai kultúráját akarja vorreflexívvé tenni.

Habermas felfogása szerint a történelmet és a történetileg alakult nemzetet kritikai distanciával kell szemlélni s ebből a kritikai distanciából kell meghatározni saját identitásunkat, ami feltételezi, hogy ami iránt elköteleztük

magunkat, megmarad ezután is a kritikai distancia tárgya, nem veszít el ambivalenciáját.

Postkonvencionális identitás kialakítását szorgalmazza, mely megfelel a kritikai distancia és a több lehetséges identitásban való pluralisztikus gondolkodás követelményeinek. A német történelmet tekintve véleménye szerint ezt az segíti elő, ha a diszkontinuitás érzése erősebb, mint a kontinuitásé. A nemzeti büszkeségnek és önértékelésnek az univerzális értékek szűrőjén átmenve kell alakulniuk.

A kritikai elmélet kimagasló filozófus-szociológus képviselője, történész ellenfeleivel az ideológia-kritika harcmezéjén vette fel a küzdelmet, a történeti fejtegetéseket leleplezte, mint aktuális politikai célt szolgáló ideológiát s elemezte az újkori történelem, általában a történelem ideológiaként való felhasználhatóságát. A támogatására siető történész, *Hans Mommsen*, a vitához nem járult hozzá sajátos történelmi problémák bekapcsolásával. A vita így a revízióra törekvők oldalán korlátozott problémakörben mozgott s nem szélesedett az újabbkori német történelem átfogó problémái felé, az ellenfelek pedig eleve nem a történelemre összpontosították figyelmüket. Habermas és Mommsen nem vették fel általában a német fejlődés reakciós vonásainak problémáját, a nemzeti fejlődés államnemzeti és kultúrnemzeti útjának kérdését, a polgárosodás vagy – divatosan – modernizáció sajátos német problémáit. A közelmúlt német történelmét a más népek történelmétől nem különböző, normális történelemként értelmező felfogással nem állították szembe a normálisnak tekinthető fejlődés modelljét, melyhez mérve eltorzult fejlődést lehet megállapítani.

Csupán egyetlen példaként térek vissza arra a szinte egyetlen átfogó történelmi problémára, melyet Hillgruber érintőlegesen szóba hozott: a porosz fejlődés megítélésére. Vitapartnerei, úgy tűnik, fenntartás nélkül osztják a reakciós poroszságról alkotott konvencionális képet, mely a juncker földbirtokban és a hozzá kapcsolódó 17–18. századi militarizmusban látja a német reakciósság okát és hordozóját és a fasizmust belőle származtatja. Pedig itt Hillgrubernek valóban igaza van: a német fasizmus legközvetlenebb előtörténetének tekinthető alldeutsch-völkisch mozgalomnak semmi köze nincs az elbántúli történelmi nagybirtokhoz. A porosz történelem alakulásán és utóéletén bizonyos mértékig szemléltethető az újabbkori német történelem klasszikus és divergens voltának konkrét történeti összefonódása. Ösztönözhetne volna a vitázókat az is ebbe az irányba, hogy az NDK-ban éppen az utóbbi években került sor a reakciós poroszság-kép bizonyos revíziójára, a porosz fejlődés nem egyértelmű elítélésére. A porosz fejlődés példaként em-

lítésével csupán arra kívánok utalni, hogy a normális fejlődés állításával szembe nem lehet a 16–17. századtól kezdve teljesen reakciós német fejlődés ellenmitoszát állítani, amelynek beállításában a német munkásmozgalom is kifordított poroszság lesz. Sztálin hirhedt anekdotájának szellemében, mely szerint a század elején az esseni tüntető munkások, amikor a rendőrök zavarták őket, nem léptek rá az útbakerülő virággyásra, hanem futtukban megkerülték.

A nyugatnémet évfordulós törekvés a közelmúlt történetének lezárására azzal a feltételezéssel, hogy a lezárult történelem normális történelem, ellentmondásba kerül akkor, amikor azonosulást remél ezzel a történelemmel, hiszen ezt a lezárulás lehetetlenné teszi. Ezt végiggondolva, az a kérdés vetődik fel: kívánatos egyáltalán tehát a múlt elmúlása. Feltehetőleg igen, mert ez az elmúlás jelzi, hogy a szemlélő jelen megtalálja saját identitását és nem szorul már arra, hogy önmaga aktuális helyzetét történelmi eseményekhez való viszony által határozza meg, amint ez ma nagyobb mértékben van, mint első látásra gondolni szoktuk. Ha viszont ez bekövetkezik, birtokunkban van az a saját korunkra vonatkoztatható új normalitás-kép, melyhez viszonyítva felmérhető, hogy a múlt abnormitásai mennyiben vannak még ténylegesen jelen a mai valóságban. Ezáltal zárul le valóban a múlt.

A. Sz. Mül'nikov

Legenda o ruszskom prince. (Ruszszo-szlavjanszkie szvjazi XVIII v. v mire narodnoj kul'turi.)

(Legenda az orosz hercegről. 18. századi orosz-szláv kapcsolatok a népi kultúra világában. Leningrad, 1987, Nauka, 174.)

Alekszandr Szergejevics Milnyikov leningrádi professzor a 18–19. századi megújulási mozgalmak, ezen belül különösen a cseh fejlődés érdemes, külföldön is jól ismert szakértője, egyúttal a kultúrtörténet elvi kérdéseinek bűvárlója. Ebben az érdekes könyvében szinte két érdeklődési körét ötvözi. Témája ugyanis III. Péter, a félévig uralkodott orosz császár és a halála után fellépő ál-Péterek, illetve az a kérdés, hogyan mutatkoztak meg az ál-Péterek személyén keresztül az orosz nép és egyéb szláv népek kapcsolatai, milyen szerepet játszottak az ál-cárok a népi tudatban.

Milnyikov szinte szépírói módszerekkel élő, mondhatni izgalmas könyvét jól építette fel. A bevezetőben az orosz-szláv népi érintkezések lehetőségeit vázolja fel, elsőrendűen Oroszországba került egyéb szlávokról van szó, hiszen a felső rétegek kapcsolatai a téma szempontjából nem érdekesek. Az első fejezet 1762–72 között az ál-Péterek első oroszországi jelentkezéseit regisztrálja, elsőrendűen a Volga alsó folyásvidéke, az Ural és Ukrajna, tehát Oroszország határterületei azok, ahol sorra felbukkannak olyan emberek, kozákok vagy egyéb marginális szabad rétegek tagjai, akik látták a császárt, beszéltek vele, esetleg parancsokat is kaptak tőle.

A következő fejezet Montenegróba vezet el, ahol 1766-ban feltűnt egy magát Kis Sztepannak nevező napszámos, aki azonban tudott viselkedni, még orvosolni is, alig egy év alatt már megválasztották Montenegro kormányzójának. Maga közvetlenül sohasem állította, de a parasztok a csodálatosan megmenekült III. Pétert látták benne. Néhány évi kormányzása az oszmánok elleni védekezés jegyében telt el, de igyekezett bizonyos reformokat bevezetni, kiküszöbölni a vérbosszút, diplomáciai tevékenységet is folytatott. II. Katalin kormánya természetesen kalandornak bélyegezte, de az 1768–74-es orosz–török háború idején egy hivatalos orosz küldött is eljutott Montenegróba és kapcsolatba lépett vele. 1770-ben egy baleset következtében megvakult, 1773-ban egy orgyilkos megölte. Milnyikov szerint valószínűleg oszmán területről származó szerb lehetett (többnyire török ruhát viselt), esetleg egy ideig szerzetes, aki járhatott Oroszországban is, netán egy egyházi delegáció tagjaként. Szerepe néhány éves kormányzása idején mindenesetre azt mutatja, hogy a montenegróiak körében volt varázsa Oroszországnak, az egyhitű birodalomtól várták a felszabadítást az oszmán uralom alól.

A következő fejezet természetesen Pugacsov, aki urgyancsak III. Péternek adta ki magát, bár közvetlen környezete tudott arról, hogy ez nem igaz. Milnyikov persze nem a parasztháború történetét mondja el, csak témája vonatkozásait kutatja: az Oroszországba menekült lengyel konföderátusok közül az egyszerű emberek szép számban csatlakoztak hozzá, azután a Herrenhuter-szekta tagjai, akik voltaképpen elnémetesedett csehek, Sziléziából települtek a Volga vidékére. Egyéb Oroszországba került szlávok is lehettek seregében. Persze a csatlakozás fő oka a szociális elégedetlenség volt, de a nyelvi rokonság is játszhatott szerepet. Pugacsov korábbi utazásai, amelyeket kiáltványaiban említ, a régi

orosz folklor sztereotípiái (hogy Konstantinápolyban meg Jeruzsálemben és Egyiptomban járt), az biztos, hogy katonaként eljutott a lengyel–litván államba és a Balkánra.

Egy újabb nyomot a szerző az 1775-ös csehországi parasztfelkelésben talál. Egy 1820-ban íródott, de a felkelés idejéből való levélre hivatkozó helyi krónika a Chlumeck környékén felkelt paraszti sereg vezetőjét orosz királyfinak mondja, ezt Milnyikov azonosítja egy Podivín Sadlo vagy Sabo (Szabó) nevű vezetővel. Ezt egyéb források olykor magyarnak is mondják. Milnyikov szerint ez magyarországit is jelenthet, tehát lehetett szlovák, aki talán Oroszországban is járt. A Szabó név (ha jól jegyezték le) persze szlovák voltának ellentmond. A krónika szerint az orosz királyfi „mint szláv” állt a parasztok oldalára. A kérdés cseh kutatója, Jan Vávra ezt későbbi interpretációnak tartja, 1775-re anakronizmusnak. Magunk is ezt látjuk valószínűbbnek, Milnyikov viszont úgy véli, bizonyos szláv rokonsági tudat a nép körében már ekkor élhetett. Az „orosz királyfi” így az ál-Péterek egy változata, valószínűleg a Pugacsov-felkelésről cseh területekre eljutott hírek is hatottak. Az is biztos, hogy a felkelésnek antikatólikus jellege is volt, vallásszabadságot követelt, a huszita hagyományok ha hathattak.

Az utolsó, legterjedelmesebb fejezetben a szerző III. Pétert, az igazít tárgyalja (Legenda a legenda ellen – ez a fejezet jellemző címe). III. Péter eddigi általános, elsősorban II. Katalin és környezete által kialakított negatív képével szemben Milnyikov az eredeti forrásanyag alapján úgy látja, hogy kiváló emlékezőtehetségű, kulturális érdeklődésű ember volt (tűrhetően hegedült, állandóan gyarapította könyvtárát). Rövid uralkodása idején jónéhány komoly reformot hozott, a nemesi szolgálati kötelezettség eltörlését, a kolostori vagyon állami tulajdonba vételét, tervezte a gárda megrendszabályozását. Rendszeresen dolgozott az államügyekben, gyakran jelent meg váratlanul kormányhivatalokban, amit természetesen az érdekeltek nem vettek jó néven. Katalin először eltörölte rendeleteit, azután sorra visszaállította. Milnyikov Péter utalkodását a felvilágosult abszolutizmus egyik változatának tekinti. Porosz és angol szimpátiái, meg az óhitűek iránti türelem elrendelése is erre mutat. A jobbágyrendszert változatlan szigorral kívánta fenntartani (erre vonatkozólag is vannak rendeletei), de elősegítette a bérmunka bevezetését a mezőgazdaságban, ezért, meg Katalinnal való ellentétei miatt válhatott népszerűvé a parasztok, az egyszerű emberek körében, szociális demagógiája miatt is (kegyetlenkedő földesurak látványos elítélése), meg a marginális szabad rétegek védelme miatt.

Német-orosz vegyes származása miatt (anyai nagyatyja I. Péter volt) állandó belső konfliktusban élt, Schleswig visszaszerzése érdekében (holsteini uralkodó herceg volt elvégre) Dánia ellen készült háborúzni, de külpolitikájában orosz érdekeket is figyelembe kellett vennie. Az első hírek csodálatos megmeneküléséről a szentpétervári katonaság körében terjedtek el (gyakran járt köztük uralkodása idején, szívesen elegyedett szóba egyszerű emberekkel). Persze, nem volt jobb Katalinnál, de vele szemben voltaképpen Katalin volt a trónbitorló. A lemondásról szóló, az uralkodásra való képtelenségét önkritikusan bevalló kiáltványa nem mondja meg, kinek a javára mond le a trónról.

A megmenekülésről szóló legenda 1764–65 táján keletkezhetett a Balkán felé vezető útvonalak mentén, így juthatott el oda. A csehországi elterjedésben talán a lengyel-litván állam közvetítő szerepét, az itt élő sok óhitűt kell figyelembe venni, konkrétumot erről nem lehet tudni. De sokfelé terjedt, Milnyikov Kielben, a holsteini hercegi levéltárban talált egy valószínűleg 1768-ból származó latin disztichont, amely III. Péter visszatérését jósolja meg. 1775 után a legenda már tűnőben volt.

A következtetéseket összefoglaló befejezésben a szerző a népi kultúra jellegzetességeit vizsgálja, figyelmeztet arra, hogy ez nemcsak paraszti, hanem a városi alsó rétegek kultúrája is, és nyilván nemcsak haladó, hanem retrográd, babonás tartalma is van. Fenntartásában a falusi értelmiség (papok, tanítók) játszhatott szerepet. III. Péter legendája azért is terjedhetett el, mert ő maga I. Péter folytatójának mondta magát, és kortársai is ezt várták el tőle, erre sok bizonyítékot sorol fel Milnyikov. Végeredményben persze a legenda a „népi cár” utópiájának egyik formája.

Milnyikov roppant érdekes munkájában óhatatlanul sok a feltételezés, a csupán valószínű, de ezt maga is mindig leszögezi. A csehországi eseményekkel kapcsolatos kétélyeinket már kifejtettük. Még egy megjegyzésünk van. Az orosz és egyéb szláv népi érintkezést Oroszországon belül, az oda betelepülő egyéb szlávok révén bizonyítottnak lehet tekinteni. Oroszországon kívül, különösen a Habsburg birodalom esetében ez már kétségesnek látszik, legalábbis nem bizonyítható az eddigi forrásanyag alapján. Másrészt az orosz-ukrán és orosz-belorusz népi kapcsolatokat is érdemes volna egyszer ki-dolgozni.

Persze ezek a megjegyzések mit sem vonnak le Milnyikov könyvének értékéből. Nagyon sikeres kísérlet ez a népi mentalitás vizsgálatára, így nagyon modern is. Reméljük, hogy a szerző ebben az irányban még további kutatásokkal lepi meg olvasóit.

Niederhauser Emil

Paul Robert Magocsi

Our People. Carpatho-Rusyns and Their Descendant in North America.

(Népzünk. Kárpát-ruszinok és leszármazottaik Észak-Amerikában. Toronto, 1985, Multicultural History Society of Ontario, XII, 160.)

Paul Robert Magocsi kárpátaljai ősök amerikai leszármazotta, aki már publikált egy kitűnő könyvet a ruszinok, vagy ahogy most nálunk mondjuk, a kárpátukránok nemzeté válásának problémáiról (*The Shaping of a National Identity: Subcarpathian Rus', 1848–1948*), sok egyéb publikációja mellett, és Torontóban kutatócsoportot is szervezett a ruszinok történetének tanulmányozására.

Ez az inkább népszerű, sok fényképpel illusztrált munkája csak a bevezető jellegű első fejezetben foglalja össze röviden a ruszinok történetét az őhazában, a többi fejezet a kivándorlásról és az amerikai megtelepedésről szól. A történetükre vonatkozó fejezethez csatolt két külön exkurzus tárgyalja korai történetüket és nevüket. A különböző fel-fogásokat vázolja úgy látja a szerző, hogy a szláv őshazából egy részük még a magyar honfoglalás előtt került a Kárpátok két oldalára, de zömük valószínűleg csak a 13. századtól kezdve. Abban a vitatott kérdésben, vajon Cirill és Metód tanítványaitól vették-e át a kereszténységet, vagy a kijevi Ruszból hozták magukkal (ami nyugati vagy keleti orientációra is enged következtetni a interpretációban), ebben Magocsi nem foglal állást. A népnév a rusz népnévből származik. Magocsi a Kárpátoktól északra, a mai Lengyel-

ország délkeleti sarkában megtelepedett népcsoportot, a nálunk lemke (nála lemko) néven ismert etnikumot is a ruszinokhoz számítja.

Az amerikai kivándorlás kapcsán Magocsi mintegy 120–150 000 kivándorlóval számol, akik végleg megtelepedtek. Elég gyakori volt ugyanis a visszavándorlás is, hiszen a kivándorló fő célja föld szerzése volt az óhazában, ami sok esetben sikerült is. Az Egyesült Államokban éppen ezért zömmel a keleti partvidéken telepedtek meg, mint bányászok vagy munkások (segédmunkások), abban a reményben, hogy így hamarosan megszerezik a hazai földvásárláshoz szükséges pénzt. A kivándorlás zöme természetesen a századfordulóra esett, az első világháború után gyakorlatilag megszűntnek tekinthető.

A további fejezetek a ruszinok amerikai életének kérdéseit tárgyalják. Elsőként a vallási életet. A ruszinok a 17. századi unió következtében unitusok (görög-katolikusok) voltak, Amerikában is ilyen egyházközösségeket szerveztek. Az amerikai katolikus felső klérus azonban nem látta szívesen a keleti liturgiát, a papok nőülését, ezért a papság egy része, és velük a hívek is, az ortodox egyházhoz fordultak. Itt viszont az orosz vagy az ukrán egyházi szervezet törekvéseibe ütköztek, amely oroszra vagy ukránra akarta őket tenni. Az első világháborúig a magyar kormány igyekezett megtartani őket az unitus egyházi szervezeten belül, hogy ezáltal a Magyarországhoz fűződő kötelekeket is megtartsák. Magocsi viszonylag részletesen ismerteti az egyházi szervezkedéssel kapcsolatos belső harcokat, amelyek a társadalmi és kulturális szervezetek életére is kihatottak. Érdekes adalékokat közöl a hamarosan kibontakozó kétnyelvűségről, amely végül is az angol győzelmével végződött. Az első világháború előtt és a két háború közti korszakban még ruszin nyelven kiadott sajtótermékek maguk is kétnyelvűekké, 1945 után gyakorlatilag már csak angol nyelvűekké váltak. Az 1970-es évek etnikai reneszánsza persze itt is hatott, ami a folklor iránti érdeklődésre, kórusok és táncsoportok megalakulására vezetett. Érdekes adatokat tudhatunk meg arról is, hogy ismert amerikai személyiségek közül hányan ruszin származásúak, pl. Sandra Dee filmszínésznő, vagy Andy Warhol.

A mai helyzet vonatkozásában Magocsi kifejti, hogy a bevándoroltak utódai ma vagy ruszinok számítják magukat, mint egy külön szláv etnikum tagjait, vagy oroszoknak, vagy szlováknak (a kelet-szlovákiai származásúak), vagy ukránoknak, vagy egyszerre ruszinoknak és a három egyéb etnikum közül valamelyikhez tartozónak.

Az etnikai reneszánsz erejét mutatja nemcsak a folklor-csoportok száma, hanem a ruszin vonatkozású publikációk iránti érdeklődés megnövekedése (éppen az itt ismertett könyv is már második kiadásban jelent meg). Magocsi hangsúlyozza, hogy ezek szerint sokan tartották meg ruszin identitás-tudatukat.

Nagyon hasznos a könyv végén adott jegyzék azokról a helységekről, amelyekben az 1910-es magyar népszámlálás alkalmából a lakosság legalább 60%-a ruszin anyanyelvűnek mondta magát (ezt a népszámlálást egy 1939-ben készült becsléssel egészítette ki a jegyzék összeállításához). A jegyzék valamennyi egykori és mai elnevezést tartalmazza, annak a megjelölésével, hogy jelenleg a helység melyik ország területéhez tartozik. Néhány jól áttekinthető térkép, terjedelmes bibliográfia és a szokásos angolszász alaposágú mutató egészíti ki a kötetet.

A magyar történetírás számára a könyv figyelemre méltó adataival is, hiszen az amerikai kivándorlás és a kivándoroltak ottani sorsa a magyar fejlődés számára sem közömbös, és azért is, mert a nemzeti identitástudat igen összetett problematikájának egy még ezen belül is különleges szeletét mutatja be. Ebben a rövid ismertetésben éppen csak jelezni tudtuk ezeket a kérdéseket.

Niederhauser Emül

zileg is általános elismerést szerzett, s amelynek tematikája a munkásmozgalom és szociális problémák története (nem szektás módon). A folyóiratnak Maitron lett az első főszerkesztője, s a folyóirat első pillanattól nyílt viták terepévé válhatott, ahol egyaránt szólalhattak meg kommunisták, szocialisták, radikálisok és persze párton kívüliek, ahol soha nem folyt „jelzős vita”, ahol a politikai fuvalatoktól, az *hausse* és *baisse* szakaszoktól függetlenül mindig érvényesült a különböző erők összefogása – és mindig is a már említett baloldali és szociális gondolkodás.

Az igazi korszakos vállalkozás a „Dictionnaire”, vagyis a francia munkásmozgalom szereplőinek életrajzi „szótára”, lexikonja volt. E sorozat első kötete 1964-ben jelent meg, a 30. kötet pár nappal Maitron halála után. E hatalmas ívű munkásság, amelynek vezérlő „dirigense” mindvégig Maitron volt, csak úgy volt lehetséges, hogy ő maga és számos munkatársa, akik lelkes segítők lettek, irdatlan anyagot dolgoztak fel. S e lexikon-sorozat mellett – amely ténylegesen élete főműve, tartalma lett – az utolsó évtizedben elkalandozott a nemzetközi munkásmozgalom területére is. Ezt már a francia kötetek során is részint meg kellett tennie, hiszen se Guesde-ről, se Lafargue-ról, se Vaillant-ról nem lehetett úgy írni, hogy a nemzetközi összefüggések elsikkadjanak. (Tudtommal magyarok közül egyedüli szerzőtársa lettem, amennyiben a Frankelről szóló néhány oldalas szócikket együtt írtuk, s így személyes emlékeim során is tanúsíthatom, mennyire komolyan vette a feladatot, hányszor kérdezett rá bizonyos tényekre.)

E korai „nemzetközi kitérő” mellett Maitron már az 1960-as években „célba vette” olyan külön kötetek megjelentetését, amelyek egy-egy ország munkásmozgalom-történetének szereplőit mutatják be. Ebben a sorozatban egyik legközvetlenebb segítőként Georges Hauptot emelte maga mellé. E megkezdett második sorozatból (amely mellett persze folyamatosan jelentek meg továbbra is a „francia kötetek”) eddig az osztrák, a brit, a japán és a kínai kötet jelent meg. Más kötetek munkában voltak és vannak. (E tervek és munkák kapcsán is volt alkalmam találkozni Maitronnal.)

Néhány szót kell még szólni egyéb történetírói munkásságáról is. A „korai” anarchista feldolgozás mellett az 1950-es években életrajzot készített a francia anarcho-szindikalisták egyik századfordulós ismert szereplőjéről, Paul Delesalle-ról (akivel annak idején Szabó Ervin levelezett), 1985-ben ezt a könyvét is újra kiadták. Minthogy mindig meleg szível viseltetett Rosmer-Monatte szindikalista irányzat iránt – nem meglepő, hogy Colette Chambelland oldalán az 1970-es években egyik megjelentetője lett Pierre Monatte naplójának, levelezésének, szétszórát írásainak. Vagyis szorgalmas munkás volt – de ezek a könyvek nem váltak „bestsellerekké”.

Juillard az említett búcsúcíkkét azzal zárja, hogy „sértett ember” volt, aki „csendes pesszimizmussal” szemlélte az őt körülvevő világot. Részemről azonban ezt a „lekerékítést” megszépítettnek és Maitronhoz képest megvatlannak érzem. Egyetlen emlékeimet idézem, amikor megszólalt „a csendes pesszimista” szemlélő, de gyűttal a történeti tapasztalatokra építő, a történetíró és a „politikus ember” egyszemélyben – egy rendkívüli pillanatban: a „nagy remények” idején, az 1981-es választási sikerek másnapján.

Maitron, aki még a régi, 1930-as napokra emlékezett, 1981-ben igazán „visszafogottan” volt lelkes, vagyis ha akarjuk, Juillard szavaival, ekkor is „csendesesen pesszimista” volt – csakhogy e képből kimarad így a számomra igazán emlékezetes észrevétel: hiányzik a tömegmozgalom, hiányzik az igazi pártélet – vagyis Maitron „a munkásmozgalom történetírója” már a győzelem pillanataiban, a „mészeshetek” legkezdetén is

Jean Maitron (1910–1987)

1987. december 16-án halt meg az a történész, akit a *Le Monde* hosszú cikkben búcsúztatott – amelynek címe így hangzott: „A munkásmozgalom első nagy történetírója”. A tanítvány és belső bizalmas barát Jacques Julliard, aki azóta a Párizsi egyetem professzora és „befutott csillaga” és számos elismeréssel fogadott mű szerzője, a *La Nouvelle Observateur*-ban megjelent emlékcikkének viszont ilyen címet adott: „Maitron, a lázadó”. Ez a két cím jól jelzi, nem valamiféle szimpla konformista, szélirányba mozgó egyetemi-akadémiai karrierrel állunk szemben.

Az 1910-ben született Maitron nagypapa szabadgondolkodó, sőt ateista, cipész, aki annak idején lelkes híve volt a Párizsi Kommünnek. Apja már tanító volt, aki a kommunista *l'Humanité*-t fizette elő. Maitron ilyen szülői házban nőtt fel, lett maga is tanító, és alig húszéves, amikor 1930-ban a kommunista párt tagja lett. Négy évvel később a párt baloldali „trockista ellenzékének” tagjaként zárják ki onnan. Ekkor azonban Maitron életében egy hosszú külföldi utazás következik, a Szovjetuniót és a náci Németországot kereste fel, s részint e tapasztalatai és a Komintern V. kongresszusának szelleme visszavezeti a kommunista pártba, amelyet azután 1939-ben, a német-szovjet egyezmény aláírása nyomán hagy el véglegesen úgy, hogy sohasem válik elvakult „kommunistafalóvá”, és soha nem tévedt a jobboldali zászlók alá.

Maitron egész életére a munkásmozgalom történetének kutatásával jegyezte el magát. Tanítóként írta az 1950-es években azt a munkáját a francia anarchizmus történetéről – ami azóta a Maspero kiadó jóvoltából két újabb kiadásban jelenhetett meg (1975-ben és 1983-ban) – amivel megvédte az állami doktorátust; ez nyitotta meg számára „az egyetemi karriert”. A tanító főiskolára, egyetemre kerülhetett – de „sohasem bocsátották meg” neki tartását és témaválasztását. Halálakor a kommunista *l'Humanité* ugyanúgy, mint a szocialistákhoz közel álló *Matin*, a független baloldali liberális *Nouvel Observateur* és a független baloldali radikális *Liberation*, a keresztény *Témoignage Chrétien*, illetőleg még a jobboldali gaulle-istákhoz közelebb álló népszerű napilap, a *Quotidien* is méltatlankodva jegyzi meg, hogy amikor 1975-ben Maitron önszántából nyugdíjba ment, akkor nem a professzori posztról vonult vissza – hiszen a mi fogalmainknak megfelelően csak docens maradt, holott közel húsz évvel korábban ő teremtette meg a Sorbonne-on (azóta a Paris I-en) a szocializmus és szindikalizmus történetének tanszékét. S erről a nyilvánvaló visszásságról ír azután ki-ki ízlése szerint úgy, hogy ezt a *Matin*ban G. Bourgeois „a mandarinok butaságának” minősíti, a *Liberation* szerint „ostobán ignorálták”, J. Julliard viszont az *Observateur*-ban a francia történetírás nemrégiben elhunyt „fejedelmét”, Fernand Braudelt idézi, aki, amikor egyetemi tanulmányai végén „megvallotta”, neki, hogy a munkásmozgalommal kíván foglalkozni, szinte rémülten és óva, tiltakozva kiáltott fel „Így ön a munkásokkal kíván foglalkozni. Úgy akarja végezni, mint Maitron!”. Vagyis Maitron még java életében „példa” lett, valahogyan olyanformán, ahogyan Braudel liberális-szociális társai is a szomszédban. (Nagy-Britanniában néhány nagy munkáselőfutárról úgy nyilatkoztak az 1960-as években: „próféta a sivatagban”).

Maitron oktatói munkája mellett még 1960-ban oroszlánszerepet játszott abban, hogy újjáalakult, s a nálunk alig ismert világhírű E. Labrousse támogatásával megjelent az a negyedéves francia folyóirat (*Le Mouvement Social*), amely az országban is, nemzetkö-

azt kifogásolta, hogy „minden csak felül történik”. S ezzel a soha meg nem tagadott nonkonformizmusával az ő életútja lehetett tiszta, lehetett munkákban gazdag, lehetett maradandó is – csak ténylegesen karrier nem lehetett. Csak abban a formában, ahogyan azt Juillard kiemelte: „Maitron-nak köszönhetjük, hogy a munkás anekdóta-alakból a társadalomtörténet tényleges alakítójává lett.”

Jemnitz János

Ránki György (1930 – 1988)

Rövid, súlyos szenvedés után 1988. február 19-én elhunyt Ránki György, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a Történettudományi Intézet igazgatója.

Halálával egy bámulatosan ívelő, harmónikus tudósi pálya szakadt ketté, kegyetlen hirtelenséggel. Magyarország gazdaságtörténetével kezdett foglalkozni még egyetemi hallgató korában, alighogy végzett, már megjelent Berend T. Ivánnal közösen megírt első könyve. S azután jöttek sorra a többiek, a hű társszerzővel vagy egyedül megfogalmazott művek. A magyar társadalom története, a külpolitika alapvető kérdései. S ahogy folytatta az ernyedetlen kutatást, egyre bővült a látókör és a tematika. Közép-Kelet-Európa, majd egész Európa gazdasága, és már nem csupán a 20. század, hanem a megelőző is. Olyan nagy számban, bőségben ontotta az egyre újabb alkotásokat, ahogyan csak kiemelkedően nagy szellemek képesek rá. És mindig önálló volt, eredeti, mindig tudott új anyagot találni, új szempontokat hasznosítani.

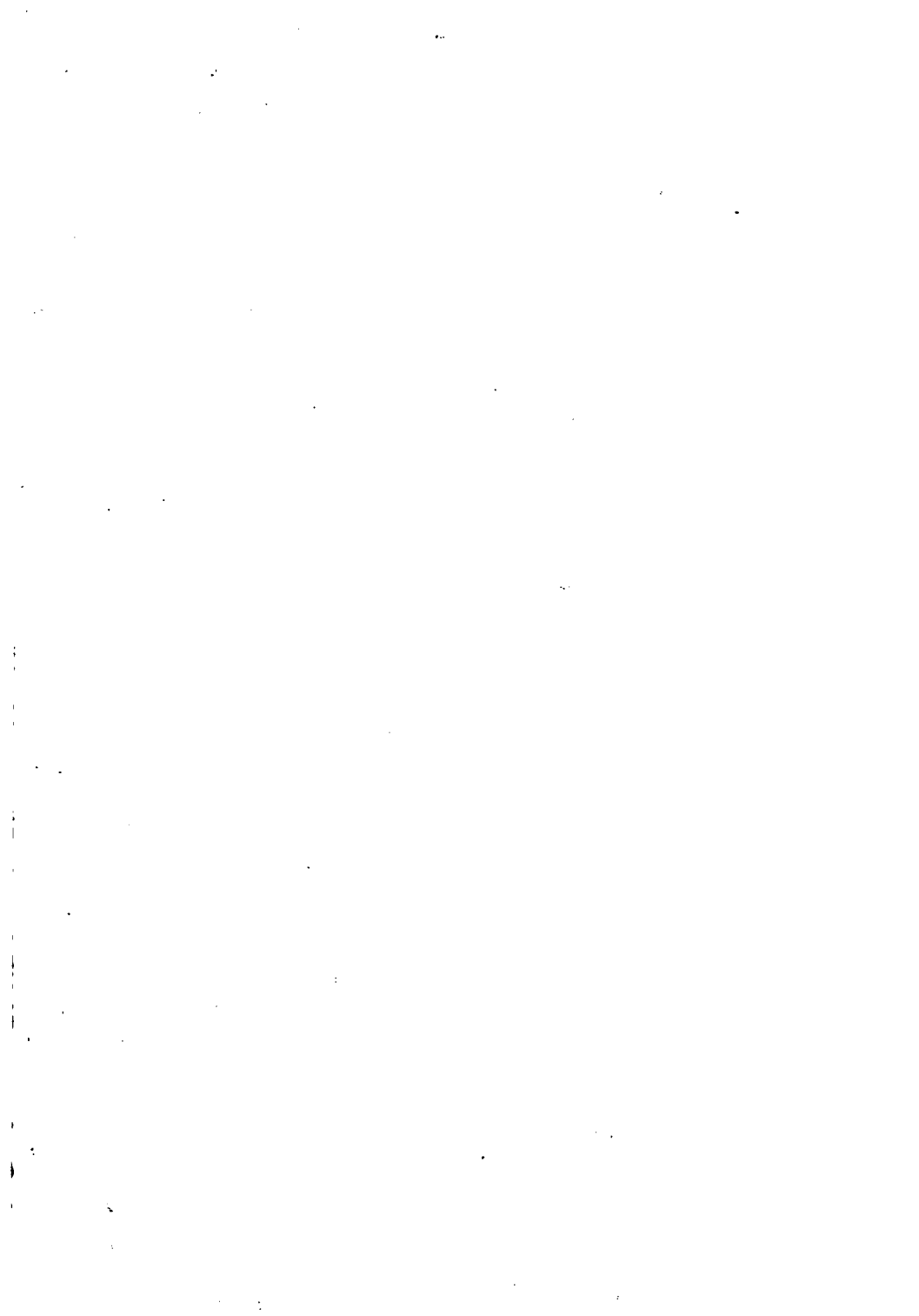
Nyolc éven át az Egyesült Államok egyik egyetemén is oktatott, szinte mellékesen ezt is győzte. De már jóval korábban nemzetközi szinten is elismert tudós volt, Magyarország méltó képviselője számtalan nemzetközi kongresszuson, konferencián, szimpóziumon, nem keveset ezek közül maga szervezett meg és rendezett. A Nemzetközi Történettudományi Bizottság 1985-ben választotta első alelnökévé, az 1990-es történelmi vilákkongresszus szervezése kötötte le erejét.

És minden elfoglaltsága, tudományos tevékenysége mellett, mindenképp fölött ember volt, egyszerű, szeretetreméltó, megértő mások gondjai iránt. Mindenről és mindenkiről tudott, és mindenkinek segített. Folyóiratunk is rengeteget köszönhet ennek a segítségnek. Veszteségünk fájdalmas és pótolhatatlan.

(Niederhauser Emil)

*Olvasóink szíves tudomására hozzuk, hogy
a VILÁGTÖRTÉNET
az alábbi Hírlapboltokban vásárolható meg Budapesten:*

	Telefon:
V., Váci u. 10.	185-604
V., Szabadsajtó u. 6.	184-840
SUGÁR ÜZLETKÖZPONT, Őrs vezér tér	843-160/69
Magyar Jakobinusok tere, Déli pu.	—
Szt. István krt. 25.	314-334
I., Bem u. 9.	352-346
V., Felszabadulás tér 4. (Párizsi udvar)	181-401
V., József nádor tér 1.	185-850
CORVIN Áruház	335-551
Lenin krt. 17.	423-551
Hegedűs Gyula u. 43.	491-505
Baross u. 59.	131-286
SKÁLA Áruház	852-013/28
Petőfi S. u. 17.	189-013
XV., Rákospalva park 3/c.	847-274
Hírlapbolt (KHI) V., Bajcsy-Zs. út 76.	116-269

Ára: 30,- Ft